

GÅRDAR I VÄSTERGÖTLAND

- en bebyggelsehistorisk översikt

Västgötagårdar - en bebyggelsehistorisk översikt

Erik Holmström
Marie Odenbring Widmark



LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN
Rapport nr 2004:36



Publikation: 2004:36

ISSN 1403-168X

ISBN 91-631-6030-7

Bebyggelsestudie och fältinventering: Erik Holmström (2001-2003) och Marie Odenbring Widmark (2002-2003).

Text och redaktion: Erik Holmström och Marie Odenbring Widmark.

Grafisk form och bearbetning av kartor: Ulla Bäckman, Länsstyrelsen i Västra Götalands län.

Foto: Nutida fotografier har, där inget annat anges, tagits av Eva Björkman, Thomas Carlquist, Margareta Hallin, Fredrik Hjelm, Erik Holmström, Ann-Katrin Larsson, Ulf Larsson, Karin Lundberg, Lisa Molander, Marie Odenbring Widmark, Elisabet Orebäck Krantz och Maria Sträng.
Foto: VGM= Västergötlands museum, Foto: RMVG= Regionmuseum Västra Götaland.

Fotoarbete: Ola Erikson, Regionmuseum Västra Götaland.

Bild framsidan: Collage av västgötagårdar, Ola Erikson.

Bild baksidan: Traktor i körhuset på Nolegården, Eggby sn, Skara, Thomas Carlquist.

Arbets- och redaktionsgrupp:

Erik Holmström, Västergötlands museum (projektledare), Marie Odenbring Widmark, Regionmuseum Västra Götaland, Ann-Katrin Larsson, Länsstyrelsen Västra Götaland, Thomas Carlquist, Västergötlands museum, Karin Lundberg, Regionmuseum Västra Götaland.

Utöver arbetsgruppen har följande deltagit som referenspersoner och i seminariediskussioner:

Eva Björkman, Mats Herklint, Lars Jacobzon, Malin Ljungström, Karolina von Mentzer, Länsstyrelsen Västra Götaland; Ulf Larsson, Lisa Molander, Elisabet Orebäck Krantz, Maria Sträng, Maria Vretemark, Västergötlands museum; Lars Bergström, Carina Carlsson, Karl-Arne Karlsson, Anna Lindqvist, Regionmuseum Västra Götaland; Fredrik Hjelm, Borås kommun; Ewa Thörn, Tibro museum; Elisabeth Göthberg, Vadsbo museum; Margareta Hallin, Innovatum; Lars Bergström, Forsviks industriminnen; Ingrid Holmberg, avdelningen för kulturvård, Göteborgs universitet.
Fastighetsägare till västgötagårdar.

Bakgrundskartor: copyright Lantmäteriet 2000/2820-0

Tryck: Rydins Tryckeri AB, Nossebro 2004

Förord

Västergötland tillhör de folkrikaste landskapen i Sverige och är en av landets äldsta och mest utpräglade jordbruksregioner. Här finns intensivt brukad slätt, skogrik glesbygd, långsträckta dalgångar och skärgårdar med öjordbruk. Som ett självklart och omistligt inslag i det västgötska landskapet ligger bondgården med sina byggnader – ladugård, silo, smedja, magasin, boningshus och många fler. Gårdens bebyggelse har formats av landskapets skiftande förutsättningar, jordbrukets inriktning, byggnadsskickets utveckling och bondens behov.

Arbetet med odlingslandskapets kultur- och naturvärden är prioriterat och inom kulturmiljövården finns idag ett växande behov av ökad kunskap om jordbruksbebyggelsen. Såväl det äldre odlingslandskapet som jordbrukets byggnader har alltmer hamnat i fokus för bevarandefrågor. Odlingslandskapets värden har ställts i centrum, t.ex. genom miljöstöden till jordbruket, de nya miljömålen och den nya möjlighet att inrätta särskilda kulturresevat som Miljöbalken erbjuder. Ansökningar om bidrag för vård av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse berör också i stor utsträckning den agrara bebyggelsen. Samtidigt är det endast en mycket liten andel av jordbrukets bebyggelse i Västergötland som skyddats för framtiden som byggnadsminnen (enligt Lagen om kulturminnen, KML). Detta trots den särställning som den agrara bebyggelsen har i landskapet.

Föreliggande rapport är en redovisning av projektet Agrar bebyggelse med särskilda kulturvärden i Västergötland. Projektet ingår i en större satsning på kunskapsuppbyggnad kring det agrara landskapets historia i Västra Götalands län. Rapporten ger en belysning av kunskapsläget kring bondgårdsbebyggelsen och är tänkt att fungera som ett underlag för kulturmiljövården, bland annat som vägledning i prioriteringar av insatser för bevarande, vård och information. Den inledande delen ger en översikt över bondgårdens bebyggelsehistoria från medeltid fram till idag. Därefter presenteras 95 gårdar som tillsammans ger en god bild av jordbrukets variationsrika byggnadstradition i Västergötland.

Agrar bebyggelse med särskilda kulturvärden i Västergötland har genomförts som ett samarbete mellan Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Västergötlands museum och Regionmuseum Västra Götaland.

Ett särskilt tack riktas till de många fastighetsägare som bidragit med värdefull kunskap om gårdar och bygd!

Jan-Gunnar Lindgren
Länsantikvarie
Länsstyrelsen i Västra Götalands län

Innehåll

1. Inledning	9
Bakgrund	9
Ett av flera kunskapsprojekt	9
Inriktning	10
Uppläggnig	12
2. Västgotagårdar – en bebyggelsehistorisk översikt	13
Förhållanden före den agrara revolutionen	13
En återblick på den medeltida bebyggelsen	17
Bebyggelsen under tidigmodern tid 1540–1750	20
Bebyggelsen och den agrara revolutionen 1750–1850	27
Förändrade bebyggelsemönster 1850–1900	30
Bebyggelseutvecklingen under 1900-talet	42
3. Västergötland – landskapsregioner och gårdar	50
Region 1. Vänerns maritima miljöer	51
1. MARIESTAD BODA 1:13 Fjällagården	53
2. VÄNERSBORG KVILLEN 1:1 Kvillen	54
3. VÄNERSBORG MUNKESTEN 1:2 Munkesten	55
Region 2a hör till Dalsland och redovisas inte här	
Region 2b. Tunhemsslätten–Åse	56
4. TROLLHÄTTAN BÖRSLE 1:3 Västergården	57
5. VÄNERSBORG HÄRSTAD 2:3 Haregården	58
6. VÄNERSBORG HÄRSTAD 6:3 Sjögården	58
Region 2c. Kålland – Viste	60
7. LIDKÖPING ÖRSLÖSA 3:1 Backgården	61
Region 2d. Lidköpings-, Skara- och Varaslätten	62
8. LIDKÖPING RESVILLE 3:17 och 3:32 Ingemarsgården	64
9. LIDKÖPING RESVILLE 4:5 Backgårdskvarn	65
10. LIDKÖPING ÄNGSBO 3:7, 3:10 Ängsbo	66
11. SKARA HÄNDENE 1:30 Händenetorp	67
12. VARA LONG 7:1 Skogsbo	68
Region 2e. Laske – Norra Vånga	69
13. VARA ELING 2:2 Stommen	70
Region 3. Kinnekulle – Lugnås	71
14. GÖTENE KVARNTORP 1:5 Kvarntorp	73
15. GÖTENE VEDUM 1:45 Brogården	74
16. GÖTENE VEDUM 2:2 Storegården	74
17. GÖTENE ÖRNEKULLA 7:1 Nolegården	76
18. MARIESTAD DYRENÄS 1:13	77
19. SKÖVDE ATTEBO 1:1 Attebo	78

Region 4a. Falbygden– Billingen – Valle	79
20. FALKÖPING BOLUM 16:5 Heljesgården	82
21. FALKÖPING BORRABO 1:9 Borrabo	83
22. FALKÖPING BRUNNHEM 1:4 Mossagården	84
23. FALKÖPING DALA 4:4 Stora Vådegården	85
24. FALKÖPING LÖVBODEN 2:1 Lövboden	86
25. FALKÖPING MAKVARN 1:2 och samfäll. Madkvarn	87
26. FALKÖPING VÅRKUMLA-AXTORP 2:2 och 2:5 Lillegården	88
27. SKARA FOXERNA 8:1 Nolegården	90
28. SKARA HÅLLTORP 3:1 Hålltorp	91
29. SKARA SKÄRV 9:1 Gatebo	92
30. SKÖVDE YTTERSÖRA 11:2, 12:3 Baggården	93
31. TIDAHOLM GERUM 14:2 Bosgården	94
Region 4b. Övre Ätradalen	95
32. ULRICEHAMN HUMLA 6:2 Backgården	96
33. ULRICEHAMN ÖRSERED 1:6 Stora Örsered	97
Region 4c. Svältorna–Gäsene–Ås	98
34. HERRLJUNGA HEDE 1:3 Hede	100
35. HERRLJUNGA SKOGSBO 1:4 Skogsbo	101
36. ULRICEHAMN DÄLLEBO 1:4 Övergården	102
37. VÅRGÅRDA HOLTSÄCKRA 1:2 Holtsäckra	103
38. VÅRGÅRDA KYRKEBOL 1:7 Kyrkebol	104
39. VÅRGÅRDA LANDA 1:3 Landa stora	105
Region 5. Kåkindsslätten	106
40. SKÖVDE DJURSÄTRA 2:12 Västergården	107
41. SKÖVDE HAGELBERG 3:2 Tåstorp	108
42. SKÖVDE TÅNGATORP 1:1 Tångatorp	108
43. SKÖVDE KYRKEBOLET 1:9 Kyrkebolet	110
44. SKÖVDE VAROLA 4:6 och 4:28 Gallegården	111
45. SKÖVDE VÄRSÅS 3:1 Lillegården	112
46. TIBRO MICKELSTORP 2:2 Mickelstorp	113
Region 6. Guldkroken vid Vättern	114
47. KARLSBORG RIPANÄS 1:4	115
Region 7. Södra Hökensås – Tidans övre dalgång	116
48. SKÖVDE LJUNGHEM 2:22 Norra Värmagården	118
49. TIDAHOLM BOGSHULT 1:6	119
Region 8. Vadsboslätten	120
50. MARIESTAD EKBY-VALLBY 2:4 och 2:2 Östergården	122
51. MARIESTAD KARLEBY 2:6 Lassegården	123
52. MARIESTAD ODENSÅKERS KLOCKARBOL 9:1 Klockarbolet	124
53. SKÖVDE STORA VÅRING 2:15 Bussagården	125
54. SKÖVDE VALLBY 2:36, 2:3 Sörgården	126
55. TÖREBODA EKAGÄRDET 1:6 och 1:7 Ekagärdet	128
56. TÖREBODA GÄRDESBODA 1:9 Sörgården	129
57. TÖREBODA HABOSKOGEN 4:9 Skinnarud	130
58. TÖREBODA RIKSBERG 1:2 Sörgården	131
59. TÖREBODA ÄSPÄNG 2:6 och 2:7 Mellangården	132
Region 9a. Skogs- och bruksbygden i Tiveden–Vikaskogen	133
60. KARLSBORG FRÄCKESTAD 1:66 Karsjöhult	135
61. KARLSBORG HAVSMON 1:20, 1:21	136
Regionerna 9b, 10a och 10b hör till Dalsland och redovisas inte här	

Region 11a. Göta älvdal	
62. LILLA EDET HÄRKLÄTTAN 1:8 Härklättan	138
63. LILLA EDET TÖSSLANDA 1:2 Skattegården	139
Region 11b. Risveden – Alefjäll – Vättlefjäll	140
64. ALINGSÅS VÄNGA 2:4 och 2:10	141
65. LERUM ÖSTAD 11:18 Lidagården	142
Region 12a. Mellbyåns och Nossans dalgångar	143
66. ALINGSÅS ERSKA 2:11 Håkansgården	144
67. ALINGSÅS ERSKA 2:12 Håkansgården	144
68. ESSUNGA ANNESTAD 2:19 Västergården	146
69. ESSUNGA ESSUNGA 4:18 Lars-Persgården	147
Region 12b. Säveåns och Lärjeåns dalgångar	148
70. ALINGSÅS TORSTÖ 1:1 St. Torstö	150
71. VÅRGÅRDA HÄRENE 3:8 Nordgården	152
Region 13. Skogs- och högländsområdet i södra Västergötland	153
72. ALINGSÅS LÄKAREBO 1:1 Läkarebo	155
73. ALINGSÅS ÖDENÅS 2:103, 2:118 Östergården	156
74. ALINGSÅS ÖRSBRÅTEN 1:7 Örsbråten	157
75. BOLLEBYGD TORSTAD 1:7 Gustava	158
76. VÅRGÅRDA KAMPARÅS 1:3 Kamparås	159
77. VÅRGÅRDA LJUNGÅS 1:1 Ljungås	160
Region 14. Mellersta Viskadalen	161
78. MARK GINKALUNDA 6:2 Smedsgården	163
79. MARK GUNNTORP 6:1 Andersgården	164
80. MARK LUNDABO 1:3 och samfällighet Lundabo	166
81. MARK SJÖGARÅS 1:1 Sjögarås	167
Region 15. Mellersta och nedre Ätradalen	168
82. BORÅS DANNIKE 1:18 Långberget	170
83. SVENLJUNGA FLENSTORP 1:8 Skattegården	171
84. SVENLJUNGA KLEVEN 1:72 Klevs gästgivargård	172
85. SVENLJUNGA KÄRRSGÅRDE 1:6 Kärrsgårde	173
86. SVENLJUNGA LÄGGARED 2:3 Nilsagården	174
87. SVENLJUNGA REDSLARED 1:4 Nedergården	176
88. TRANEMO BJÖRDAL 1:3 Övregården	177
89. ULRICEHAMN GUNNARSBO 2:5 och 2:9 Nolgården	178
90. ULRICEHAMN MARBÄCK 20:3 Bäckagården	179
Region 16. Högländsområdet i sydöstra Västergötland	180
91. TRANEMO GÖLINGSTORP 2:3 Norrgården	182
92. TRANEMO GÖLINGSTORP 5:1 och 1:8 Näbbagården	184
93. TRANEMO MALSBO 1:1 Gamla bygget	186
94. TRANEMO MOSSEBO 1:22 och 1:7 Mossebo Stom	187
95. TRANEMO SNARÅS 1:4 Åsvedjan	188

4. Projekt Agrar bebyggelse med särskilda

kulturvärden i Västergötland 189

5. Arkiv- och litteraturförteckning 199

6. Register över beskrivna gårdar 204



Landskapshistorisk regionindelning
 Se vidare sid 12

1. Inledning

Bakgrund

Västergötland är ett av de folkrikaste landskapen i Sverige och det näst största till ytan av landskapen i Götaland. Det är en av landets äldsta och mest utpräglade jordbruksregioner. Landskapet innehåller starkt skiftande naturförutsättningar och har haft stora lokala variationer i odlingstraditionerna. Detta har satt prägelse på både jordbrukets inriktning och bebyggelsens utformning.

Utmärkande för det västgötska landskapet är t.ex. tätbebyggda slätt- och dalbygder, som även idag är aktiva jordbruksbygder. Mycket särpräglade är de tidigt befolkade, mycket bördiga kambrosilurbygderna kring de märkliga platåbergen. En helt annan sida av landskapet uppvisar de stora, glesbebyggda skogshöglanden, där mycket av jordbruket avvecklats under det senaste halvsekle. I stark kontrast till slättbygd och skogsbygd står vattenlandskapen kring de stora sjöarna Väner och Vättern. Här dominerar skärgårdar och mycket långsträckt insjökuster som präglats av sjönära blandningar som ofta har varit viktigare än jordbruket.

Jordbrukets bebyggelse utgör en starkt dominerande del av bygnadsbeståndet i det västgötska landskapet. Inom kulturmiljövården finns idag ett växande behov av ökad kunskap om jordbruksbebyggelsens kulturvärden. Såväl det äldre odlingslandskapet som jordbrukets byggnader har alltmer hamnat i fokus för bevarandefrågor. Odlingslandskapets värden har ställts i centrum, t.ex. genom miljöstöden till jordbruket, de nya miljömålen och den nya möjlighet att inrätta särskilda kulturreservat som Miljöbalken erbjuder.

Ansökningar om bidrag för vård av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse berör i mycket stor utsträckning den agrara bebyggelsen. Efterfrågan på bidragen är mycket hög och prioriteringarna kräver förbättrad kunskap och information. Vad gäller byggnadsminnen är det endast en mycket liten andel av jordbrukets bebyggelse som skyddats för framtiden som byggnadsminnen (enligt Lagen om kulturminnen, KML). Detta trots den särställning som den agrara bebyggelsen har i Västergötland.

Det är mot den bakgrunden som en bebyggelsestudie av västgötagårdar har utförts i projektet Agrar bebyggelse med särskilda kulturvärden i Västergötland. I denna rapport presenteras resultatet. Projektet är ett samarbetsprojekt mellan Västergötlands museum, Regionmuseum Västra Göta-

land och Länsstyrelsen Västra Götaland. Det har genomförts i etapper, sammanlagt ca 7 månader, fr.o.m. våren 2001 t.o.m. sommaren 2003.

Projektet har tillkommit på initiativ av Ann-Katrin Larsson, Länsstyrelsen Västra Götaland. Projektet har administrerats från Västergötlands museum med Erik Holmström som projektledare och Regionmuseum Västra Götaland under ledning av Marie Odenbring Widmark. I seminariediskussion och kompletterande fältarbete har aktivt medverkat flera antikvarier, handläggare och f.d. byggnadsinventerare som är verksamma inom kulturmiljövården i Västra Götaland.

Kontakt och dialog med fler än hundra fastighetsägare har på ett mycket positivt sätt bidragit till att förankra projektet som ett västgötskt samarbetsprojekt.

Ett av flera kunskapsprojekt

Ett fortlöpande samarbete har bedrivits med två andra samtidigt pågående kunskaps- och informationsprojekt som i hög grad berör jordbruksbebyggelsen och odlingslandskapet. Det ena avser framtagande av Agrarhistorisk landskapsöversikt för Västra Götalands län – Västergötland och Dalsland. Landskapsprojektet och det agrara bebyggelseprojektet har delvis stora gemensamma beröringspunkter. Detta har möjliggjort ett effektivt utbyte av kunskap och att flera arbetsinsatser har kunnat samordnas. Exempelvis har den bebyggelsehistoriska översikten till stor del kunnat göras gemensam för båda projekten.

Det andra projektet har varit Bondens hus – En skrift om lantbrukets äldre ekonomibygnader i Västra Götaland. Syftet med Bondens hus är att fokusera på det hotade kulturarv som jordbrukets ekonomibygnader utgör. Här ges historiska översikter vad gäller byggnadsskick och användning. Vidare presenteras ett antal goda exempel på dagens verksamhet, användning och återanvändning av äldre ekonomibygnader på gårdar i Bohuslän, Dalsland och Västergötland. Berörda fastighetsägare berättar om hur man ser på hus och hävd.

Inom Västra Götalands län i övrigt har en liknande studie av gårdar i Bohuslän genomförts 2002–2003. Även ett projekt om Dalslandsgårdar och gårdar kring Göteborg planeras.



Samtalet mellan gårdsägare och inventerare har berikat inventeringen. Många gårdsägare besitter stora kunskaper om gårdens och hembygdens historia. En av dem var nu framlidne Gustaf Pettersson som var ägare till Lassegården i Karleby, Leksbergs sn. Gustaf Pettersson och Erik Holmström sampråkar på bygatan i Karleby, sommaren 2001.

Inriktning

Rapporten är i första hand tänkt att fungera som

- ett underlag för handläggning inom kulturmiljövården.
- information/kunskapsförmedling om de stora kulturhistoriska värden som är förknippade med den agrara bebyggelsen.
- en översiktlig belysning av kunskapsläget om agrar bebyggelse. Bland annat kan den ge vägledning i prioriteringar av kunskapsuppbyggande insatser.

Bebyggelsestudien utgörs av en omfattande inventering av västgöttagårdar, kompletterad med en bebyggelsehistorisk bakgrundsöversikt. Inventeringen av bondgårdar har utförts 2001–2003. Som det huvudsakliga underlaget för inventeringen har använts de kommuntäckande kulturhistoriska byggnadsinventeringar som läns museerna utfört under tidsperioden 1969–2000. Kommuninventeringarna har genomgått och ett grovt urval av gårdar har gjorts. Därefter har en uppföljande, översiktlig fältinventering genomförts. Urvalet av gårdar har sedan sållats fram i två etapper. Efter ett slutligt urval av 95 gårdar har utskick av projektinformation, samt text till gårdsbeskrivningen, sänts ut till fastighetsägare för kännedom och eventuella synpunkter. Utskicket har på det hela taget fått en mycket positiv respons.

Geografiskt består inventeringsområdet av huvuddelen av landskapet Västergötland, frånsett Göteborgsområdet och de till grannlänerna överflyttade socknarna och kommunerna i nordost, öster och söder. Inventeringsområdet, som omfattar 28 kommuner, är stort till ytan och är delvis mycket tätbebyggt. Det består av västgötadeln av f.d. Älvsborgs län samt den huvudsakliga del av f.d. Skaraborgs län som sedan 1999 ingår i Västra Götalands län.

Bondgård är inte något entydigt begrepp, allra

minst idag. Avgränsningen har utförts på historiska och bebyggelsehistoriska grunder.

Med bondgård avses här en jordbruksenhet som har utgjort en egen bebyggelseenhet där bebyggelsen inte har högre ståndskaraktär och där husens utformning inte har reglerats genom förordningar.

Bondgårdar i denna mening har under 1800- och 1900-talen varit utmärkande för stora delar av Västergötland. Avgränsningen innebär således att varken herrgårdar, stora förläggargårdar, militära boställen, civila boställen (t.ex. prästgårdar) eller torpställen ingår i studien.

Jordbrukslandskapet Västergötland har en stor rikedom på välbevarad agrar bebyggelse. Ur kulturhistorisk synpunkt har urvalet av gårdar riktats in på att hitta särskilt goda exempel på västgöttagårdar. Ett begränsat antal av gårdarna är av sådant synnerligen högt kulturhistoriskt värde att de bör bli föremål för utredning om eventuell byggnadsminnesförklaring.

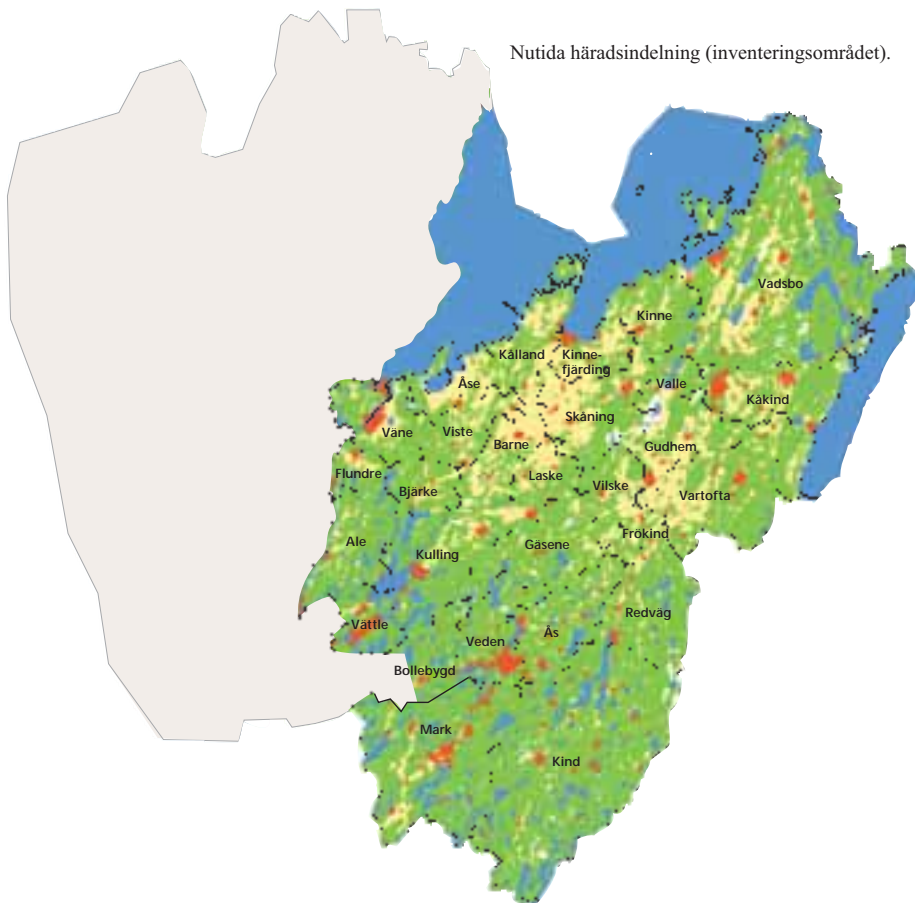
Vid urvalet av gårdar har särskild tonvikt lagts på

- representativitet, med en god geografisk (regional) och bebyggelsehistorisk spridning i Västergötlands olika delar. Även olika tidsskeden är viktiga att spegla.
- kontinuitet, som återspeglar gårdens verksamhet samt byggnadernas användning under en längre tidsperiod.
- hela gårdsmiljöer.
- välbevarade och välhållna mangårds- och ekonomibyggnader.
- bibehållen disposition av gårdsmiljön. T.ex. byggnaders indelning i mangård och fägård, samt arrondering med tomt, trädgård, brukningsvägar etc.
- bibehållen kontakt med odlingslandskapet. Omgivande marker skall vara hävdade även om gården inte längre har något aktivt jordbruk, vilket åtskilliga gårdar inte längre har.

Västra Götalands län.
Huvuddelen av landskapet Västergötland
har ingått i gårdsinventeringen.



Nutida häradindelning (inventeringsområdet).



Uppläggning

Bebyggelsestudien har sammanställts till denna rapport. Inledningen ger en kort bakgrund till projektet Agrar bebyggelse med särskilda kulturvärden. Därefter följer en bebyggelsehistorisk översikt av det västgötska inventeringsområdet. Översikten är avsedd att fungera som en bakgrund till presentationen av bondgårdar. Den är baserad på befintligt kunskapsläge.

Det tredje avsnittet är rapportens mest omfattande del. Här presenteras översiktligt 95 västgötagårdar med kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Presentationen av gårdarna är upplagd efter den agrarhistoriska landskapsöversiktens förslag till landskapshistorisk regionindelning för Västergötland och Dalsland. Här måste framhållas att landskapsöversiktens mycket översiktliga regionförslag har anpassats till en kartbild med högre detaljeringsgrad. Vissa gränsdragningar har därför modifierats något med avseende på bebyggelsen.

De olika regionerna presenteras med den numrering/beteckning som de har i landskapsöversikten. (Vissa nummer "fattas" här, men de regionerna ligger alltså i Dalsland). Inledningsvis beskrivs varje region kortfattat i text och med karta. Detta är tänkt att fungera som ett agrarhistoriskt och geografiskt ramverk till gårdarna. Inom varje region redovisas gårdsobjekten i bokstavsordning efter kommun/fastighetsbeteckning. Varje gård har försetts med ett löpande redovisningsnummer som återfinns på kartan.

Presentationen av gårdar är grundad på de mål och kriterier som legat till grund för inventeringens genomförande. För varje gårdsobjekt ges uppgifter om fastighetsbeteckning samt kommun- och sockentillhörighet. Vidare anges det nummer som gården har i museernas kulturhistoriska inventeringar av bebyggelsen. (Med några enstaka undantag har gårdarna överlag tidigare blivit uppmärksammade i kommuninventeringarna). Eftersom gården är uppmärksammad av kulturhistoriska skäl har även noterats andra kulturmiljöaspekter som berör gården. Exempelvis om gården ingår i en utvärderad kulturmiljö och/eller innefattas av område som uppmärksammats i samband med länsutredningarna om odlingslandskapets natur- och kulturvärden. I händelse att objektet ligger inom område av riksintresse för kulturmiljövård eller naturvård omnämns detta.



Landskapshistorisk regionindelning. Denna följer Agrarhistorisk landskapsöversikt 2002, vissa gränsdragningar har dock modifierats något avseende bebyggelsen. OBS: att regionerna 2a, 9b, 10a och b saknas här beror på att de ligger i Dalsland.

Beskrivningen av gården inleds med "grön textruta" som innehåller en mycket översiktlig sammanfattning av gården ur kulturhistorisk synpunkt. Denna karaktärisering ger i sig även en kort motivering till varför gården uppmärksammats i studien. Övrig text innehåller kortfattade historiska uppgifter samt en översiktlig beskrivning av gårdens omgivning, bebyggelsemönster och byggnader.

I rapportens fjärde avsnitt redovisas det agrara bebyggelseprojektet mer utförligt. Redovisningen inleds med presentation av mål, inriktning, uppläggning och avgränsning. Metoden och de olika källkategorier som använts kommenteras kortfattat. Därefter görs en summering med några reflexioner kring inventeringsprojektets genomförande och resultat. Rapporten avslutas med arkiv- och litteraturförteckning, följt av ett register med de gårdar som uppmärksammats.

2. VÄSTGÖTAGÅRDAR – en bebyggelsehistorisk översikt

Följande översikt bygger i stora drag på bebyggelsehistoriken i Agrarhistorisk Landskapsöversikt Västra Götalands län – Västergötland och Dalsland (2003). Den har även kompletterats med allmänna agrarhistoriska bakgrundsdata. Den västgötska jordbrukstraditionen är mångtusenårig och dagens jordbruk är således en del i ett mycket långt historiskt förlopp. Historiken uppehåller sig dock främst vid de senaste tre århundradena som idag går tydligast att uppfatta i odlingslandskapet.

En mycket viktig gräns i tiden utgörs av de skeenden som brukar kallas den agrara revolutionen och som bildat förutsättning för industrialiseringen och därmed också för vår egen tid. Den agrara revolutionen är en sammanfattande benämning på de omvälvande förändringar som präglade jordbruket och landsbygdens samhälle i Västeuropa under 1700- och 1800-talen. Somliga forskare anser att den agrara revolutionen fortfarande pågår.

För att förstå bebyggelsen som vi möter den vid 2000-talets början görs emellertid en återblick på äldre förhållanden fr.o.m. medeltid och fram till idag. Historiken tar utgångspunkt i markanvändning, odlingslandskap och bebyggelsemönster i stora drag som förhållandena var från medeltidens början till in i den agrara revolutionens tidiga skede under 1700-talets senare del.

Förhållanden före den agrara revolutionen

Jordnaturer, marker och odlingsystem

Ägoförhållandena har varierat inom landskapet. De självägande böndernas gårdar benämndes skattehemman medan de gårdar som tillhörde kyrkan och kronan/staten benämndes kyrkohemman respektive kronohemman. I samband med reformationen övertog kronan kyrkans jordinnehav. Kronobonden arrenderade kronans gård. På 1200-talet infördes det världsliga frälset som lade grunden till framväxten av adeln och dess privilegier. Det innebar från början att stormän som hade råd att göra rusttjänst i det svenska försvaret blev frälsta (befriade) från de stående skatterna. Gårdar som ingick i deras jordinnehav kallades frälsegårdar. Frälsebönder kallades då de underlydande bönder som brukade och bebodde dessa gårdar och som var en slags arrendatorer. Adelsmannens huvudgård kallades sätesgård eller säteri.

Jordbruket var organiserat i inägomark och utmark. I inägomarken fanns gården med åker och äng; den sistnämnda var slåttermark som gav vinterfoder åt djuren. På den samfällda utmarken, som även innefattade skogen, betade djuren. Här togs byggnadstimmer, ved och hägnadsmaterial i mån av tillgång. En hägnad skilde inägorna från utmarken. Denna hägnad var en viktig och stor investering. Förhållandena kring denna hägnad och andra angelägenheter i byn reglerades av byalaget. Gården var enskilt ägd, så även inägorna, men formerna för hävd och brukande var i regel gemensamma angelägenheter.



”Detta Tunhem låg såsom et jordiskt Paradis ... Prästgården, som war den wakraste ibland alla jag sedt, låg här invid roten af Hunneberg...” skrev Linné när han passerade Västra Tunhem på sin Västgötaresa 1746. Kartan visar prästgårdens inägomarker 1793. Kyrkan syns uppe till höger. Grönt markerar äng och rosa åker. Djuren fick ta sig upp på Hunneberg i öster för att beta. Ägoavmätning Lmv O 208-68:1.

Olika odlingsystem har tillämpats. Ensäde bedrevs inom i stort sett hela södra Västergötland, nedre Göta älvdalen och på västra Falbygden. Åker och äng låg här i regel inom samma gårde. Här var

länge starkt animalieproducerande områden och fodermarkerna var mycket betydelsefulla. Ängen kunde uppta en mycket stor yta av inägorna. Inte sällan låg ensädesbyns gårdar mer löst och utbrett grupperade på en stor byplats.

Under medeltiden infördes system med rotering/växtföljd med en regelbunden träda där en del av åkermarken fick "vila" och fungera som betesmark. Främst i nordvästra Västergötlands slättbygder bedrevs tvåsäde; d.v.s. att halva åkerarealen besåddes och den andra låg i träda. Tresäde, med ett ytterligare utvecklat rotationssystem, bedrevs främst på östra Falbygden, i Billingsbygden, vid Kinnekulle samt i norra och nordöstra Västergötland. De stora tresädesbyarna var ofta mer tätbebyggda med gårdarna samlade på bytomten.



I slättbygden i de västra delarna av gamla Skaraborgs län bedrevs tvåsäde. Gemensamma lösningar för bete och stängsling skapade här ett speciellt, ofta mycket långsträckt bebyggelsemönster, knutet till hägnadernas sträckning i landskapet. Håle och Täng nuv. Grästorps kn under 1700-talet. Efter Höglin 1994.

Bymönster och gårdsformer

I slutet av 1700-talet präglades Västergötland fortfarande i stor utsträckning av byar. Särskilt på Falbygden kunde de vara mycket stora med över 20 hemman i byn. Storbyar med 10–20 hemman har även förekommit i flera andra av landskapets stora jordbruksbygder. I västgötabyarna har mycket sällan tillämpats den systematiska reglering med solskifte som präglar t.ex. byar i södra och östra Sverige.

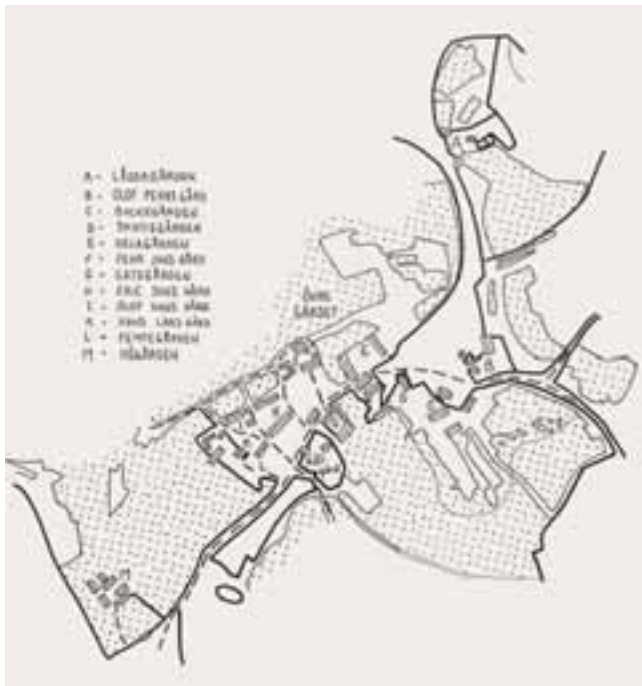
Västgötabyarna har haft en äldre, mer oregelbunden prägel.

Ensamgårdar, små gårdsgrupper och småbyar har framför allt kännetecknat skogsbygder i norr och söder. Inslag av ensamgårdar och småbyar förekom dock även i jordbruksbygder.

Landskapet har haft flera olika bymönster och detta har påverkats av en rad faktorer. Exempelvis kan nämnas klimatförhållanden, terrängläge i förhållande till högsta kustlinjen och den odlingsbara jorden samt om det genomförts planmässiga regleringar. Bebyggelsen i områden som ligger under högsta kustlinjen är i regel lokaliserad till impediment såsom moränbackar och låga bergknallar ovanför den odlingsbara jorden. Det ger ett karaktäristiskt mönster åt t.ex. Göta älvs och Sävans dalgångar samt åt typiska slättområden som Vadsboslätten. Ovanför högsta kustlinjen ligger den odlingsbara marken även i höjdlägena. Här hittar man byar i krön- och lidlägen, gärna i frostfria sydväst- och sydöstsluttningar. Exempel på detta är drumlinen i Ödenäs i Alingsås kommun.

Falbygdens högslätt uppvisar under äldre tid ett mycket ovanligt bebyggelsemönster som liknar förhållandena i Skånes och Danmarks kambrosilurumråden, men inte återfinns någon annanstans i landet. Högslätten ligger i kambrosilurbygd ovanför högsta kustlinjen. Här är byarna lokaliserade till den källrika övergången mellan högslättens kalkstensklev och den lägre alunskiffernivån. Byarna kan även ligga i ett s.k. dädläge i en vattenförande sänka på högslätten. Karaktäristiskt är överhuvudtaget att bebyggelsen ligger lågt i terrängen, med en klart konkav bytopografi och att åkerjorden ligger på kalkstenslagret ovanför byn. En mer detaljerad studie av bebyggelsemönstret vid 1600-talets mitt har gjorts av Gunnar Lindgren. Bebyggelseläget är enligt honom beroende av förhållandet till bl.a. högsta kustlinjen, kalkgrunden och jordarterna.

Äldre etnologisk forskning brukar skilja på klungbyar, platsbyar och radbyar. Alla byformerna förekommer i Västergötland. Klungbyar kännetecknas av att gårdarna ligger i en eller flera oregelbundna grupper. De har formats genom anpassning till terrängens beskaffenhet eller lokalisering till ett vägskal. Klungbyar i olika storlek är sannolikt den vanligaste byformen i Västergötland. Bebyggelsebilderna är även vanliga i byar som utvecklats ur en ensamgård. En inte ovanlig förekomst i centrala Västergötland, exempelvis i slättbygder kring Lidan och längs Nossan, är tvådelade klungbyar. Bebyggelsen ligger då i två geografiskt skilda klungor, men har ändå betraktats som en enda byenhet. Bland många exempel på detta kan nämnas



Hjällsnäs by i Stora Lundby sn i Lerum vid 1800-talets början. De 12 gårdarna ligger oregelbundet grupperade kring byvägen. Kartöverlägg RMVG. Lmv O 162-14:1.



Centrala delen av 1737 års karta över Gullereds kyrkby inägor, Ulricehamn. Gårdarna ligger grupperade kring bytån som står i förbindelse med utmarken i öster. Streckade partier visar åkermarken och prickade slättermarken. Åker- och ängsgärdet är kringgärdat av en trädgårdsgård. Söder och norr härom breder vidsträckt ängsgärdet ut sig (ej med i kartbilden). Öster om ån finns några särhågnade beteshagar. Efter Sigurd Erixon 1945.

I Karleby by på Falbygden ligger gårdarna sedan gammalt på en lång rad utmed kanten av kalkstenskleven, ovanför den stora Åslesänkan.
Foto: VGM.



Före 1800-talets omvälvande skiftesreformer låg bybebyggelsen vanligen samlad. Byn kunde vara långsträckt, eller uppsplittrad på flera lägen, eller samlad i en klunga eller (dock sällsynt i Västergötland) geometriskt reglerad på sina tomtplatser. Torps by i Hyssna i Mark 1894, året innan laga skifte genomfördes.
Foto: S. Welin. RMVG.





Karaktäristisk västsvensk gård med ladugård i vinkel och tydligt avskild mangård. Denna gård har även en stenväggsmangårdad trädgård. Mysten, Hemsjö sn, Alingsås. Foto: Kulturfoto i Fristad.

Eggvena vid Nossan, Östad vid Mjörn, Råda på Kålland samt Hasslösa på slätten nära Lidköping.

Platsbyar kan närmast ses som en variant av klungbyn. Här avses byar där bebyggelsen lokaliseras kring en öppen byplats som kallas tån. Tån utgjorde i princip en flik av den gemensamma utmarken och var i egenskap av byns vattentäkt vanligen en fuktig plats, oftast byns lägsta punkt. Den var ursprungligen byns uppsamlingsplats och vattningsställe för kreaturen. Vid tån började den ofta mycket långa fädrev/fägata som förband tån med utmarken och här samlades vanligen djuren in för natten. Särskilt ensädesbyarna på västra Falbygden hade extremt stora fåplatser; ca 30–35 hektar. Detta överstiger vida t.o.m. de största danska byplatserna. Till tån hänvisades de obesuttna bybornas bebyggelse under 1700- och 1800-talen. Den utpräglade platsbyn var mycket vanlig i centrala Västergötland, ovanför högsta kustlinjen, särskilt på Falbygden och i övre Ätrådalen. Bytån har dock varit ett levande begrepp på många håll i landskapet.

Radbyar i dess strikta bemärkelse, d.v.s. med geometriskt reglerade tomter, är sällsynta i länet men några exempel finns bl.a. i Vänebygden. Exempelvis hade Hullsjö i Gärdhem och Gäddebäck i Västra Tunhem geometriskt utlagda tomter samt åkertegarna fördelade enligt ett sent tillkommet solskifte (1770-tal). Många byar kallas radbyar

p.g.a. en allmänt långsträckt form som givits av att de ligger utmed en väg, längs en drumlin eller utmed bergskanten i en dalgång. Välkända är t.ex. Karlebylånga på Falbygden och Björsäter i Vadsbo. Typiska drumlinbyar återfinns bl.a. i Ätrådalen med Långhems kyrkby som ett fint exempel. I tvåsädesområdena i västra Skaraborg skapades gemensamma lösningar för bete och stängsling en speciell, ofta långsträckt bebyggelsebild, knuten till hägnadernas sträckning i landskapet. Många av de byar som man idag uppfattar som radbyar har dock fått sin utsträckta form först i samband med laga skifte; t.ex. Gillstad i Kållands härad.

Etnologen och bebyggelseforskaren Sigurd Erixon delade in de svenska gårdstyperna i sex olika grupper. Den s.k. västsvenska gårdsformen är mer oregelbunden och har alltid mangård och fågård åtskilda, även om åtskillnaden kan vara mer eller mindre tydlig. I Västergötland har byggnaderna ofta en placering anpassad till terrängen och byns övriga bebyggelse. Man brukar framhålla en tendens till vinkel- och/eller parallellställda längor. I trängre dalgångar kan byggnaderna stundom ligga på rad. Ofta utnyttjas vägen som gräns mellan mangård och fågård. Särskilt i skogs- och dalgångsbygder, men även vissa slättbygder, har man ofta utnyttjat topografin för att markera skillnaden mellan man- och fågård. Boningshuset ligger alltid

närmast skogskanten i sluttningsens övre del med ekonomibyggnaderna längre ner, närmare odlingsmarken.

Enstaka belägg för fyrlängad gårdsform finns i länet. Möjligen kan man ana att den sydskanandinaviska formen med kringbyggd gård började tillämpas även längre upp längs Västkusten under sen medeltid. I södra Bohuslän samt i södra delarna av Marks härad finns ännu bevarade exempel på kringbyggda gårdar. På Björsjöås vid Vättlefjäll utanför Göteborg har en fyrlängad gård, från tidigt 1700-tal, med sammanbyggda ekonomilängor grävts ut. I Brunsbo äng utanför Skara finns fem huslämningar från 1400-talet som tillsammans bildar en kvadratisk gårdsform efter sydskanandinaviskt mönster.

En återblick på den medeltida bebyggelsen

Kunskapen om det medeltida och tidigmoderna byggandet är ytterst knapphändig. För att kunna presentera några drag i byggnadsskicket måste olika källtyper användas. Det gäller såväl ämnesmässigt (t.ex. arkeologi, äldre etnologisk forskning, ekonomisk historia) som med geografisk spridning (bl.a. medeltida brev och lagstiftning från olika delar av Sverige).

De första århundradena efter år 1000 – d.v.s. tidig medeltid – är några av de mest omvälvande i vår historia. Då började staden, kyrkan, kronan och även byarna anta en form som vi i stora drag fortfarande kan skönja. En fastare social skiktning framträdde efterhand som det kyrkliga och världsliga frälset etablerades. I Västergötland tillkom flera medeltida sätesgårdar, särskilt i centralbygderna längs Vänern samt på Falbygden och i Ätradalen.

Jordbruket utvecklades starkt under denna period; bl.a. med nyodling och tekniska landvinningar. Exempelvis kan nämnas vattenkvarnen, den järnskodda spaden som möjliggjorde dikning, den längre plogbillen och plogen med vändskiva (i delar av Västergötland) vilket förbättrade jordbearbetningen etc. Byns organisation och förhållandet inägomark/utmark utkristalliserades på det sätt som i stort sett kom att bestå fram till 1700-talets mitt. Bykollektivets roll stärktes under perioden men också det individuella ägandet. Kanske kan också de förändringar i byggnadsskicket som skedde vid denna tid relateras till de många andra förändringar som pågick.

Efter detta expansiva tidsskede vidtog en period av tillbakagång och stagnation – kallad den senmedeltida agrarkrisen – med digerdöden som utlösande faktor vid 1300-talets mitt. Krisen medförde en stor ödeläggelse av gårdar, produktion och byg-

gande gick ner och en mängd gårdar blev ”lediga”. I krisens spår följde social oro och bondeuppror men efterhand också framväxten av en starkare bondeklass.

Arkeologiska undersökningar

I Västergötland finns ett förhållandevis magert arkeologiskt material från landsbygden, fränsett befästa gårdar/borgar samt kyrkor och kloster. I övrigt har endast enstaka kyrkbyar blivit föremål för arkeologiska insatser. Det är således ett klen arkeologiskt material med ojämn geografisk spridning som ligger till grund för bilden av den medeltida bondgårdsbebyggelsen.

Kring Kinnevikens av Vänern har en del bytomter undersökts arkeologiskt, exempelvis i Husaby, Råda och Saleby. Vid Råda medeltida kyrka påträffades ett 22 meter långt bostadshus från 1100-talet, troligen byggt i skiftesverk och innehållande bostad och troligen en verkstadsdel. Fyra mindre hus med nedsänkt golvyta, s.k. grophus, var troligen små verkstadslokaler/förråd. Skiftesverkshuset efterträddes omkring 1200-talet av en byggnad uppförd på träsyll, lagd på syllstenar. Det rika fyndmaterialet visar att byggnaden var ett huvudhus på en stormansgård, vars inbyggare hade handelskontakter med större områden, precis som städernas borgare. Även bytomten i Berghems kyrkby i Viskadalen inrymmer flera byggnadslämningar från i huvudsak perioden yngre järnålder–1300-tal. Här fanns bl.a. spår av olika stolpburna hus och grophus.

De västgötska spåren från hög- och senmedeltid är inte lika markanta. Särskilt är 1400- och 1500-talen påfallande anonyma. Ett tydligt drag inom de västsvenska byarna är dock att det skedde viss förflyttning av bebyggelsen inom bytomten under 1200- och 1300-talen. Detta har bl. a. satts i samband med en omstrukturering av åkermarken. Det kan i vissa fall hänga samman med att huvudgårdar bildades.



Förslag till rekonstruktion av det 22 meter långa skiftesverks-huset i Råda på Kålland. Teckning: Ulla Sköld VGM.



På Odensåkers Klockarebol, Odensåkers sn, Mariestad, finns ekonomibyggnader från 1700-talet som ger en samlad bild av de viktigaste äldre byggnadsteknikerna i Västergötland: skiftesverk (höger) och knuttimring (vänster). Dessutom syns på bilden taktäckning med såväl strå som torv. Foto: VGM.

Byggnadsteknik och materialval

Även om det byggdes i skiftesverk i Västergötland för ca 1000 år sedan har byggnadssättet troligen varit i bruk långt tidigare. I städerna Skara och Lödöse användes det rikligt på medeltiden. Bl.a. finns exempel på stall i skiftesverk med bås i flätverk. Även stavteknik, d.v.s. stående väggfyllnad, tycks ha tillämpats fram till 1200-talets slut. Därefter dominerade den liggande väggfyllnaden.

Knuttimring är allmänt känt från sen järnålder-tidig medeltid och det äldsta västgötska fyndet är från Lödöse (1200-tal). Timringstekniken har satts i samband med ett förändrat bostadsskick. Troligen hade nu varje gård ett bostadshus med eldstad samt ett antal mindre ekonomibyggnader. Detta ersatte de tidigare mångfunktionella långhusen och innebar också ett nytt levnadsmönster, där djurens närhet och värme byttes mot renare luft och färre flugor. Långhuset i Råda antyder dock att övergången från långhus till separata mindre byggnader skedde stegvis under en längre period.

Hustyper

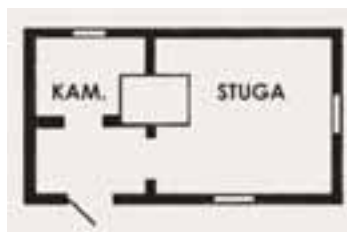
Tre hus återkommer ständigt i medeltida handlingar: stugan, sädesladan och fähuset. Ett genomsnittligt gårdstun kunde dock inrymma ca sex hus. Ett par gårdar av denna typ finns lämningar efter i Brunsbo äng utanför Skara, där de legat löst grupperade utmed fägatan. Åtminstone under högmedeltid fanns ett väl differentierat bestånd av ekonomibyggnader på landsbygden. Medeltida källor talar om lador, sädesbodan, visthus, nöthus, hästhus, färhus och kölnor (torkhus) vid sidan om bostadshuset med stuga och härbärg. Kanske kan man under senmedeltiden urskilja en fortsatt uppdelning och specialisering av husens funktioner, med logen som en särskild del av ladan där man tröskade. Tröskgolv av hårt stampad lera byttes mot golv av trä. Belägg finns i Västergötland från 1300-talet. Loggolvet måste läggas med tiljorna hårt sammanpressade med kilar så att inte sädeskornen trycktes ner genom golvspringorna.



Ryggåsstuga från Gästene härad med enkelstugans planlösning. Vid borte gaveln skymtar ett tillbyggt bodutrymme. Skogsbo, Norra Säms sn, Herrljunga. Foto: VGM.

Enkelstugan är en av de mest ålderdomliga stugtyper vi känner till. Även enkla enrums- och tvårumsstugor har förekommit, men deras ålder och utbredning är i nuläget outredda. Man antar att den timrade enkelstugan – ett stugrum med en förstuga med avdelad kammare – utvecklats under medeltiden. Arkeologiska fynd från Skara och Lödöse antyder att enkelstugan kan ha byggts så tidigt som 1100–1200-tal. Idag är det endast i enstaka senmedeltida borganläggningar, såsom Torpa stenhus i Kind, som man kan ana den tidiga enkelstugans planlösning.

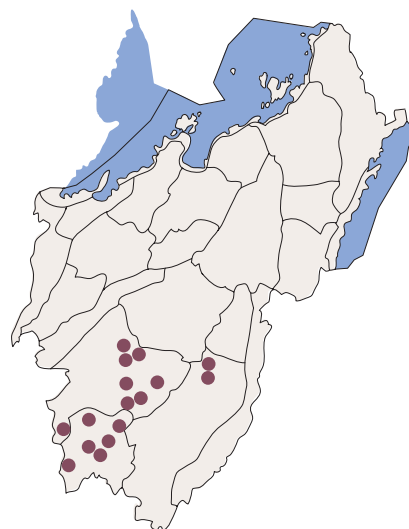
En annan ålderdomlig stugtyp är högloftsstugan eller det sydgötiska huset. Den består av en låg timrad ryggåsstuga med en eller två högre gavelbodar på var sida, ibland uppförda i skiftesverk. Ursprungligen utgjorde de skilda byggnadskroppar, vilka sedan sammanfogats till en lång länga. Hustypens utbredningsområde svarar mot de gamla kuststädernas marknadsområde och huset har troligen även byggts som boningshus i staden. Området med känd förekomst sträcker sig i ett diagonalt bälte från Blekinge i sydost upp till södra Västergötland – södra Bohuslän, men kan ha gått upp i Norge. I Västergötland har stugtypen haft störst utbredning i Marks härad men förekommer ända upp till Gäsenebygden. I vissa områden har högloftsstugan sannolikt varit den mest allmänna hos bönderna. Intressant att notera är att det i den Yngre Västgötalagen (1200-tal) redogörs för att prästen måste ha stuga och bakhärbärge. Fram- och bakhärbärge är en benämning som används för högloftsstugans gavelbodar.



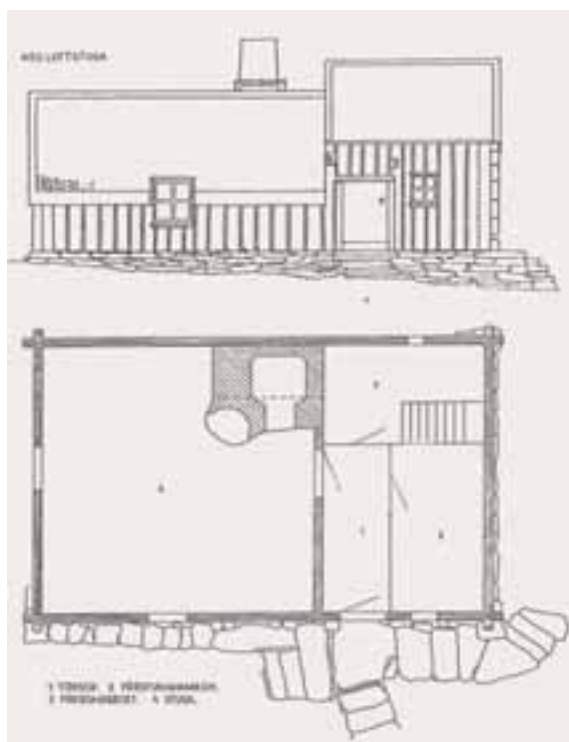
Enkelstuga.
Ritning: RMVG.



Högloftsstugan har medeltida ursprung. I vissa områden har stugtypen sannolikt varit den mest allmänna hos bönderna om man går några hundra år bakåt i tiden. Under 1800-talet återfinns dock högloftsstugan främst på torp och smågårdar. Högloftsstuga i Torps by, Hyssna sn, Mark.
Foto: S. Welin 1894. VGM.



Bevarade högloftsstugor år 1986.
(Efter Nordström 1986)



Uppmätning av den s.k. Kilastugan, Horred sn, Mark. Före flytningen till nuvarande plats lär Kilastugan ha haft dubbla loft samt dessutom varit hopbyggd med ladugården. Efter flytten för mer än tvåhundra år sedan återuppfördes aldrig "bakhäbbaret".
Uppmätning: B.G. 1948, Nordiska Museets arkiv.

Bebyggelsen under tidigmodern tid 1540–1750

Gustav Vasas regim innebar en stark statsmakt med effektiv administration. En kraftig nyodling ägde rum, direkt understödd genom skattefrihet åt nyodlare. Kronan gjorde anspråk på all mark som inte byarna direkt ägde, t.ex. vissa stora allmänningsskogar. Ofta var det på dessa utmarker som nyetablering av gårdar ägde rum. Antalet gårdar fördubblades i landet under perioden 1570–1620. Tekniska förbättringar inom jordbruket medförde en ökad avkastning. Genom svedjebruk och bete öppnades utmarkerna upp allt mer för jordbruk och boskapsskötsel. Gränslandskapet Västergötland var under 1500- och 1600-talen flera gånger svårt drabbat under krigen mot Danmark-Norge; t.ex. 1566, 1612 och 1676.

Under 1600-talets stormaktstid överutnyttjades rikets uppbyggda tillgångar. Krigshären till krigen på kontinenten bestod till stor del av utskrivna bönder. Kostnader betalades med kapital, t.ex. stora jorddonationer till adeln, vilket på sikt minskade statens skatteintäkter intill konkursens brant. Utmarkerna utnyttjades hårt för bl.a. tillverkning av råvaror såsom tjära, pottaska och kol främst för militära ändamål och export. Sädesodlingen stagnerade under århundradet samtidigt som befolkningen ökade. Mot slutet av 1600-talet var Sverige tvunget att importera spannmål.

Under 1700-talet inleddes den fas som senare kommit att kallas den agrara revolutionen. Bl.a. kom då bönderna att etablera sig som den statsbärande gruppen. Bidragande orsaker inledningsvis var reduktionen 1681, som i praktiken var ett förstatligande av större delen av adelns egendomar, samt utvecklingen av indelningsverket. Reduktionen innebar också att skatten låstes fast vid en bestämd nivå. Med inflation och stigande totalproduktion kom skatternas andel av produktionen därmed att minska. Detta gav ett överskott som kom bönderna till godo och som dessa återinvesterade i jordbruket. Trots nyodlingar fortsatte dock Sverige att importera spannmål under hela 1700-talet.

Under 1600-talet, fram till reduktionen, anlade adeln en mängd säterier i landskapet, varav många var små och fick kort varaktighet. Samtidigt byggde den nya högadeln moderna påkostade herresäten på sina sätesgårdar. Ofta förblev dock herrgårdsbebyggelsen länge ganska anspråkslös. För kungsgårdar och för de militära boställena utarbetades centrala mönsterritningar fr.o.m. sent 1600-tal. Boställena var jordbruksenheter som beboddes av militärer, präster och kronans civila ämbetsmän och avlönades med gårdens avkastning. Väster-

götland har haft åtskilliga prästgårdar p.g.a. den stora mängden socknar. Prästgårdarnas bebyggelse kom även långt fram i tiden att styras av centrala förordningar, men har i stor utsträckning följt traktens byggnadsskick.

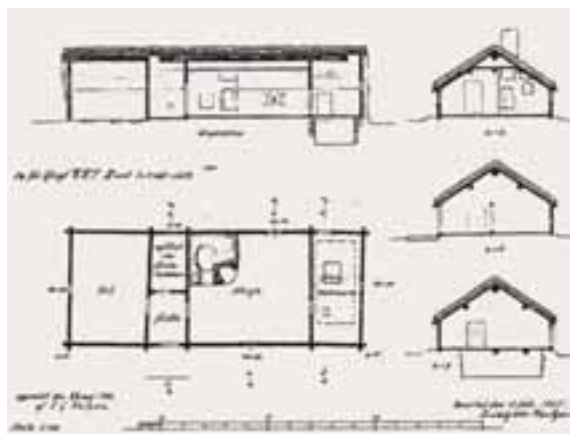
Fortfarande under 1500-talet betecknade ”torp” ett nybygge, oftast på utmark. Nybygget blev sedermera skattlagt som en självständig jordbruksenhet. Under 1600-talets starka koncentration av jordinnehavet till adeln anlades flera säteritorp på frälsejorden. På säteritorpen var brukaren skyldig att utföra dagsverken på huvudgården. Under 1700-talet lät flera godsherrar omvandla sina underlydande frälsegårdar till dagsverkstorp. Anläggandet av torpställen på skattejord var däremot länge förknippat med hårda restriktioner.

Böndernas bostadshus

Kunskapen om böndernas bebyggelse är fortfarande bristfällig när det gäller tiden från medeltidens slut till in på 1700-talet. Som manbyggnader har man uppfört högloftsstugor och enkelstugor, men även andra stugtyper synes ha tillkommit.

Framkammарstugan är i princip en enkelstuga som fått en eller två kammare tillbyggda på bortsidan av stugrummet. Den har varit mycket vanlig i större delen av Västergötland. Man räknar med att framkammарstugans nordliga gräns går från Kalmar i öster via Vimmerby, Gränna, Hjo, Tiveden, Åmål till Strömstad. Den s.k. framkammaren, som också kunde vara delad i två, var i äldre tid främst avsedd för förvaring och saknade eldstad.

En annan av de traditionella hustyperna är parstugan. Parstugan liknar enkelstugan, men har ytterligare ett stugrum av samma storlek på andra



Framkammарstuga från Tunarp, Eriksbergs sn i Gäsene. Denna stuga har dessutom en vidbyggd bod till vänster om förstugan vilket inte var ovanligt i trakten. Stugan från Tunarp återfinns numera på friluftsmuseet i Ramnaparken, Borås. Uppmått 1910 av E. G. Karlgren.



Bondefamiljen är samlad framför boningshuset, som att döma av bl.a. sitt symmetriska yttre med dubbla skorstenar kan vara en parstuga. Lövåsen, Bäcks sn, Töreboda.
Foto: Erik Rud, troligen 1900-talets början. VGM.



Parstuga.
Ritning: RMVG.

sidan av förstuga och kammare. Äldre belägg visar att denna s.k. anderstuga saknade eldstad och användes för förvaring. Av t.ex. domböcker framgår att parstugan var en vanlig bostadsform för bönderna och prästerna redan på 1500-talet. Under 1600-talet blev den allmän på herrgårdar och civila boställen. 1734 års Bygginga Balk säger att gårdar av storleken ett halvt och ett helt hemman bör ha gäststuga. Parstugan förekommer i hela Västergötland men vi vet förhållandevis lite om dess utbredning på bondgårdarna i äldre tid.

Oavsett vilken stugtyp som boningshuset var, så har man i Västergötland byggt på ett sammanläggande, additivt sätt med uppradade rum i längor.

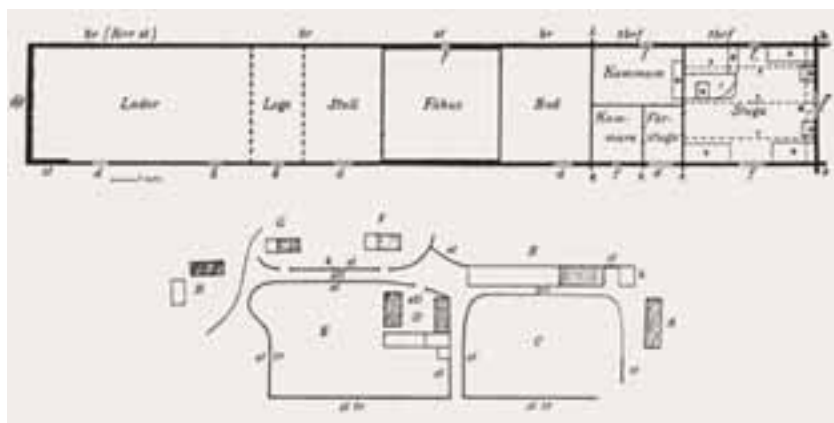
Boningshuset innehöll stugrum och till det kamrar och bodar. Som gemensam nämnare kan sägas att huset innehöll boende och förvaring (t.ex. spannmål, matvaror och textilier). Seden att förvara spannmål på boningshusets vind har tolkats som en utveckling av traditionen med bodar hopbyggda med boningshuset. I Västergötland är detta främst förknippat med höglofts- och långloftsstugorna i Sjuhäradsbygden.

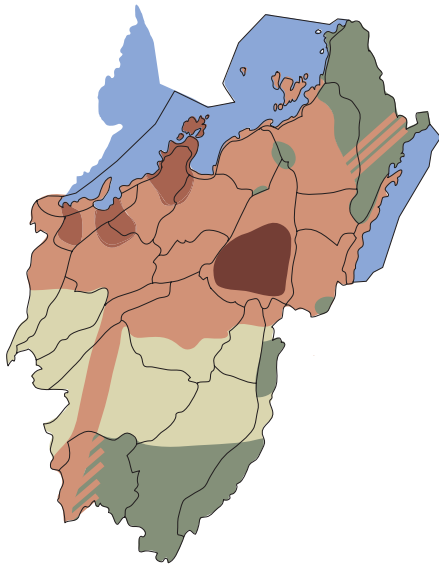
En fråga som knappast alls är uppmärksammas är hur bebyggelsen varit organiserad på hemman med fler än en brukarfamilj. Att flera gårdsbrukare inom samma släkt brukat ett odelat hemman har varit vanligt. Storskiftesmaterialen kan här ge vissa upplysningar: mangården på dessa hemman tycks ofta ha bestått av flera bostadshus. De kan antingen vara helt fristående eller också sitta ihop som tvillingstugor eller som långa, ihopbyggda bostadslängor. En särpräglad form av länga med två bostäder i en byggnad, en slags tvillingstuga, kan bl.a. kopplas till stråket Kåkindsslätten – Falbygden – Åtradal. Grundtypen består av två sammanbyggda, spegelvända enkelstugor. Lilla Alebäcken i Varola (1600- eller 1700-tal) och Storegården i Suntak (1813) är två av ytterst få bevarade exempel idag. Det tycks även kunna vara fråga om föreningar av fler stugtyper: Sexdrega hembygdsgård består av två sammanbyggda framkammarsstugor (ca 1600-tal).

Ekonomibyggnader

I västgötsk byggnadstradition märks tidigt en tendens till sammanbyggnad av de olika ekonomidelarna. Av ålder har det varit vanligt att logen med sädeslada och foderlada sammanbyggs med fähuset och stallet till en enda länga eller vinkelbyggnad, ibland under ett gemensamt tak. På mindre gårdar kunde till och med boningshuset ingå i enheten. Detta levde kvar längst på vissa småställen och torp åtminstone på Falbygden och i södra Mark.

1902 var bygdeforskaren Sven Lampa i den lilla Falbygdsbyn Gunnestorp, i Falköpings östra landsförsamling, och gjorde en dokumentation. Planen visar byns gårdar som alla låg kvar på den gamla byplatsen. Flera hade boningshus (mörka fyrkanter) hopbyggda med ladugården (ljusa fyrkanter). Uppmätning av den längsta gården (D) redovisas också överst i bild. Efter Lampa 1908.



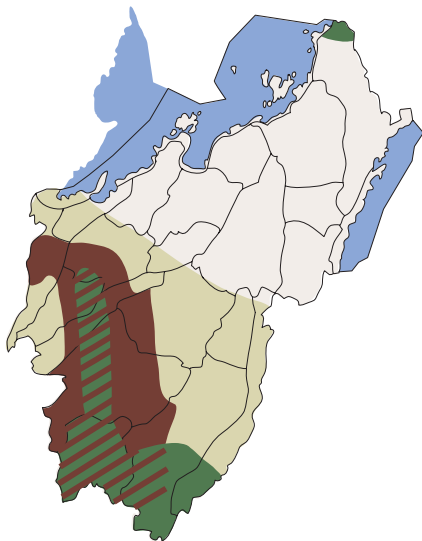


Skiftesverksladugårdar/heltimrade ladugårdar

Områden där ladugårdar i skiftesverk (helt eller delvis) observerats

- Förekommer många
- Förekommer flera
- Förekommer
- Områden med i nuläget oklar utbredning
- Områden där heltimrade ladugårdar observerats
- Förekommer

Kartan visar dels användning av skiftesverk i ladugårdar, dels heltimring av ladugårdar. Främst bygger kartan på inventeringar (1969-2000) och observationer i fält. Kartbilden är schematisk och gör ej anspråk på att vara komplett.



Ladugårdar med skunke och utskott

- Område där ladugårdar med skunke varit vanliga
- Område där flera ladugårdar med utskott på skullen observerats
- I nuläget oklar utbredning
- I nuläget ej känd förekomst

Kartan bygger främst på inventeringar (1969-2000) samt fältobservationer. Kartbilden är inte komplett. Huvudragen i geografisk förekomst bör dock framträda.

Att bygga samman olika funktioner förefaller ha varit vanligt i skiftesverksladugårdarna. Ladugårdar helt i skiftesverk har förekommit i framför allt i västra Skaraborg och även på Falbygden. Annars har skiftesverket främst använts i lada/loge medan fähusen knuttimrats.

Ett karaktäristiskt drag i de delar av Västergötland där man uteslutande byggt i timmer, var ladugårdar som hade en s.k. parloge. Den högre logbyggnaden, med logkista och lador, var då centralt placerad samt hade en lägre tillbyggnad vid vardera gaveln, vanligen innehållande stall eller fähus. Dessa var då timrade, ofta med egna väggar mot ladugårdsgaveln, och saknade skulle.

I Västergötland förekommer att man på olika sätt ökat ekonomibygnadernas volym genom sidoutvidgningar utmed husets långsidor. Denna tradition kan möjligen föras tillbaka på byggnadsskicket i våra medeltida städer och byar där utrymmet var begränsat. Sigurd Erixon ansåg att logar med sådana sidoutbyggnader var något speciellt för Västsverige. Men även fähus har dessa utvidgningar och det är således ladugården som helhet som har utvidgats på detta sätt.

Utvidgningarna kallas utskott (utskov) och skunk. Utskott är vanligt förekommande i logar och lador i skiftesverk. En sidoutbyggnad utmed långsidan flyttar ut ytterväggen. Den gamla väggen innanför kan vara bibehållen eller borttagen så att endast en ”stolprad” finns kvar. Utrymmet kan alltså antingen komma att ingå i ladans volym eller bli ett eget utrymme som t.ex. utnyttjats som vedbod eller annat förvaringsutrymme. Man kan också se att logens utvidgning även fortsätter utanför fähuset så att fädelen kommer att framstå som ett timrat rum i rummet. I Dalsland har utbyggnaderna kallats ”skäckor” och i Bohuslän ”skyggor”. Belägg för sådana finns från 1600-talet och framåt. Utskott förekommer även på senare tiders ladugårdar i stolpverk.



Timrat skullutskott på Ginkalunda Smedsgården, Kinna sn i Mark. Ladugården som är från 1830-talet bör vara en av de äldsta i bruk varande ladugårdarna i Västergötland. Foto: VGM.

På Brevikshults häradssallmänning söder om Vårgårda finns en av landskapets äldsta bevarade ladugårdar, "Kajsas ladugård" daterad 1823. Den har en för området karaktäristisk skunk, d.v.s. sidoutbyggnader som tillsammans med ett tak bildar ett öppet utrymme framför logporten och ingången till fähuset. Öppningen som bildas har givits en välvd form. Foto: RMVG.



Skunk (eller skunke) är en företeelse som förekommer framför allt i landskapets södra och sydvästra delar. Begreppet skunk har en lite mångtydig tolkning. En definition är att den helt enkelt består av ett utskjutande tak på husets långsida. Det kan bäras upp av stolpar. Men det tycks också kunna vara ett timrat skullutskott som kallas skunk, ett utskjutande slutet loft. Dessa förekommer såväl ovanför logen som ovanför fähusen. I kombination med ovan nämnda sidoutbyggnader bildar de ett öppet utrymme med tak framför logporten eller ingången till fähuset. Öppningen som bildas kan ha givits en välvd form. Det hela kan ge intryck av att portarna är indragna. I trakterna kring Bollebygd och Alingsås förefaller det vara hela detta utrymme som brukar benämnas skunk.

Fram till 1800-talets mitt var fähusen i allmänhet små och låga och hade en knapphändig inredning och minimalt med ljusinsläpp. Kreaturen stod vanligen uppbundna mot en eller ett par ytterväggar. Utfodringen kunde ske i krubba, eller i enklare fall direkt på jordgolvet i båset, vilket kan ha varit det vanliga längre tillbaka i tiden.

I de skogsrika trakterna i nordöstra Västergötland kan man iaktta hur influenser från ett mer nordligt byggnadsskick gör sig gällande. Detta kanske främst avspeglar sig i ett system med färre längor och fler separata mindre ekonomihus. Här har t.ex. funnits timrade parloggar som legat för sig.

Stolpbodar (ofta kallade härbren) karaktäriseras framför allt av att timmerstommen inte vilar direkt på en markbunden stengrund. Syllramen bärs upp antingen av stolpar eller ramverk av trä eller av kragstolpar av sten. I Västsverige är stolpboden karaktäristisk endast för norra Dalsland. Enligt

Sigurd Erixon förekommer inte stolpboden alls i Skaraborg. Några enstaka har dock uppmärksamats på senare tid i Vadsbo och Vartofta härader.

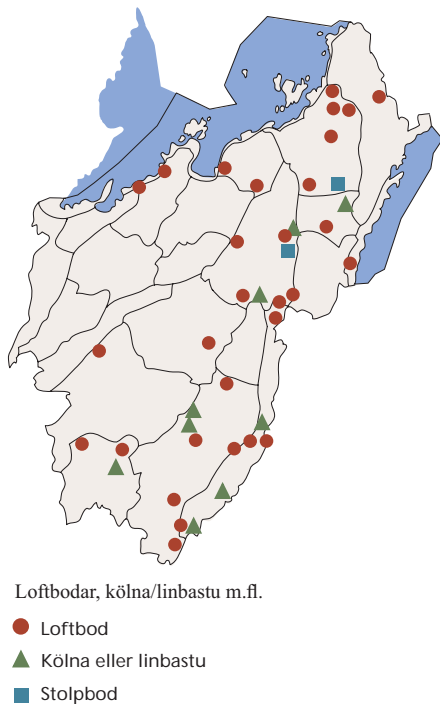
Loftbodar är tvåvåningsbodan, där övervåningen nås från antingen en öppen gång (svalgång) eller en inbyggd gång. Huvudsakligen finns tre kategorier av loftbodar; de som har svalgång på övervåningen, de som har ett slutet utskott (utkragn) på övervåningen och de som har en helt rak framvägg. De båda sistnämnda bodyperna har inte utvändiga stegar eller trappor utan övervåningen nås från bodens insida. Bottenvåningen omfattade ofta visthusbod, mjölbod och redskapsbod. Loftets utrymme kunde ibland användas som sovrum sommartid, annars som förvaringsrum. I lite senare tid kunde loftboden ibland även inrymma gårdens bryggghus. Loftrummen kunde förses med eldstad och spis.



I Gäsene härad står denna ektimrade loftbod, troligen byggd i början av 1800-talet. Loftboden är en ålderdomlig byggnadstyp som numera är ytterst sällsynt. Ljungå, Ods sn, Herrljunga. Foto: RMVG.



Linet bråkas efter att först ha torkats i den bakomliggande linbastun. Norrkvarn, Lyrestads sn, Vadsbo, vid 1900-talets början.
Foto: Erik Rud, VGM.



Kartan visar objekt som antingen redovisats i inventeringar (1969-2000) eller som översiktligt observerats i fält.

I Västergötland är det främst i skogs- och randbygder som man återfinner de fåtaliga loftbodar som bevarats till vår tid. Merparten är troligen från 1700-talet eller tidigt 1800-tal. I regel är loftbodarna timrade, men i kambrosilurbygden finns något enstaka exempel på att bottenvåningen är murad av sten.

Kölnan användes för malttorkning och linbastun för lintorkning. Detta är två ålderdomliga typer av ekonomibyggnader som numera är mycket sällsynta. Byggnaderna är knuttimrade och inrymmer ugnskomplex med torkningsanordningar. Linbastur finns främst bevarade i södra och östra Sjuhäradsbygden, där de också kanske varit mer vanligt förekommande. Bevarade kölnor är mycket ovanliga. Troligen hade inte varje gård en egen kölna eller linbasta. Exempelvis i Läggeds by i Ätrådalen samsades flera gårdar om en enda byggnad. Den välbevarade kölnan på Nilsagården i Lägged är en kombinerad kölna och linbasta.

En lösning med enkla stensatta lingropar i backen är inte ovanlig i Västra Götaland. Deras ålder är oklar, men troligt är att de ersätter linbastun under 1800-talet. Lingropar förekommer i hela landskapet, dock mer frekvent i centrala och västra Västergötland. Dialektala benämningar på lingropar är brötehåla och hörgrav.

Ängslador har troligen använts sedan mycket lång tid tillbaka i områden med vidsträckta fodermarker t.ex. i skogsbygderna. När det var långt till hemgården byggdes särskilda lador ute i slåtterängar och mader där vinterfodret förvarades. Även särskilda lövlador för lövtäkten kunde förekomma. Fodret transporterades sedan hem i omgångar under vintern. Om fodermarkernas byggnader i Västergötland är kunskapen än så länge ganska begränsad. Ängsladorna har idag så gott som försvunnit ur det västsvenska odlingslandskapet. Troligen återstår endast några enstaka bevarade exemplar idag; främst i Tiveden – Vikaskogen, bl.a. i Gullebolet i Udenäs, samt i Mark.

Gårds- eller bysmedjan har ofta p.g.a. brandfaran en lite avsidig placering i förhållande till gårdens/ byns övriga byggnader. Före skiftena har det troligen varit vanligare med en gemensam smedja. Antalet gårdssmedjor kan ha ökat i samband med skiftesutflyttningen och den ökande användningen av järn under 1800-talet. Från 1700-tal och tidigt 1800-tal finns troligen endast enstaka smedjor bevarade i Västergötland. Äldre smedjor är timrade, men under 1800-talets senare del byggdes de allt mer i stolpverk. Någon gång är de byggda av sten, de lite yngre även av lersten. Byggnaden karaktäriseras av små fönster. Det var viktigt att inte för mycket dagsljus föll in och försvårade arbetet, eftersom järnets olika nyanser måste framträda tydligt i smidesprocessen.

Byggnadsteknik och materialval

Västergötland kan sägas vara ett övergångsområde när det gäller byggnadsteknik och material. Här möts knuttimringsteknik och skiftesverk – barrträd och lövträd – på ett delvis oväntat sätt.

Skiftesverket är högfrekvent i Västergötland och har satt stark prägel på stora delar av landskapet. Längst i söder har tekniken tydliga inslag av ek och visar samhörighet med det halländska skiftesverket. Knuttimring förekommer i varierande mån över hela landskapet. Det har dock varit dominerande i de områden där skiftesverket förekommit mer sparsamt. Främst gäller detta i norr och nordöst (norra Vadsbosläppen, Tiveden – Hökensås) samt troligen i centrum av Sjuhäradsbygden i söder. Knuttimringen kopplas vanligen ihop med barrskogen.

Traditionellt hör skiftesverk och ekvirke samman. Skiftesverk har framför allt använts i ekonomibyggnader. Enligt äldre utsago skall det även använts i bostadshus på landsbygden men i nuläget finns inga kända bevarade sådana hus i landskapet. Skiftesverket i Västergötland har bevarat många ålderdomliga drag. I bygderna kring Kålland och sydväst därom, samt söder om Vara och kring Hunneberg, hittar man en tradition från det äldre skiftesverket som



Den lilla smedjan på Börsle Västergården ligger på karaktäristiskt sätt en bit från den övriga gårdsbebyggelsen. Väne-Åsaka sn, Trollhättan. Foto: VGM.



En ofta anspråkslös men viktig uthusbyggnad på gården var dasset eller avträdet. Många gånger var detta hopbyggt med ladugården eller något annat uthus. Det kunde också vara fristående som detta lilla knuttimrade dass från 1700-talet. Ekebo, Otterstad sn på Kållandsö. Foto: VGM.



Skiftesverk har använts under lång tid i centrala Västergötland, inte minst på Falbygden. Stora Vådegården i Dala sn är en välbevarad gårdsbildning från 1800-talet med ladugård delvis byggd i skiftesverk. Foto: VGM.

skapades med ekens hjälp. Från Larv finns belägg för en ladugård byggd helt i ek, vilken antas vara från 1600-talet (troligen ej bevarad). Redan under medeltid började det förekomma restriktioner kring användandet av ek och 1539 förbjöd Gustav Vasa allmogen att utnyttja eken. Möjligen är detta en av orsakerna till att man i Västergötland mer och mer började använda fur till skiftesverksbyggnaderna. Kanske inträffade denna övergång så tidigt som på 1500-talet. Möjligen byggdes redan under 1700-talet det mesta av skiftesverket i fur.

Om man nu byggt skiftesverkshus i fur så har man i centrala Västergötland å andra sidan timrat bostadshus i ek. Trakten kring kronoallmanningen Edsveden, på gränsen mellan gamla Skaraborgs och Älvsborgs län, är bekant för sin rikedom på ek. I dess omgivning, från Södra Härene i väster till Falbygden i öster, finns några mycket låga, ålderdomliga framkammarsstugor timrade i ekplank bevarade. Exempel på detta är bl.a. Humlaledet i Norra Vånga och Skölvenestugan. Ekplankorna kan vara upp till 50 cm breda och till de låga väggarna kanske det bara behövdes tre plank. Linné noterade när han var i trakten under sin "Västgötareisa" 1746 att "Alla husen på orten, äro byggda av eketrä i brist på annat träslag".

I dessa trakter fick bönderna inför häradsrätten framställa önskemål om att ta ek till reparationer och eventuella nybyggnadsbehov. Man blev sedan tilldelad ek efter utsynning, men då oftast bland de dåliga ekar som kronan ändå inte hade något bruk för. Från 1830-talet släppte kronan sitt grepp och bönderna kunde lösa ut den ek som växte på det egna hemmanet. Ek användes allmänt som byggnadsvirke intill 1840-talet då det ersattes med främst furutimmer. Fur lämpade sig bättre för de större och högre hus som då kom i bruk.

Halmtak och torvtak är gamla typer av taktäckning på västgöttagårdarna. Halm som taktäckningsmaterial förutsatte en mer omfattande rågodling. I centrala Västergötland och ner i Sjuhäradsbygden har en egenartad mellanform varit vanlig på bostadshusen. Taket täcktes med halm, men på merparten av takfallet lades torv på halmen. Den traditionella bilden är näver som underlag för torven, men här har man istället använt halm. Kanske finns förklaringen i brist på näver i dessa trakter som tidigare var skövlade på skog. Taken kallades halmtak trots torvbeläggningen. Förutom värmeållningen var torvens huvudsakliga uppgift att skydda halmen från antändning av kringflygande gnistor.

I Västergötland har inte bostadshus av sten byggts i någon större utsträckning av allmogen. Trots statens försök under 1700-talet att spara på skogen, genom att propagera för stenhus som alternativ till



Framkammarsstuga från Gäsene härad, timrad i ek. Taket är ett halmtak med halva takfallet belagt med torv. Huset som kallas Skölvenestugan var tidigare manbyggnad på Mosslanda Östergården i Skölvene sn, Herrljunga. Foto: RMVG.

timmerhus, slog sten inte igenom allmänt i bostadsbyggandet. På bondgårdarna är det framför allt i kambrosilurbygderna Kinnekulle och Falbygden, som manbyggnader av lokal kalksten eller sandsten i någon mån förekommit. Endast några få äldre stenhus finns bevarade och inte mycket är känt om stenhusens utformning och i vilken omfattning de byggdes.

Framkammarsstugan på Borgatorp i Dala och parstugan på Ledsgården i Kungslena, båda på Falbygden, är exempel på hur man byggt med sten i bottenvåningen. Båda har påbyggnader av timmer. Åldern är osäker, men Borgatorp har ansetts kunna härstamma från perioden senmedeltid till 1600-tal och Ledsgården kanske från efter en brand 1672. Några enstaka ännu befintliga herrgårdbyggnader av sten hänförs (ibland med lite svävande datering) till 1500-tal i sina äldsta delar. Ett tiotal stugor av sten lär ha funnits i Dala på 1780-talet. I Kungslena by fanns vid 1800-talets början flera manbyggnader byggda helt eller delvis av sten. Även ladugårdar, uthus och magasin av kalksten och i någon mån sandsten har i äldre tid byggts i någon utsträckning i kambrosilurbygderna.



Framkammarsstugan på Borgatorp i Dala på Falbygden är byggd med bottenvåning av sten och senare påbyggd med en låg övervåning av timmer. Åldern är osäker, men stenhuset har ansetts kunna härstamma från perioden senmedeltid till 1600-tal. Foto: VGM.

Bebyggelsen och den agrara revolutionen 1750–1850

Agrara revolutionen som växte fram under denna tid är en stor brytningstid vad gäller t.ex. ägan- deförhållanden, samhällsliv, växtodling, odlings- system, jordbrukets redskaputveckling etc. Under 1800-talet utvecklades även kommunikationerna och industrialiseringen började ta form på flera håll.

Ett stort steg mot en omvandling av jordbruket inleddes i och med storskiftet vid 1700-talets mitt. Syftet var bl.a. att motverka ägosplittringen och samla åkermarken i större och mer rationella skiften. Storskiftet blev dock inte så radikalt och innebar sällan utflyttning av bebyggelsen. Med enskiftet vid 1800-talets ingång (1805 i Skaraborg, 1807 i övrigt) lades dock förutsättningar för mer radikala jordre- former. Enskiftet syftade bl.a. till att samla gårdens alla ägor i ett skifte i anslutning till gårdsläget.

Till omvälvningen av landsbygden bidrog folk- ökningen som var allmän såväl i Sverige som i Västeuropa. Mellan 1750 och 1850 mer än för- dubblades befolkningantalet i stora delar av Västergötland. Särskilt växte det icke jordägande – obesuttna – befolkningsskiktet med dagsverkstor- pare och backstugusittare. Effekterna på bebyggel- semönstret kan bl.a. avläsas i att mängden torp och backstugor tredubblades i den centrala slättbygden. Här återspeglas sannolikt jordbrukets omvandling med ett växande behov av daglönearbetare t.ex. i nyodlingsverksamheten i de stora jordbruksbyg- derna. I skogsbygden fördubblades antalet torp och backstugor under denna tid. Backstugsittarna hade ingen jord att bruka, men kunde ibland ha en liten länga med t.ex. svinkätte, hönsbus och bodar. Under 1700-talet förlades vanligen backstugorna till byns tå eller allmänning som var samfällt ägd och kunde bli mycket tätbebyggd. Åsle tå på Falbygden är idag landets i särklass största område med bevarade backstugor.

Särpräglade är de många förläggargårdar i fram- för allt Marks härad, vilka uppförs under 1800- talets första del och mitt. Förläggargårdarna, som utvecklades kring den textila förlagsverksamheten, har sitt ursprung i traktens speciella proto-industri. De kom att stå för den nya tidens intåg – en slags borgerliga herrgårdar, närmast att jämföra med städernas köpmannagårdar.

Böndernas bebyggelse 1750–1850

Mellan ca 1750 och 1850 skedde flera förändringar inom allmogens byggnadsskick. En allmän ten- dens i delar av Västergötland var att bygga högre bostadshus. Nya byggnadstyper, såsom långlofts- stugan och dubbelkammarstugan, började uppföras på 1700-talet. Långloftsstugan kan ses som en



Ett viktigt syfte med 1700- och 1800-talens skiftesresorformer var att motverka ägosplittringen och samla gårdarnas ägor i mer rationella skiften. Storskifteskarta över Rommele kyrkby söder om Trollhättan 1777. I mitten syns kyrkan och bebyggelsen som ligger på en långsträckt höjd i landskapet. Runt om breder inägomarken ut sig. Grön färg markerar slätteräng och ljusa pasteller markerar åkrar. Lmv O 140–11:4.

kompromiss mellan högloftsstugan och en önskan om att bygga hus i 1 1/2 eller två plan. Stugtypen innebär att den låga ryggåsstugan mellan de båda flankerande bodarna byggs på till samma höjd som bodarna. Övervåningen användes till förvaring. Rummen på övervåningen hade inte full genomgång utan nåddes via två olika trappor i bottenvåningen.

Dubbelkammarstugan skiljer sig från parstuga- n i det att understugan motsvaras av två mindre kamrar. Stugtypen brukar kallas smålandsstuga p.g.a. förekomsten där, men den har även byggts i sydöstra Västergötland, framför allt i Kinds härad.

Tvåvåningsstugor byggdes i någon mån redan vid mitten av 1700-talet, exempelvis i Alingsåstrak- tens skogsbygder. De byggdes dock inte med full övre våningshöjd. Byggandet av tvåvåningshus kom i övrigt att koncentreras till tidsperioden 1800–70.



Långloftsstuga i Kalvshult, Sätilla sn i Mark, uppförd 1858 i två fulla våningar. Notera de för trakten karaktäristiska nyckelhålsförstuvistarna. Foto: RMVG.



Framkammarsstugan i Edshult, Hemsjö sn, tillhör den ålderdomliga, tidiga typ av stugor i Alingsåstrakten som redan under 1700-talet förses med en andra våning. Foto: VGM.



Konsolförstuvist med välvt tak på Kamparås, Skogsbygdens sn i Vårgårda. Typen förekommer kanske särskilt i trakterna kring Bollebygd och de södra delarna av Vårgårda och Alingsås kommuner. Foto: VGM.



Enkelstugan med sidokammare förekommer i flera varianter. Exteriört kan dessa hus ha stora likheter med parstugor. Karaktäristiskt är dock det förskjutna kammarfönstret på kortsidan. När en kammare förlades vid sidan av förstugan fick det bakomliggande köket ofta en långsträckt form. Märta mossen, Timmersdala sn, Skövde. Uppmätning gjord inom ramen för projektet "Hustyper i Väst". Foto: VGM.

Framför allt är det de traditionella stugtyperna, såsom framkammarsstugor och parstugor, som förses med en övervåning (se nedan).

Under tidsperioden kan en allmän standardhöjning av bostaden observeras. Bruket att ha eldstad försedd med skorsten började få genomslag under 1700-talet. Eldstäderna fick då vanligen en placering vid stugans bakre vägg. Takfönstren ersattes med väggfönster. Bruket att ha takfönster tycks ha dröjt sig kvar i Västsverige då både Kalm och Linné noterade detta som ålderdomligt vid sina resor i Västergötland 1742 respektive 1746. I samband med eldstadens och fönsterplaceringens förändring började det bli vanligare med innertak i stugan.

En annan förändring som nådde Västergötland är det separata köket – den s.k. götiska köksplaceringen. Detta innebär att köksfunktionen förlades till kammaren bakom förstugan. Förändringen slog igenom i Sjuhäradsbygden i början av 1800-talet. I Västsverige förekom både den gamla och den nya köksplaceringen parallellt. Troligen kan man förknippa det särskilda köket med utvecklingen av enkelstugan till det som brukar benämnas enkelstuga med sidokammare och långkök. Hustypen dök upp i början av 1800-talet, eventuellt redan under 1700-talets senare del. Den är mycket dominerande i hela centrala Västergötland. Stugtypen förekommer liksom övriga hustyper i varianter med två våningar under 1800-talet.

Ett uttryck för en rikt utvecklad hantverkstradition och kanske också för ekonomisk och social status är de säregna förstuvistarna – kallade bislag eller skönkar – som finns i Sjuhäradsbygden. Deras ursprung är oklart, men de kan möjligen ha en medeltida bakgrund. Flera finns bevarade från tidigt 1800-tal. Kvistarna förekommer som konsolförstuvistar och nyckelhålsskönkar, varav de sistnämnda är vanligast i Mark. Rikliga lokala särdrag finns i utformningen.



Som antytt tidigare finns det flera skeenden under 1700–1800-talen som bör kunna kopplas samman med nämnda förändringar inom bostadsskicket. Skatter och räntor fixerades vid en viss nivå och med inflationen sjönk skattens andel av den totala produktionen. Det innebar så småningom att bönderna fick ett växande överskott som kunde behållas och omsättas. Överskottet gav ett incitament till att öka produktionen, särskilt för avsalu, vilket kanske också ökade viljan och förmågan att göra fler investeringar i gårdens byggnader. Spannmålsproduktionen ökade stort, främst genom nyodlingar.

Kronan sålde ut många av sina gårdar genom s.k. skatteköp. Bönderna fick 1810 rätt att köpa frälsejord och hade även fått rätt att ha egna arrendatorer. Under 1700-talet hade det börjat växa fram en besutten hemmansägarklass som efterhand fick ett allt större inflytande och en växande entreprenörsanda. Influenser från högreståndsbbyggnaden, prästgårdar och militärboställen gjorde sig starkt gällande i bondebyggnaden.

En annan faktor som påverkat allmogens byggnadsskicket är olika former av centrala direktiv. I syfte att spara skog tillkom flera förordningar som begränsade böndernas rätt att hämta timmer i skogen. Kampanjer bedrevs för att förmå allmogen att bygga i sten, korsvirke och lersten. Landshövdingen i Skaraborg försökte 1736 få slätbönderna att börja bygga i dessa material. Vid 1700-talets mitt presenterade landshövdingen ett annat förslag – ett illustrerat ”projekt” till laga hus på hela, halva och fjärdedels hemman. År 1766 trycktes Carl Wijnblads verk med riktlinjer för hur allmogen borde bygga på ett ekonomiskt och virkesbesparande sätt. Trots statsmaktens ambitioner kan man anta att de sociala och ekonomiska förändringarna under 1700-talet kom att ha större betydelse för byggnadsskicket utveckling än vad de centrala direktiven hade.

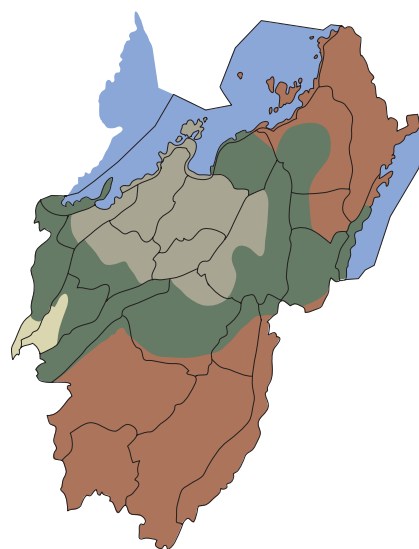
Förslag lades även fram om att uppföra enkelstugor i två våningar istället för att bygga parstugor. Detta var virkesbesparande, gav ett mindre tak att underhålla och gjorde att den oftast oeldade gäststugans väggar inte ruttnade så snabbt. Frågan är om detta fick något genomslag att tala om.

Tvåvåningshusen kom att byggas framför allt i trakter med god virkestillgång, d.v.s. skogsbygden med randområden. Samtidigt har de också uppförts i de jordbruksbygder där man haft viss skogstillgång, såsom Vadsbosläätten och Kåkindslätten. Exempel på motsatsen utgör ett stort område i centrala Västergötland, framför allt i slättbygden kring Vara och Lidköping men även i västra Falbygden. Här har bondgårdar med tvåvå-

ningshus sannolikt varit mycket ovanliga. I delar av området kan den låga ryggåsstugan länge ha varit en vanlig manbyggnad. Överhuvudtaget kan här även ha tillämpats en stark koncentration av gårdsfunktioner till ett fåtal längor, sannolikt delvis beroende på den begränsade tillgången på skog och byggnadsvirke.



Enkelstugor i två våningar är inte särskilt vanliga i Västergötland, men förekommer i de norra och sydöstra delarna. Ett fåtal är bevarade till 2000-talet; t.ex. denna i Svanhult i Udenäs sn i Tiveden. Foto: VGM.



Tvåvåningsstugor förekomst

- Fler än en och annan
- En och annan
- Sällan eller inte alls
- Ej i nuläget känd omfattning

Kartan bygger på iakttagelser i inventeringar (1969-2000) och i fält samt i viss mån även på bebyggelsehistorisk litteratur. Kartbilderna är mycket schematiska och har inga anspråk på att vara kompletta. I stora drag torde de dock ge en uppfattning om geografisk utbredning.



Vid laga skifte i Longs by på Varaslätten kunde flera av gårdarna ligga kvar på den gamla bytomten. Detta gör att man än idag kan uppleva något av den gamla täta bymiljön kring kyrkan. Foto: Ola Erikson, RMVG.

Förändrade bebyggelsemönster 1850-1900

Laga skifte – en modifierad form av enskiftet – infördes 1827 och under resten av 1800-talet pågick sedan skiftandet av jorden. Laga skifte innebar att en gård skulle få sin mark samlad till högst tre skiften/markområden. Skiftet genomfördes vid olika tidpunkter i olika delar i landskapet. Exempelvis var delar av centrala Västergötland tidigt ute, medan bl.a. delar av Marks härad skiftades först under sent 1800-tal.

Skiftet förändrade i grunden jordbrukets organisation med upplösning av byarna och utflyttningar av gårdar som följd. Också utmarken skiftades vilket ökade möjligheten för enskilda initiativ när det gäller t.ex. nyodlingar och skogsbruk. Inägo- och utmarksbruket ersattes efterhand av cirkulationsbruk där såväl spannmål som djurfoder odlades på åkermarken. Vallodling tog över mer och mer av slättermarkernas betydelse. Kvävefixerande foderväxter bidrog nu till åkers gödning. Den redan hårt reducerade ängen tappade allt mer i betydelse. Av vikt för denna utveckling var inte minst jordbrukets nära samband med industrin, som under 1800-talets senare del började förse de stora jordbruken med industritillverkade maskiner och redskap.

Bebyggelsemönstret förändrades kraftigt under inflytande av enskifte och laga skifte. I medeltal flyttades 31 % av gårdarna i Älvsborgs län och 54 % i Skaraborgs län ut från de äldre bylägena i samband med skiftena. Utflyttningen i Skaraborg var den största i landet. I vissa slättområden men även på större höjdryggar i landskapet var utflyttningen omfattande. Enstaka gårdar ligger kvar på den gamla byplatsen, medan övriga har flyttats ut i ett

ruttmönster eller har lagts på rad utmed vägen. I kuperade områden är bilden mindre dramatisk. Här innebar ofta skiftet att byarna blev mer utglesade och långdragna; t.ex. att gårdarna flyttas ut längs byvägen. Ibland – t.ex. i Longs by på Varaslätten – användes ett slags stjärnmönster vid skiftet. På så vis kunde fler gårdar ligga kvar på den gamla bytomten. I Falbygden löstes platsbyarna upp. I de riktigt stora byarna finns dock en kärna kvar på den gamla byplatsen. Det verkar även som att de mer löst grupperade ensädesbyarna på västra Falbygden inte blev lika påtagligt förändrade som de tätbebyggda, stora tresädesbyarna på östra Falbygden.

Även efter skiftena är den västsvenska gårdsformen mycket vanlig i olika varianter. Löst och ibland oregelbundet grupperade gårdsbyggnader är allmänt förekommande. Vanlig är även en regelbunden byggnadsgruppering där fägården läggs bakom eller framför mangården; i vinkel eller pa-



På Bjällum Källegården, Bolums sn, i Falköping är mangården helt symmetriskt uppbyggd med uthusen placerade som flyglar. En mur skiljer mot fägården där bl.a. körhuset till tröskvandrigen finns bevarat. Ritning: Mikael Hedin 2000.



På slätten medförde laga skiftet ofta en drastisk förändring av landskapsbilden. Många gårdar flyttade ut till nya lägen i landskapet och kom att ligga som ”öar i åkerhavet”. Haregården är en av de utskiftade gårdarna i Härstad på Tunhems-slätten vid Hunneberg. Foto: Ola Erikson, RMVG.

rallellt med denna. Avgränsningen mellan mangård och fägård är mycket ofta tydligt markerad. Det är inte ovanligt att det finns en särskild liten ”ekonomigård”, där flera uthusfunktioner är samlade. I regel är denna placerad vid övergången mellan mangård och fägård.

Även rent symmetriska gårdsformer såsom den götiska gårdsformen blev vanliga efter skiftena. Fägårdslängorna är placerade som flyglar till den regelbundet uppbyggda mangården. Den är åtskild från fägården av murar, staket eller häckar. Ofta ligger också vägen som en gräns mellan mangård och fägård. Gårdstypen fick troligen ett större genomslag i delar av Skaraborg än i Älvsborg. Överhuvudtaget gav det ökade utrymmet kring gårdarna möjlighet till en mer genomtänkt planläggning av gårdens form med större gårdstomter, mer symmetri, plantering av vindsyddande lövträd och anläggande av en trädgård på mangården.

Landsbygdens förändring 1850–1900

Den agrara expansionen fortsatte under hela 1800-talet. Man övergick efterhand till växelbruk, där man vid sidan av spannmål och rotfrukter odlade foderväxter på åkern, s.k. vallodling. Efterhand slog också en mängd tekniska landvinningar igenom. Den främsta av dessa var järnplogen som möjliggjorde bättre jordbearbetning och bearbetning av tyngre jordar. Klösharven var en annan nyhet. Potatisen slog igenom som ny viktig gröda och tillsammans med havren kom den att få stor betydelse i Västergötland.

Omfattande nyodlingar med stenröjningar och utdikningar genomfördes. På lerslätterna påbörjades stora dikningsföretag och öppna tegdiken kom här att sätta präge på landskapet ända in

mot 1900-talets mitt. I de sten- och blockrika bygderna, särskilt kring platåbergen och i rand- och skogsbygder, användes röjningsstenen till stenvägg-hägnader. Det småskaliga ”stenväggslandskapet” med dess murar kring odlingslandskapets ägor, ägoslag och fägator kom att sätta präge på stora delar av Västergötland långt in i sen tid.

Kring 1870 hade nyodlingen avtagit och den gynnsamma spannmålsexporten, som pågått sedan ca 1800, upphörde. Bland annat blev den utkonkurrerad av billig amerikansk och rysk spannmål. Svaret från jordbruket blev så småningom en omläggning till animalieproduktion. Denna produktionsinriktning gynnades av en ökad levnadsstandard hos de kapitalstarka samhällsklasserna, samt en ökande efterfrågan från de snabbväxande städernas befolkning. En påtaglig konsekvens blev bl.a. att nötkreatur och betesmarker åter kom att sätta präge på odlingslandskapet till långt in på 1900-talet.

Vid mitten av 1800-talet ägde de självägande västgötabönderna mer än hälften av jorden. Böndernas stärkta ekonomiska ställning motsvarades av en allt starkare politisk position. Samtidigt växte gruppen egendomslösa – torpare, backstugusittare, drängar, pigor m.fl. – mycket kraftigt under 1800-talet. Dessa bidrog till den agrara revolutionen genom sin arbetskraft. Det var emellertid också de som först emigrerade till Nordamerika eller lämnade jordbruket för den framväxande industrin mot århundradets slut. Industrin å sin sida bidrog till denna utveckling genom att producera arbetsbesparande jordbruksmaskiner som bidrog till att friställa arbetskraft. Den starkt växande ekonomiska och sociala uppspaltningen på landsbygden kom även att synas i bebyggelsens utveckling.



Skräddare Laff-Anders backstuga i Bolum vid sekelskiftet 1900. Utmärkande för Falbygden är att stugan är byggd i både timmer och sten. Foto: K.F. Andersson, VGM.

I delar av Västergötland placerades ofta torpstäl-
lena i likhet med backstugorna på utmarksskiften.
Stora klungor av torp och backstugor kunde omge
landsvägen där den passerade gränsen mellan ett
par socknar.

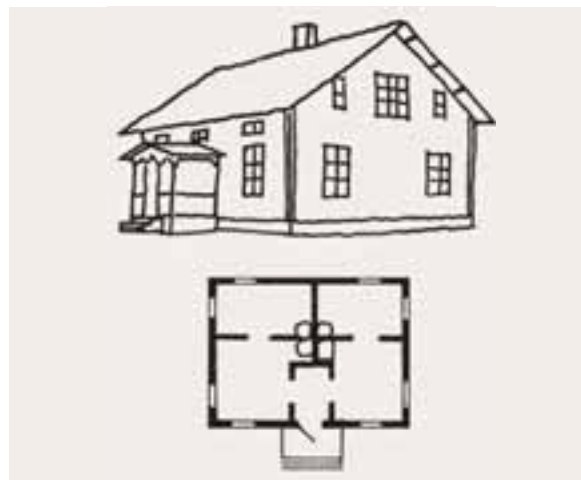
Lantarbetarbostäder byggdes på större gods och
gårdar främst under 1800-talets sista årtionden
och 1900-talets början. Dagsverkstorpore och
daglönare hade då allt mer ersatts med avlönade
lantarbetare/statare. Arbetarbostäderna placerades
antingen nära ekonomigården eller för sig vid fram-
fartsvägen till gården. Ofta byggdes dessa mycket
enkla hus av timmer, men lika gärna byggdes de av
sten, tegel eller i gjutteknik (kalkbruksgjutning).
Om lantarbetarnas bebyggelse i Västergötland finns
inte någon samlad byggnadshistorisk överblick.

Bebyggelseförändringar 1850-1900

Ett spännande ämne för vidare studier är i vilken
utsträckning man byggde nytt eller flyttade med sig
byggnader när enskifte och laga skifte genomfördes.
Bidrag till flyttning av byggnader utgick som regel
och det är känt att många bönder flyttade med sig
byggnader ut till nya gårdsläget. I vissa skifteshand-
lingar kan man finna upplysningar kring husen. Så
kan man t.ex. se hur bönderna i Östad by vid Mjörn
flyttade med sig gårdens byggnader med grunder
och allt vid laga skifte 1855. På många håll förefal-
ler det som att den stora nybyggnationen inträffade
först några decennier efter att skifte genomförts. Ett
tänkbart skäl bland flera möjliga är att först då hade
gården arbetats upp och blivit vinstgivande. Man
hade då råd att investera i nya byggnader.



Variant av salsbyggnad. Ritning: RMVG.



Variant av västsvenskt dubbelhus. Ritning: RMVG.

Vid 1800-talets mitt började böndernas bostäder successivt förändras. Man frångick alltmer det traditionella enkelradhuset; d.v.s. enkelstugor, parstugor och framkammarsstugor. Dubbelradhusens rikare planlösningar med förebilder i herrgårdarnas salsplan slog igenom. Utmärkande för hustypen är sex- eller femdelade planer i ett utvecklat boende med separat kök, särskilda sovkamrar och salen/finrummet placerad mitt fram eller på sidan. Som rikast framträder detta i den sexdelade salsbyggnaden med stor, centralt placerad sal.

På mindre och medelstora gårdar fick plantypen en enklare utformning. Grundtypen här är endast fyra rum grupperade kring en murstock, samt ofta med en smal farstu som ett femte rum. Hustypen kom att bli så vanlig att den kallas det västsvenska dubbelhuset. Den slog igenom stort, särskilt i västra och södra, men delvis även i centrala Västergötland. Tidiga exempel på dubbelhus byggs redan kring 1840 i västligaste Västergötland – i Göta älvdalen och kring Mjörn. Möjligen kan detta kopplas samman med att området genomgick laga skifte tidigt; 1825–50. På mindre gårdar och småjordbruk fortsatte man att uppföra enkelstugan med sidokammare under resten av 1800-talet. Däremot slutade man i stort sett med att bygga de övriga äldre stugtyperna. Man kan dock ana att t.ex. framkammarsstugor byggdes ända fram mot 1870-talet i södra Västergötland. Möjligen kan det återkopplas till att laga skifte huvudsakligen genomfördes sent här, först 1850–75.



Manbyggnader med dubbel rumsbredd och hyvlade paneler med snickarglädje slår igenom efter 1800-talets mitt. I Lerums- och Alingsåstrakten finns ett antal särpräglade och mycket påkostade manbyggnader bevarade från årtiondena efter 1850. En av dessa är Knappekulla utanför Lerum. Foto: RMVG.



Manbyggnad från Göta älvdalen, en variant av västsvenskt dubbelhus. Huset har en korsformig planlösning från 1882, Ålstadlund, Rommele sn, Trollhättan. Foto: RMVG.



Manbyggnaden på Längberget i Dannike sn, Borås, är troligen från 1700-talet eller tidigt 1800-tal. I likhet med många andra manbyggnader har den fått en fint utsirad veranda vid 1800-talets slut. Foto: VGM.



Guntorp Andersgårdens manbyggnad i Berghems sn i Mark har en bevarad pardörr med ett spröjsat överljusfönster. Detta har varit vanligt som entré på många håll i Västergötland. Under sent 1800-tal har en liten veranda byggts till. Foto: VGM.



Vallby Sörgården i Götlunda sn, Skövde, har pardörrar från ca 1900 med en typ av spröjsning som var vanlig på Vadsbosläätten. Foto: VGM.



Tillgången på sågat och hyvlat virke ökade under 1800-talets andra hälft. Detta avspeglar sig i byggnadsskicket där påkostade paneler och snickarglädje blev mycket efterfrågade. Damerna på bilden poserar stolt framför den utsmyckade glasverandan. Bredsätters sn, Mariestad. Foto: Erik Rud 1915. VGM.

Bostadshusen byggdes högre och försågs med vind samt fick vindsfönster i gavlar och längs takfoten. Karaktäristiska är de halvrunda lunettfönstren som fick mycket stort genomslag i stora delar av Västergötland. Industrialismens genombrott började allt mer avspelas i husens utformning. Exempelvis kan nämnas den ökade användningen av sågade och hyvlade paneler, samt ”snickarglädjen” på verandor som blev vanligt förekommande under 1800-talets senare del.

Prästgården, som var socknens sociala centralpunkt, spelade nog i äldre tid den viktigaste rollen som förmedlare av nya byggnadsskick till sockenborna. Den sexdelade salsplanen, övervåningen, användningen av falurödfärg och efterhand ljusa oljefärger, samt anläggandet av trädgårdar, är exempel på företeelser som ofta spreds via prästgården.

Ett stort inflytande både nationellt och regionalt fick Charles Emil Löfvenskiölds verksamhet. Hans tre planschverk om lantmannabyggnader som utkom under 1800-talets senare del nådde stor spridning. Planschverken, av vilka det första utkom 1854–55, fungerade som mönsterböcker för tekniska lösningar och utformning av fasader samt tillhandahöll mallar för snickeridetaljer. Löfvenskiöld förordade manbyggnader vars volym gav luft och ljus (sexdelad plan). Exteriört anknöt husen till den s.k. schweizerstilen och karaktäriseras av de stora

taksprängen, frontespiser och fasadens hyvlade panel på växlande ledd, målade i ljusa färger. Utmärkande är de många dekorativa fasaddetaljerna på veranda, gavelkrön och längs takfoten. Även om Löfvenskiölds ideal mer konsekvent kom att tillämpas i herrgårdsbebyggelsen fick de stort genomslag i bondebebyggelsen. I Löfvenskiölds spår följde även andra som utgav mönsterböcker.

Byggnadsteknik och materialval

Timmerstommar dominerade bostadsbyggandet hela 1800-talet igenom. I begränsad mån (hur stor utbredning är ej känt) byggdes manbyggnader av sten på Kinnekulle och Falbygden. Mycket stor utbredning fick däremot skorstenarna av kalkstenshällar – hallaskorstenar – som från kambrosilurbygderna exporterades ut över stora delar av Västergötland. Genomslaget för virkessparande konstruktioner märks även i att ett och annat lershus byggdes i slättbygderna. Enstaka bostadshus uppfördes här av obränd lera eller som gjutna kalkbrukshus.

Laga skiftesprotokoll från tiden runt 1850 vittnar ibland om en brytningstid där halmtak och torvtak fortfarande användes. Taktäckning med enkupigt tegel hade dock redan börjat användas på lite större gårdars manbyggnader. Genomslaget för tegel skedde dock något senare. Användningen



Ett av Charles Emil Löfvenskiölds förslag till huvudbyggnad på en större bondgård, presenterat i planschverket "Landtmannabyggnader", som utgavs i häften 1865-1868. Överallt i Västergötland finns bostadshus av olika slag som i större eller mindre utsträckning har detaljer inspirerade av Löfvenskiölds mönsterböcker.

av takskeer, som fick stort genomslag i Dalsland under 1700- och 1800-talen, fick ingen efterföljd i Västergötland. Där förblev skiffertak mer exklusiva och förknippade med främst kyrkor, herrgårdar och boställen.

Även fortsättningsvis byggdes ekonomibyggnader i skiftesverk och/eller timmer. Skiftesverk användes på Falbygden ända in mot 1910-talet. Redan under 1800-talets senare del hade emellertid stolpverk efterhand kommit att bli en vanlig stomme i loge och lador. Stolpverk kom sedan att bli den helt dominerande träkonstruktionen i uthus och i större delen av ladugården, fränsett fähusen. Äldre stolpverkskonstruktioner kan ibland hålla mycket kraftiga dimensioner, inte minst i flera av de stora spannmålsmagasinen från 1800-talets andra hälft.

Uppseendeväckande är de stora heltimrade ladugårdar som byggdes framför allt i delar av Kind och Mark på 1860–90-talen, ibland med skullutskott längs hela sidan. Som exempel kan nämnas Ginkalunda Smedsgården i Kinna (redan 1830-tal) och Flenstorp Skattegården i Revesjö. Heltimrade ladugårdar byggdes även i de norra skogsbygderna med de många timmerladugårdarna i Karleby by i Leksberg som tydliga exempel.

Från 1800-talets mitt och fram till ca 1920 var det mycket vanligt att bygga fähus och stall av kalksten (även med inslag av sandsten) i kambrosilumrådena, främst då Falbygden och Kinnekulle. Utmärkande för västra Kinnekulle är de stora kalkstensladugårdar som byggdes på flera gårdar, sär-



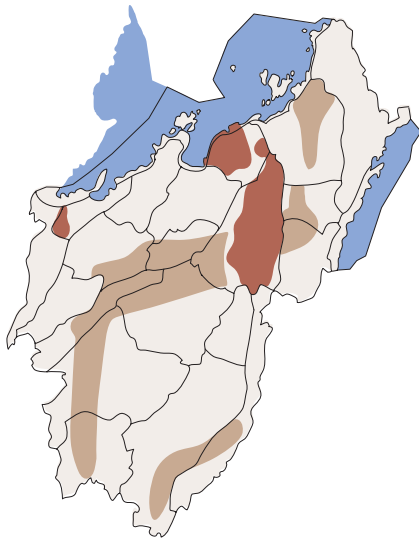
Manbyggnaden på Sjöhaga i Bergs sn i Skövde är byggd 1880. Hustypen har rum på dubbel bredd och förekommer rikligt, med eller utan frontespis. Sjöhaga uppvisar många detaljer som kan härledas från C.E. Löfvenskiölds planschverk; t.ex. stora taksprång, spetsbågiga fönster, figursågade överstycken mm. Foto: VGM.



Åtskilliga ladugårdar i kalksten byggdes vid Kinnekulle under 1800-talets senare del. Per-Törnesgården i Västerplana kyrkby, Kinnekulle. Foto: VGM.

skilt i Västerplana socken. Stenen har även använts till andra uthus, men framför allt till källare.

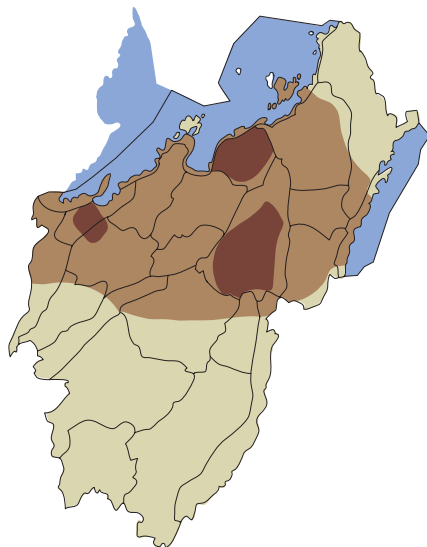
Det förefaller som marksten möjligen kan ha använts redan under tidigt 1800-tal i enkla mindre ladugårdar i Alingsåstrakten. Den huvudsakliga användningen av gråsten i stall och fähus påbörjades dock efter seklets mitt. Detta sker sannolikt främst som en följd av Hushållningssällskapens propagandaskrifter och inte minst genom Charles Emil Löfvenskiölds verksamhet. Löfvenskiöld satte



Stenladugårdar

- Område där flera ladugårdar byggts med fähus m.m. i kalk- eller sandsten
- Område där flera ladugårdar delvis byggts i gråsten

Kartan bygger på iakttagelser i inventeringar (1969-2000) eller i fält. Ladugårdar i gråsten (delvis) har byggts på många håll men några områden framträder särskilt. Ladugårdar i kalk- och sandsten är knutna till kambrosilurområdet. Kartbilden är mycket schematisk, men torde återge de stora dragen.



Gjutna kalkbrukshus (ladugårdar och uthus)

- Område där många ladugårdar och uthus byggts i gjutteknik
- Område där flera ladugårdar och uthus byggts i gjutteknik
- Ej känd omfattning i nuläget, men troligen ej så vanligt förekommande

Kartan bygger på iakttagelser i inventeringar eller i fält. Kartbilden är långtifrån komplett, men landskapets centrala delar är ändå framträdande.



Ladugården på Horla Skräddaregården i Vårgårda har fähusdel från sent 1800-tal, murad i välhuggen gråsten. Foto: VGM.

funktion, ekonomi och hygien i centrum samt eftersträvade drägligare villkor för djuren. Han lade även logistiska aspekter på ladugårdarnas uppbyggnad och inre utformning. Murade körbroar till loge eller foderskulle underlättade in- och utförsel. Spalter och ventilationshuvar sörgde för bättre luftväxling och fönster och lanterniner för bättre ljus. Löfvenskiöld förordade dels gråsten för att tillvarata röjningssten och spara på skogen, dels tegel som kunde brännas vid gårdens eget tegelbruk etc. Ladudelen av trä utformades vanligen med yttre drag av schweizerstilen.

Ekonomibyggnader av lersten och motsvarande förekommer i stor utsträckning i framför allt mer virkesfattiga slättbygder. Från 1800-talets mitt till 1920-talet byggdes ladugårdar med fähus i gjutteknik, d.v.s. formgjutna av kalkbruk och (vanligen) små rullstenar, särskilt på Falbygden och i slättbygderna i väster. Det fanns flera metoder att bygga gjuthus. En patenterades av fabrikkör Rydin i Borås, i samband med återuppbyggnaden av Borås efter den stora stadsbranden 1827. Gjuttekniken har även använts till andra gårdsbyggnader såsom gårdsmejerier, brygghus och vissa magasin. På stora egendomar, där en industriell produktion av t.ex. potatismjöl, stärkelse etc. utvecklades i sent 1800-tal, användes inte sällan gjutteknik till de byggnaderna. Tegel kom att få en likartad användning. Under 1800-talets senare del gällde det främst stora gårdar som ofta hade egen produktion av murtegel.

Överhuvudtaget har herrgårdarna haft betydligt fler och mer funktionsspecialiserade ekonomibyggnader än bondgårdarna. Under 1800-talet är detta utmärkande för herrgårdarnas ekonomibyggnader. Dessa återspeglar inte endast de större variationerna i jordbruksproduktionen, utan också den växande inriktningen mot förädling av gårdens produkter.



Löfvenskiölds mönsterritningar fick stor genomslagskraft. Ännu på denna ladugård från 1911 kan man se hur snickeridetallerna fått en omsorgsfull utformning. Börsle Västergården, Väne-Åsaka sn, Trollhättan. Foto: RMVG.

Ekonomibyggnader

Den stora förändringen av ekonomibyggnaderna vid 1800-talets mitt avsåg ladugårdarnas volym och inredning, samt förbättringar för kreaturen. Efter 1800-talets mitt började större gårdar ersätta äldre typer av båsindelning och krubbor med centralt placerade foderbord. Detta tycks ha varit en process som pågick under lång tid. Innan det slog igenom helt på mindre ställen hann det bli 1930-tal.

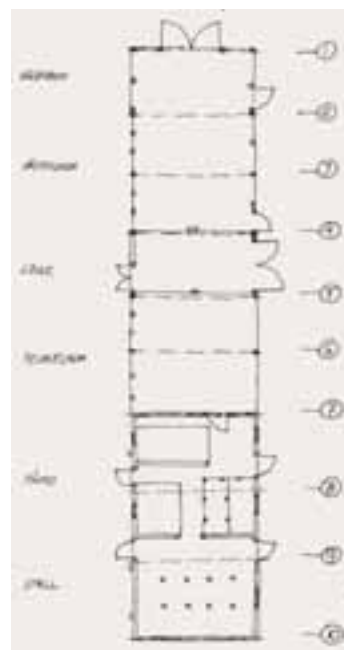
Efter skiftena började man bygga rymligare ladugårdar med foderskulle över fähuset, fler ljusinsläpp och med golv i fähuset. Behovet av utrymme på skullen (rännnet) slogs fast i och med att animalieproduktionen återkom inom jordbruket efter att nyodlingen avtagit på 1860-talet. Här kan finnas en förklaring till att man i södra Västergötland, där kreatursskötseln dessutom vidmakthållits, fortsatt att bygga de traditionella skullutskotten på timmerladugårdarna ända in mot 1910-talet.

Ladugårdslängan slog igenom mer och mer även i trakter där systemet med fler separata ekonomihus sannolikt haft betydelse. Grunddragen är sädeslada, loge, foderlada och fähus samt ibland med stall, svinhus, bodar och dass vidbyggda. Som tidigare antytts har längan förmodligen gamla anor. Nu blev detta mönster mer av ett fast tema för längans utrymmen, med smärre variationer efter jordbrukets inriktning i bygden.

Monumentala påkostade ladugårdsanläggningar inspirerade av Löfvenskiöld uppfördes främst vid herrgårdar; såsom t.ex. Kavlös och Stora Dala utanför Tidaholm. Påtagligt är genomslaget vid stora egendomar i norra Vadsbo, d.v.s. i Löfvenskiölds hemtrakt. Särskilt måste nämnas den väldiga borgliknande fägården i tegelornrad gråsten på utgårdens Råntorp i Hassle (1847–52) och fägårdsanläggningen på Ryholm i Beateberg (1864). På bond-

gårdar får ladugårdar med fähus och stall av tuktad gråsten rejält genomslag i vissa trakter under tidsperioden 1850–1920. I Västergötland framträder särskilt ett långsträckt område mellan Alingsås, Laske och sydvästra Falbygden. I södra och västra Sjuhärad byggdes flera enklare markstensladugårdar. Omsorgsfullt murade, ofta stora gråstensladugårdar utmärker särskilt ett område kring ån Ösan mellan Skövde och Tidaholm med centrum i byggmästarsocknen Varola. Stora, välmurade gråstenstenladugårdar uppfördes även på större gårdar i södra Kind.

På 1880-talet började tröskverken komma i allmänt bruk bland bönderna, i alla fall i slättbygderna. Oavsett vilken typ av ladugård man hade



Funktionsindelningen av ladugårdslängan ser ofta likartad ut oavsett gårdens storlek och ålder. Plan över ladugården på Heljesgården i Bolums sn, Falköping. Uppmätning av Mikael Hedin 2000.



Sektion av körhus, Brunnhems sn, Falbygden. Ritning: Mikael Hedin 2000.



En grupp jordkällare av kalksten fängade på bild av arkitekten och konstnären Ferdinand Boberg vid hans resa i Västergötland 1918. Vilske-Kleva, Falbygden. VGM.



Särskilt på Kinnekulle har ofta stora kalkstenshällar använts i stället för mursten. Källare på Storegården i Kinne-Vedums sn, Götene. Foto: VGM.



Sida vid sida liggande jordkällare och källarvind för förvaring av mat respektive potatis. Skräddaregården, Horla sn, Vårgårda. Foto: VGM.

så fick den nu en tillbyggnad, ett s.k. körhus. Det byggdes för att skydda vandrigen som drog tröskverket och gav samtidigt dragdjur och körkarlar skydd mot väder och vind. I de flesta fall lades körhusen på baksidan av ladugården. Formen kunde växla men vanliga var sex- eller åttkantiga hus med toppformat tak. Även enbart skyddstak kunde också förekomma.

Troligen kan man se en ökning av jordkällare under 1800-talet i samband med att potatisodlingen slog igenom. Potatisen är känslig och ställer höga krav på förvaring. Den gav också en volymökning där kanske den befintliga källaren, som användes för andra varor, blev för liten. Markstenen har i stort sett överallt använts till källare, såväl enkla kallmurade och jordgrävda som stora friliggande källare av välmurad huggen gråsten. Särskilt omnämnas bör de mycket stora murade källare som byggdes i södra Sjuhärad under 1800-talet, möjligen redan under 1700-talet. Karaktäristiska är även de ofta enklare gråstenskällare (potatisrespektive matkällare) som framför allt byggts i sydvästra Västergötland, med Kullings härad som något av ett centrum. Ofta är de placerade sida vid sida, ibland så många som tre i rad, med eller utan en överbyggd bod av trä. Stora välvda kalkstenskällare förekommer bl.a. kring Billingen och Kinnekulle. Särskilt på Kinnekulle har ofta mycket stora kalkstenshällar använts i stället för mursten.

Källare med träöverbyggnad kallas för källarvind i västra och södra Västergötland. Överbyggnaden har oftast inrymt förvaringsbodar i någon form, men källaren har i olika delar av landskapet även kombinerats med andra gårdsfunktioner. I Bollebygd ("Ballbo") förekommer på ett flertal gårdar källare överbyggda med bostadsrum och möbelsnickarverkstad – Ballbostugor. Byggnadstypen kan här direkt kopplas samman med den omfattande hemslöjden i häradet.

Källare var inte lika allmänt förekommande i Skånings, Laske och Gäsene härad, enligt bygdeforskaren Linnarsson. Potatisen förvarades i "petategravar" som grävdes i söderslutningen av någon mo- eller fast sandbacke. Större gårdar kunde dock ha källare för förvaring av smör och mjölk sommartid.

En lite större byggnadstyp med gråstenskällare överbyggda med magasin och bodar byggdes efter laga skiftet framför allt vid Nossan i Åse och Viste härad. Här finns också exempel på att brygghuset delvis byggts i sten och kombinerats med andra gårdsfunktioner. Vanligt är annars att brygghuset är inrymt i samma lilla kombinerade timrade brygg- och bostadshus som inrymmer drängstuga. Brygghuset var framför allt tvättstuga, men kunde



Jordkällare under uppförande i Stång, Fägre sn, på Vadsbo-slätten. Foto: Erik Rud 1916. VGM.



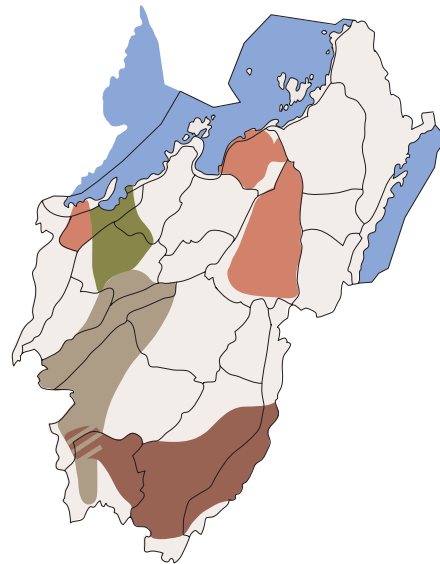
Brygghus och smedja invid bäcken på den numera nästan utplånade gården Kvarntorp i Vassända Naglum, Vänersborg. Foto: RMVG.



Parboden på Björdal Övregården, Månstads sn i Kind, ligger karaktäristiskt placerad som en flygel till boningshuset. Foto: VGM.



1800-talets stora spannmålsmagasin är ofta påkostade och utgör ett monumentalt inslag i landskapet. Det nyligen renoverade magasinet på Aspetorp i Bällefors sn, Töreboda, har tydlig inspiration från Charles Emil Löfvenskiölds mönsterböcker. Foto: VGM.



Exempel på olika typer av källare

- Område med flera radställda potatis- och matkällare, ofta överbyggda med bodar
- Område med flera stora källare överbyggda med magasin, brygghus m.m.
- Område med flera stora grästenskällare
- Område där flera källare byggts av kalksten (inslag av sandsten)

Källare förekommer i variationer över hela landskapet. Kartan ger en grovt schematisk bild av några vanliga källartyper och geografiska områden där de är mer förekommande. Kartbilden gör ej anspråk på att vara heltäckande. Kartan bygger främst på inventeringar (1969-2000) och på översiktliga fältobservationer.

även användas vid slakt och brygging. Troligen blev även brygghusen vanligare efter skiftena, från att tidigare ha använts gemensamt av fler gårdar.

Magasinet har som regel varit en central byggnad på gården. På flera håll i Västergötland, exempelvis i Kinds härad, förekommer en ålderdomlig typ av förrådsbyggnad med två bodutrymmen – parboden – som har var sin ingång från långsidan. Boden kan ligga som flygel till boningshuset.

Under nyodlingstiden och spannmålsexpansionen efter 1750 och fram till ca 1880 blev sannolikt magasinets betydelse för spannmålsförvaring starkt framhävd. Flera mycket stora sädesmagasin uppfördes fr.o.m. 1800-talets mitt. Särskilt byggdes de på större egendomar i de spannmålsproducerande bygderna innanför Väneren under havreepokens storhetstid fram till 1870-talet. Löfvenskiölds mönsterritningar kom även här att få genomslag, särskilt på herrgårdarna. Exempelvis kan nämnas magasinerna på Aspetorp och Ymsjöholm i Vadsbo och på Främmestad i Viste.

Sommarfähus (även kallade ”markalagård” eller ”fäbo” i Västergötland) började troligen användas



Sommarfåhuset på Axtorp Lillegården i Värkumla sn på Falbygden är ett av få bevarade i Västergötland. Foto: VGM.



Ett intressant prov på småfåhus finns på Härklättan i Åsbräcka sn, Götaålvadalen. Grisarna bodde i bottenvåningen och hönsen på ovanvåningen. Foto: RMVG.



Två generationer av foderförvaring – i bakgrunden äldre tiders madlador och i förgrunden ensilagebalar. Denna syn kan man möta i mossområdena i gränstrakterna mellan Falbygden och Sjuhäradsbygden. Foto: RMVG.



Torv bröts bl.a. för att använda som strö i ladugården och sedan som jordförbättring. Idag finns inte många torv-lådor bevarade. Denna med stensockel och stickspånstak finns i Hylte, Öxabäcks sn, Mark. Foto: RMVG.

i samband med att utmarken delades upp vid skiftena. Gårdar som fick mycket lång väg till betesmarken, eller där man var tvungen att låta djuren passera ohägnade åker- eller slättermarker, uppförde särskilda fåhus. Istället för att ta in korna gick gårdsfolket ut på betesmarken och mjölkade korna innan de togs in i fåhuset över natten. På morgonen gick man åter ut för att släppa ut djuren och mjölka dem. Ofta placerades sommarfåhuset i anslutning till fägatan vid mötet mellan inägor och betesmarker. Gödseln togs till vara och lades ut på den angränsande åkern. I Västergötland var sommarfåhus inte ovanliga i kreaturstäta bygder såsom Sjuhäradsbygden och Falbygden samt i Bjärke i väster. I t.ex. Mark, Gäsene och Falbygden byggdes fåhusen ibland av sten och trä, annars var de mest enkla träbyggnader. Ek användes kring Edsveden, där det enda idag kända bevarade, ektimrade sommarfåhuset står på Sibbarps utmarker i Skölvne socken. Bruket att ha sommarfåhus avtog på 1920- och 30-talen. Numera finns endast ett fåtal sommarfåhus bevarade.

Flera olika småfåhus har hört till västgötagården. Svinhuset och vanligen även höns huset står på fågård. Fristående, låga svinhus har byggts. Ofta har dock svinhuset varit sammanbyggt med ladugården, om svinen inte varit inhysta i en avbalkning i ladugårdens fåhus. Särskilda fårhus har förekommit, men ofta har fåren varit inhysta i längan eller hos svinen. Särskilda små fårhus, som haft många olika lokala benämningar, t.ex. ”hytta”, ”söhus” eller ”smalhus”, har ofta förekommit ute i markerna som skydd för väder och vind. I regel var det fråga om mycket enkla byggnader. Från 1700- och 1800-talen omtalas mobila fårkojor, kvior, som flyttades runt när fåren t.ex. betade på trädessåkrarna. De mäktiga stengärdesgårdarna kunde även innefatta särskilda murade fållor för får och även för svin.

Tidigare har ängslador berörts. Under 1800- och 1900-tal har man byggt madlador, ofta i stolpverk. De har varit kopplade till torrläggning och uppodling av stora mossmarker och mader. På denna nyvunna åkermark odlades främst vall och havre. Liksom ängsladorna användes madladorna till foderförvaring. Madladornas landskap har bl.a. varit de stora moss- och våtmarksområdena på gränsen mellan Falbygden och Sjuhäradsbygden. Vid Ramlamossen i Hällestad och Skölvne finns två stora områden med bevarade enkla omålade lador i anslutning till mosskiftet. Även vid Ripe-långsmossen i Börstig samt i Hössna i Redväg finns motsvarande ladulandskap.

Torvlador hör framför allt samman med torvtäkt. I äldre tid kunde torv användas t.ex. till



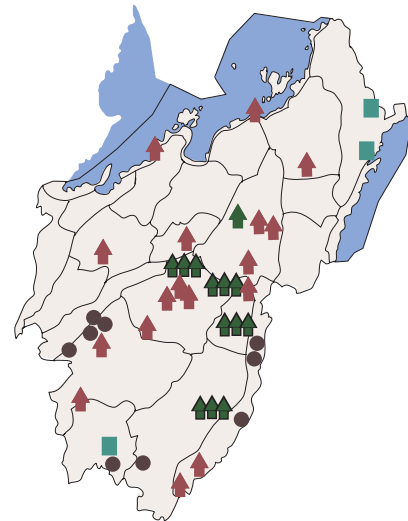
Vid Vänern, främst på Källandsö, byggdes kraken – en sjöanknuten förvaringsbod, byggd av störrar, vass och bräder. Krake på Gästgivargården i Ekebo. Foto: Hans Claesson 1976. VGM.

bränsle. Framför allt hör dock torvladorna samman med att man tog torv till framställning av torvströ som användes t.ex. som jordförbättring och som strö i ladugården. De enstaka torvlador som finns kvar idag är uteslutande från 1900-talet, främst från 1930–40-talen och påträffas i mossrika skogsbygder i södra Västergötland. Området mellan Härskogen och sjön Säven i sydväst – i socknarna Töllsjö och Skogsbygden – är bland de fåtaliga trakter där fler än någon enstaka torvlada ännu finns kvar.

Kollektiva byggnader utanför gården – kvarnarna
Kvarnarna var viktiga produktionsenheter i agrarsamhället. I den äldre Västgöotalagen (1200-tal) finns bestämmelser om kvarndrift. Kungamakt och frälse såg tidigt möjligheterna till tullinkomster från kvarnarna och kvarndriften reglerades hårt. Kvarnmonopolet avreglerades 1835 när husbehovskvarnar fritt fick anläggas och 1863 när motsvarande skedde för tullkvarnar. Antalet kvarnar har varit mycket stort, bara i Skaraborgs län fanns ca 560 i slutet av 1800-talet.

Kvarntekniken introducerades i tidig medeltid via klostren. Vattenkvarnar (skvaltor och hjulkvarnar) är kända från 1200-talets Västergötland och väderkvarnar från 1300-talet. Överfallskvarnar och underfallskvarnar kom senare att känneteckna vattenkvarnarna. Björns kvarn i Ale kommun är en av de ytterst få skvaltkvarnar som ännu är bevarade i landskapet. Under 1800-talets senare del utvecklades kvarnteknologin med turbiner, ångkraft och under det tidiga 1900-talet elektricitet. Flera stora eldrivna valskvarnar byggdes efter 1900. Äldre kvarnar elektrifierades och flera små kvarnar var i bruk in i efterkrigstidens 1940-tal, i några enstaka fall fram mot det senaste sekelskiftet.

I slättbygder med brist på vattenflöden eller fallrika flöden har ibland flera kvarnanläggningar



Torvlador, ångslador, sommarfåhus och madlador

- Torvlada
- Ångslada
- ▲ Madlada ▲ fler än en
- ▲ Sommarfåhus

Kartan visar objekt som antingen redovisats i inventeringar (1969-2000) eller som översiktligt observerats i fält. Som synes ligger madladorna ofta i samlade grupper. Kartbilden gör inte anspråk på fullständighet, men torde i stora drag ge en uppfattning om geografisk utbredning.



På gården Stora Ingårdebo, Häcksviks sn i Svenljunga, finns ett rikt bestånd av äldre ekonomibyggnader bevarade, bl.a. den lilla timrade gårdskvarnen med bräddtak. Foto: VGM.

redan under medeltiden koncentrerats till enstaka platser. Exempel på detta är kvarnbyarna Falekvarna på Falbygden med tolv kvarnar och Resville på slätten söder om Lidköping med minst sju kvarnar. I flertalet bygder i Västergötland har det framför allt funnits vattenkvarnar.

Vattenkvarnarna har oftast byggts med undervåning (underkvarn) av sten och övervåning av timmer. I kambrosilurbygden byggdes de ibland



Den spånklädda hättkvarnen uppfördes ca 1880 och lär ha flyttats till Riddaregården i Sunnersbergs sn 1920. Kvarnen är en av de bäst bevarade på Kålland. Foto: VGM.

helt av sten t.ex. Forentorps kvarn vid Gudhemsbäcken och Broby kvarn vid Mariedalsån. Ännu bevarade timrade mindre kvarnbyggnader är ofta gårdskvarnar som t.ex. Kvarntorps kvarn i Forshem, Lundabo kvarn i Älekulla och Stora Ingärdebo kvarn i Häcksvik. Efter 1800-talets mitt var det vanligt att kvarnarna byggdes större, ofta då i grov stolpverkskonstruktion. Sent 1800-tal kunde de även delvis muras upp i huggen granit såsom Snipebo kvarn vid Lidan i Floby.

Väderkvarnar har framför allt anlagts inom ett sammanhängande stort område i jordbruksbygden i Kållands, Åse, Viste och Bjärke härader. Hundratal väderkvarnar har funnits i området som haft den största koncentrationen av holkkvarnar i landet. Den äldsta väderkvarnstypen är de små holkkvarnarna, med ett rörligt trumtorn kring en axel ovanpå taket till ett litet kvarnhus. Under 1800-talet byggdes även hättkvarnar, d.v.s. större kvarnar av holländsk typ. Endast överdelen, hättan, är rörlig. Idag är det endast på Kålland och i Bjärke som fler än någon enstaka väderkvarn finns bevarade. Exempelvis kan nämnas Borgs kvarn i Mellbydalen samt på Kålland Riddaregårdens kvarn och holkkvarnen vid Läckö. Även benstampar kunde drivas med vindens hjälp. Ett bevarat exemplar (idag utan vingar) återfinns i Bjärke i Viste härad.

Bebyggelseutveckling under 1900-talet

I spåren av den stora emigrationen till framför allt USA befarade myndigheterna att landsbygden skulle avfolkas. Inrättandet av en statlig egnahemslånefond 1904 och jordförmedlingsbyråer ute i länen syftade bl.a. till att underlätta för människor på landsbygden att förvärva egna småbruk. Länet kunde också användas till friköp av torp. Många torp och backstugor friköptes under det tidiga 1900-talet. Nya lagar såsom Ensittarelagen 1918 gav rättigheter att i vissa fall friköpa hus på ofri grund. Dagsverkstorpssystemet övergick allt mer i arrende mot kontant betalning. På 1940-talet avskaffades torpsystemet helt. Ofta var det i samband med friköpandet under mellankrigstiden som det blev allmänt att rödfärga omålade ytterväggar och lägga tegel på taken på bostadshusen. Många äldre stugor blev tillbyggda och påbyggda med en vindsvåning.

Egnahemmen som uppfördes på småjordbruken byggdes ibland efter mönsterritningar som följde med egnahemslänet. Ofta byggdes bostadshuset med en fyrdelad plan och gavelkamrar på vinden. Exteriören fick i olika utsträckning drag av det tidiga 1900-talets villabebyggelse. Från 1936 och några år framåt producerade Statens Egnahemsstyrelse typritningar för bl.a. arbetarsmåbruk. Egnahemmens historia i Västergötland är fortfarande i mångt och mycket ett oskrivet blad.

Som tidigare nämnts blev omläggningen till animalieproduktion svaret på det sena 1800-talets nedgång för spannmålsodlingen. En stigande levnadsstandard tog sig uttryck i dyrare livsmedelskonsumtion med bl.a. ökad efterfrågan på just animalieprodukter. Dilemmat med livsmedelskonsumtionen är dock att den har sina begränsningar och redan på 1920-talet bedrevs en överproduktion med sjunkande priser som följd. Ungefär vid samma tid inföll odlingsmaximum i Västergötland. Ekonomisk och facklig organisering samt politiska överenskommelser bidrog till att stabilisera jordbruket under depressionen på 1930-talet och krigsåren på 40-talet. Den berömda ”kohandeln” genomfördes där arbetarrörelsen accepterade ett prishöjande producentstöd och bonderörelsen accepterade ett skattehöjande arbetslöshetsstöd.

Animalieproduktionen kom att medföra mer gynnsamma förhållanden för de mindre och medelstora familj jordbruken. Överhuvudtaget kom familj jordbruket att stärka sin ställning under industrialismen. Utbudet av arbetskraft minskade och barnen till torpare och backstugusittare tog inte längre lika självklart tjänst som pigor och drängar eller ställde upp som säsongarbetskraft vid årets arbetstoppar. Familj jordbruken klarade



Mekaniseringen bidrog starkt till att kapa säsongsbundna arbetstoppar. Tröskning med tröskverk drivet av råoljemotor gick nu snabbt jämfört med den gamla manuella slagtröskningen! Trösklag hos J.W. Karlsson i Äspång, Fredsbergs sn, i kanten av Vadsboslätten. Foto: Erik Rud 1911, VGM.

i regel av att möta dessa förändringar genom att man inte var större än att man kunde anpassa jordbrukets inriktning till efterfrågan, öppna för mekanisering och förändra den egna arbetsinsatsen. Kvinnornas arbetskraft kunde frigöras mer till jordbruket när fler varor kunde köpas istället för att produceras på gården; t.ex. att gårdens kläder och andra textila arbeten kunde köpas utifrån. Vattenledningar och elektrifiering, efterhand såväl i boningshus som i ladugård, betydde insparad tid. Slåtermaskiner, självavläggare m.fl. nyheter kapade de säsongsbundna arbetstopparna.

Elektrifieringen av landsbygden tog fart under första världskriget. Det stora genomslaget kom dock senare, på 1920- och 30-talen. Mängder med gårdar kom att ansluta sig till andelsföreningar för att få el från antingen egna små kraftverk eller från de stora producenterna i t.ex. Trollhättan och Gullspång.

Fortfarande var gården i allmänhet en enhet som bedrev ett mer allsidigt jordbruk. Det var inte ovanligt att ha växtodling med spannmål och vall, i snitt 5–7 kor, några ungdjur, gris och höns samt lite skog och någon mossodling.

Efter andra världskriget började jordbruket förändras på flera sätt. Utvecklingen har varit starkt stödd av regelverk och jordbruksadministration. Man satsade på nya jordbrukspolitiska program som gynnade större jordbruksenheter än tidigare. Jordbruket skulle bli en industrigren. Den jordbrukande befolkningen minskade också drastiskt. Många gick till industrin som hade stort behov av arbetskraft. Viktiga tekniska nyheter slog igenom såsom traktorn, skördetröskan, mjölkmaskinen och



Kvinnans arbetskraft kunde under 1900-talets förra hälft allt mer frigöras till jordbruket. Detta i takt med att fler varor såsom kläder kunde köpas utifrån och elektrifiering och vattenledningar underlättade hushållsarbetet. Kvinna vid vattenpumpen på Hägnera, Stenbrotorp i Gullspång. Foto: Erik Rud 1919, VGM.



Transformator torn i Istorp, Mark. Dessa karaktäristiska byggnader utgör en konkret påminnelse om en av 1900-talets största förändringar. Utbyggnaden av elnätet förändrade förutsättningarna för såväl boende som jordbruksdrift. Foto: RMVG.

slaghacken. Arbetsbesparingen kombinerades med en kraftigt stigande arealavkastning. Detta var inte minst beroende på användningen av konstgödning och bekämpningsmedel som nu slog igenom. Under 1950- och 60-talen var jordbrukets produktivitetshöjning större än industrins.

1900-talets senare decennier innebar storleksrationalisering och specialisering. Många mindre gårdar upphörde. År 1980 hade medelstorleken på jordbruksföretagen fördubblats jämfört med år 1930. En uppdelning började skönjas mellan å ena sidan stora, närmast industriella produktionsenheter och å den andra mindre jordbruk där en utkomst utanför gården krävs för överlevnaden. I början av 1990-talet inleddes en avreglering av jordbruket. Detta fullföljdes dock inte utan i stället gick Sverige med i EU och inleddes därmed i EU:s gemensamma jordbrukspolitik (CAP). Här är jordbruket starkt reglerat med prisstöd, areal- och djurbidrag, trädesersättningar och exportstöd.

Gårdens byggnader under 1900-talet

Inom jordbruket fortsatte man att bygga hus med dubbel rumsbredd; såväl med fyr-, fem- och sexdelad plan. Den ljusmålade symmetriska manbyggnaden, ofta med utbyggd frontespis, levde kvar som ideal på bondgårdarna fram på 1950-talet, särskilt i de utpräglade jordbruksbygderna. Falu rödfärg blev på 1910-talet återigen starkt efterfrågad, för att sedan finnas kvar parallellt med funktionalismens ljusa färger. Detaljutformning och materialval följde, liksom för egnahemmen, den gängse utvecklingen. Ofta karaktäriseras husen av sadeltak eller brutet tak, frontespis på framsidan och en veranda som antingen var öppen eller försedd med små-

spröjsade glasrutor. Större manbyggnader kunde påminna om de nybyggda prästgårdarna från denna tid. Mot slutet av 1930-talet hade plank helt ersatt timring i stommen.

Ovan beskrivna har i mångt och mycket varit utmärkande för de områden där man påtagligt mycket byggt nya manbyggnader under tidsperioden 1910–40. Ett utpräglat sådant område är Falbygdens södra och sydvästra utkanter och angränsande delar av norra Sjuhäradsbygden. Troligen kan detta ses som ett uttryck för det uppsving som jordbruket fick genom den förnyade inriktningen på animalieproduktion.

I den mån man byggde nya manbyggnader under andra hälften av 1900-talet fick allmänna villaideal genomslagskraft. Exempelvis byggdes den lilla stadsvillan i gult tegel även som manbyggnad under 1950- och 1960-talen. Från mitten av 1960-talet och framåt kan man observera hur gränsen mellan stad och land har suddats ut. Nya boningshus är inte sällan kataloghus i villaträdgårdar, av samma typ som uppförs i städer och samhällen.



Manbyggnader som uppfördes under tidsperioden ca 1915–40 har ofta brutet tak, frontespis och gärna en glasveranda. Gundborgatomten, Trässbergs sn, Lidköping. Foto: VGM.



Elektrifiering, telefon och förbättrade kommunikationer med buss och bil är faktorer som förutom mekaniseringen starkt bidrog till förändringen på landsbygden under 1900-talets förra hälft. Telefonstolpar vid Bankälla Västergård i Väring på Vadsboslätten. Foto: Anders Karlsson 1941, VGM.



Höghusladugården från 1944 på Hålltorp i Varnhem vid Billingen har fähusdel i putsad cementsten och taktäckning med asbestcementskivor. Foto: VGM.

En vanlig företeelse idag är att gårdens boningshus är äldre, kanske tillkommet i slutet av 1800-talet och senare ombyggt. Indragning av vatten och avlopp, elektricitet och ny värmekälla såsom oljepanna samt moderniseringar av köket, är förändringar som framför allt präglar åren kring mitten av 1900-talet. De ombyggnader som gjorts vid denna tid kan ofta vara en stor investering som bl.a. vittnar om en positiv syn på landsbygdens framtid och jordbrukets möjligheter. Vid ombyggnaden har ofta fasad, fönster och detaljer förenklats i funktionalistisk anda, något som i viss mån även präglar senare tiders förändringar. Sedan 1970-talet har husen ofta isolerats och fått ny fasadbeklädnad.

För produktionsbyggnaderna har behovet av mer genomgripande moderniseringar dock varit ännu större. Ekonomibygnaderna är i stor utsträckning uppförda under 1900-talet, flera är dock äldre men senare ombyggda.

1900-talets förra hälft präglas av en påtaglig dominans för animalieproduktionen vilket tydligt avspeglas i ekonomibygnaderna. Den förstoring av ladugårdarna, med allt högre skullar, som pågick under 1800-talet fortsatte under 1900-talets förra hälft. Med elektriska släphissar och så småningom lyfthissar kunde höhanteringen göras rationell. Det s.k. höghuset – ladugården med en skullvägg på flera meters höjd – blev karaktäristiskt för seklets mitt. Ventilationen förbättrades i såväl lador som stalldelar och olika former av galler och huvar på taken tillhör bilden av 1900-talets ekonomibygnader.

Byggandet kom i hög utsträckning att präglas av olika typer av mönsterritningar. Det fanns även en reaktion mot de stilideal som Löfvenskiöld förespråkade. I ”Svenska allmogehem” som utgavs 1910, i stora upplagor, utvecklades tankegångar kring regionalt byggnadsskick och landet indelades i byggnadszoner.

Ett stort genomslag har sannolikt de mönsterritningar haft som utarbetades av Lars N:son Gramén

på 1910-talet och som utgavs vid flera tillfällen under en lång följd av år. Graméns handbok var mycket detaljerad kring material, åtgång och kostnader. Han anpassade byggnaderna till den våg av mekanisering som började prägla lantbruket och åskådliggjorde även hur betong och cement kunde användas i lantmannabyggnader. Gramén var verksam som arkitekt vid Sveriges allmänna lantbruks-sällskaps byggnadsbyrå.

Även Samfundet för Hembygdsvårds Byggnadsbyrå sysslade mycket med bebyggelse för det expanderande jordbruket. I början av 1930-talet gav man ut en samling ritningar till lantmannabyggnader. Typgårdarna delades in i fyra huvudgrupper som representerade varsin zon i landet. Man förespråkade en viss anknytning till regional byggnadstradition samtidigt som man lade stor tonvikt på praktiska krav.

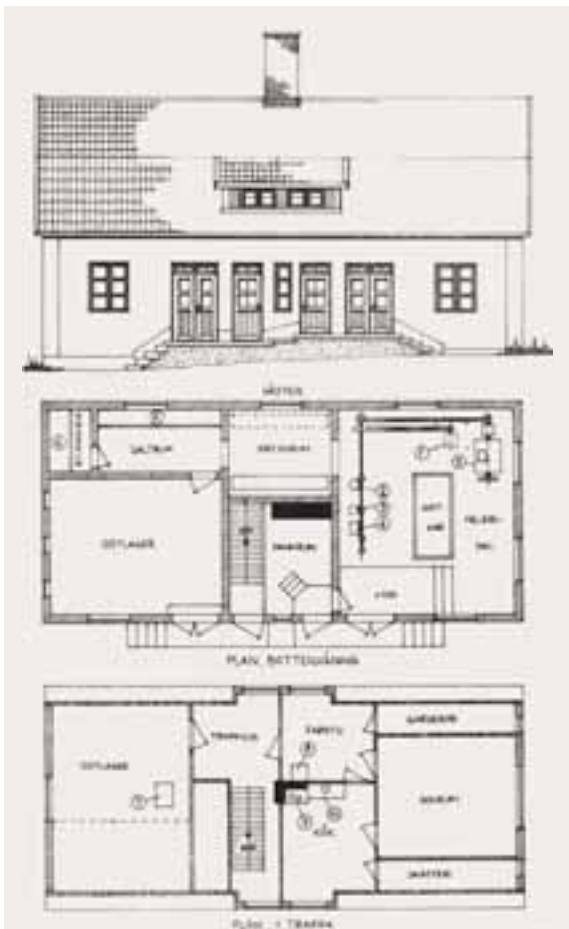
Utvecklingen innebar generellt ökade byggkostnader som fick en hämmande effekt på antalet nybyggda ladugårdar under 1940-talet. Många äldre ladugårdar moderniserades, särskilt avseende inredning i stalldelen och gjordes mer lättarbetade.



På gården Händenetorp i Händene vid Skara står detta garage. Det byggdes 1954 för en fotogendriven traktor (en Volvo T22) och en personbil. Foto: VGM.



Framför källarvinden i Børsle, Väne-Åsaka sn, Trollhättan står mjölkbordet där mjölkskjutsen hämtade mjölken – ett viktigt inslag i gårdsmiljön under 1900-talets förra hälft. Foto: Ola Erikson, RMVG.



Raggagårdens mejeri drevs som ett enskilt gårds- och uppköpsmejeri mellan åren 1929 och 1940. Byggnaden är uppförd i spritputsad gasbetong. Holmestads sn i Götene. Uppmätning: Julihn och Spade 1978.

Med mjölkmaskinernas införande efter första världskriget försågs ladugårdarna med maskinrum och mjölkkrum för kylning enligt nya hygieniska krav. Vid 1900-talets mitt blev andra byggnader representativa för jordbruksdriften. Särskilt måste nämnas garage för såväl traktorer som stationära tröskverk. De ligger ofta något avskids från övrig bebyggelse. Karaktärsbyggnader för den här tidsperioden är de små traktorgaragen. Ofta härbargrade de "Grällen", den tidiga Fergusonstraktorn.

Vad gäller gårdsmejerier tog mejerinäringen form vid herrgårdar under 1800-talet för att förädla egendomens egna mjölkprodukter; t.ex. den betydelsefulla osttillverkningen som växte än mer när animalieproduktionen ökade igen. Näringsens ökade mekanisering, inte minst utvecklingen av separatorn, innebar att man även kunde ta om hand mjölk från andra gårdar. Senare under seklet anlades även mindre gårdsmejerier. Andelsmejeriernas genombrott kom på 1890-talet. Mejerier uppfördes ibland av trä, men oftare i tegel, gjutteknik eller sten. Större tegelbyggnader byggdes främst vid herrgårdarna.

Lantbruksstyrelsen övertog Statens Egnahemsstyrelses funktioner på 1940-talet. Uppgiften var att utveckla ett nationellt nätverk för rådgivning och projektering. Man gav ut typritningar och egna bygganvisningar för ekonomibyggnader inom lantbruket. Lantbruksnämnden och lantbruksstyrelsen fördelade också stöd i form av lån och bidrag. Deras typritningar satte en påtaglig prägel på byggnaderna från 1950-talet in på 1980-talet.



Fåhus i betong, fodersilos samt gödselbrunn är byggnadstyper som utmärker moderna mjölkgårdar och som blivit vanliga inslag i landskapet under det sena 1900-talet. Ingagården utanför Vara. Foto: Ola Erikson, RMVG.

Efter andra världskriget gick utvecklingen mot att lämna det mer småskaligt allsidiga, symbiotiska blandjordbruket till förmån för en starkare specialisering och monokultur. Kreaturslösa jordbruk blev allt vanligare. Denna utveckling var kanske tydligast i länets slättnområden. Å andra sidan utvecklades också ”djurfabriker” med litet arealunderlag samt mjölk- och svingårdar med enbart foderväxtodling.

Utvecklingen har påverkat ekonomibygnaderna på flera sätt. Olika näringsinriktning ger olika behov av byggnader för särskilda ändamål. Jordbruket genomgick en snabb och genomgripande mekanisering framför allt efter 1900-talets mitt. Den tekniska utvecklingen skapade nya behov, t.ex. skördetröskningens behov av mekaniserad torkning av spannmålen i torkanläggningar. Äldre ekonomibygnader blir för små och på många håll innebär detta ombyggnader, t.ex. förstörade logportar. Den ökade mekaniseringen skapar behov av stora maskinhallar. Detta präglade t.ex. 1970- och 80-talens nybyggnation på många gårdar. Då var

mekaniseringstakten hög inom gården och nybyggnationen kom ofta att främst bestå av maskinhall och tornsilo.

Ensilageutfodringen har givit oss siloanläggningar, plansilos i betong eller tornsilos i trä eller stålplåt. Samtidigt har den utvecklingen minskat behovet av lador. Idag har ovannämnda höghuslådugårdar ofta ersatt av s.k. låghus som innehåller djurstall utan ovanpåliggande skulder.

Lösdrift i mjölkproduktionen av idag medför enkla, oisolerade ligghallar och specialiserade mjölkkningsanläggningar. Ökade krav på gödselhanteringen har gjort gödselbrunnar i betong till ett vanligt inslag i gårdsmiljön under 1900-talet.

Under senare decennier har nya material och industrins snabba lösningar, tillsammans med korta avskrivningstider, förenklat byggnader och gårdar. Arkitektonisk form och kvalitet i detaljerna får ofta stå tillbaka. Djurskyddslagstiftning, tillgänglighet för traktorer, truckar och lastbilar samt byggvaruhandeln är faktorer som styr byggnadernas utformning under de senaste decennierna.



Moderna fåhus har ofta en låg siluett i landskapet. På gris- och hönsbarn ger ventilationen ett speciellt utseende åt taken. Gård nordöst om Vara. Foto: Ola Erikson, RMVG.



Tegeltäckt ladugård från 1900-talets början med fähusdel i kalksandsten och en rik fasadutformning inspirerad av tidens mönsterböcker. Mellomkvarn, Falekvarna på Falbygden. Foto: RMVG.

Viktiga begrepp är underhållsfrihet och billiga lösningar. Den regionala variationen är idag inte stor. Istället är det gårdens produktionsinriktning som styr dess utformning.

Vid planläggning av nya ekonomibyggnader frångår man ofta äldre gårdsformer. Idag kan en ny maskinhall mycket väl placeras på den plana åkermarken. Där är både billigare och enklare att bygga än på traditionella impedimentlägen. En fungerande logistik inom gården och för utifrån kommande transporter är viktig. Man väljer också gärna att hålla bostaden väl åtskild från ekonomibyggnaderna som idag innehåller både tung och farlig verksamhet.



Ladugården på Brogården i Kinne-Vedum, vid Kinnekulle, är ett gott exempel på 1910- och 1920-talens ladugårdsbyggnade. Ladugården har fähus i konststen och flera påkostade detaljer, såsom snickerier och småspröjsade fönster. Foto: VGM.

Den långt drivna specialiseringen och omläggning i produktionen har samtidigt inneburit att en mängd byggnader inte längre behövs på gården. Smedjor, madlador, småfähus, m.fl. benämns idag överlopsbyggnader och många går en osäker framtid till mötes. Även ladugårdar med stora skullöverbyggnader från mitten av 1900-talet är idag på väg att bli överflödiga på många håll i länet.

Idag bedrivs forskning, rådgivning och projektering kring lantbrukets ekonomibyggnader bl.a. på Sveriges Lantbruksuniversitet, på Länsstyrelsen och vid Hushållningssällskapen.

Byggnadstekniken

Den dominerande byggnadstekniken under 1900-talet i lador, logar och andra ekonomibyggnader har kommit att bli stolpverkskonstruktioner. Fähusdelen i ladugården murades däremot ofta av tegel och en bit in på 1900-talet i putsad cementhålsten eller i konststen. Konststen, formgjuten cement som imiterar tuktad sten, fick stort genomslag med början på 1910- och 20-talen. Den har troligen använts över hela landskapet, men med stark tonvikt på de stora jordbruksbygderna såsom Vadsboslätten, norra Göta älvdalen, Varaslätten och Kinnekulle. Idag är betong i färdiga modulsystem det vanliga i fähus och djurstallar.

Kalksandsten, d.v.s. mursten av lera, kalk och sand, producerades främst på 1910-talet med Lidköpingsbygden och Habobygden som centrum. Fähus, stall och gårdsmejerier av kalksandsten



Fägården på Skogsbo i Long på Varaslätten har ladugård från sent 1800-tal med fähusdel i tegel. En tidig silo i cement syns till vänster. På taket ligger skivor av asbestcement, oftast kallad eternit. Foto: Ola Erikson, RMVG.

återfinns framför allt dels längs Vänern, med störst koncentration kring Lidköping, dels vid sydvästra Vätterstranden med angränsande delar av Hökensås.

I början av 1900-talet började man lägga om halmtaken på ekonomibyggnaderna med vass. Dessa stråtak var fortfarande ganska vanliga in mot 1900-talets mitt, men redan vid seklets början hade andra takmaterial börjat användas. Framför allt lades taken om med tegelpannor, först enkupigt och senare tvåkupigt. Även cementpannor, korrugerad plåt och papp började användas i vissa trakter redan under tidigt 1900-tal. Tegel har framför allt präglat de stora lerslättsområdena där tegelbruken låg tät. I Sjuhärad tycks den korrugerade plåten ha fått ett tidigt genomslag och lades ofta direkt på stråttaket. Under 1800-talets sista del kom maskinhyvlat stickspån att bli en vanlig taktäckning på ekonomibyggnader. Särskilt i skogsbygder använ-

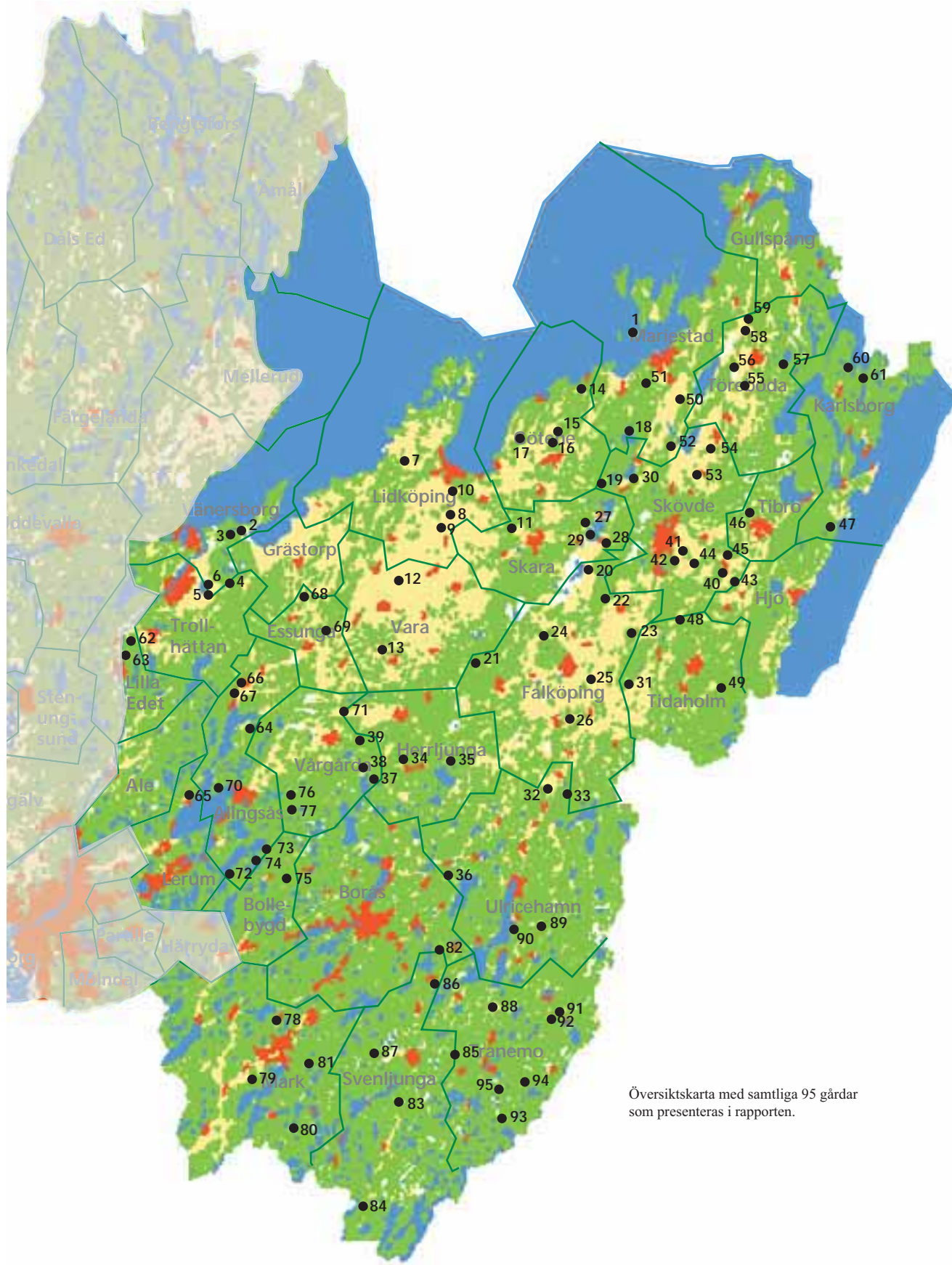
des det även till bostadshusens taktäckning. Som underlag till tegelpannor användes stickspån ända in på 1930-talet. Ibland nyttjades spån även som fasadbeklädnad på bostadshus, exempel finns från Skogsbygdens socken.

Längre fram på 1900-talet ökar användandet av korrugerad plåt, men också asbestcement och korrugerad plast blir vanligt såväl i väggar som på tak. Asbestcementen, ofta kallad eternit (som egentligen är ett varumärke), fanns redan runt 1900. Först på 1940–50-talen blev den ett vanligt takmaterial i korrugerad form på taken till ladugårdar och ut-hus. Asbestcementen blev i form av plattor också mycket vanlig som fasadmaterial på såväl bostadshus som andra byggnader.



Den korrugerade plåten dominerar såväl som tak- som väggbeklädnad på många av de ekonomibyggnader som uppförs idag. Särskilt olika typer av torkbyggnader utgör numera monumentala inslag i landskapsbilden. Foderfabrik utanför Grästorps. Foto: Ola Erikson, RMVG.

3. Västergötland – landskapsregioner och gårdar



Översiktskarta med samtliga 95 gårdar som presenteras i rapporten.

VÄNERNS MARITIMA MILJÖER

REGION
1



På kartan markeras västgötadeln av det betydligt större området Vänerns maritima miljöer.

Landskapstyp och dagens landskapsbild Vänern (ca 5 560 kvkm stor) är landets största insjö – i mångt och mycket ett inlandhav, där kontakterna över vattnet ofta har varit mer betydande än in mot land. Administrativa gränser, såsom mellan Västergötland, Dalsland och Värmland, har då spelat mindre roll för t.ex. öborna. Här beskrivs västgötadeln av den sammanhängande Vänerregionen: Huvudöarna Kållandsö och Torsö omges av stora skärgårdar som ingår i Europas största insjöskärgård. Utmärkande för huvudöarna är ett mosaiklandskap med låga berg- och moränryggar kring flacka lerdalar. Kusten präglas även av platåberg, skogskantad klipp- och hållmarkskust och flacka

sedimentstränder. Regionen är starkt präglad av sjöfart, fiske, fritidssjöfart och rekreationsområden samt ett fåtal större industrimiljöer. Odlingstråken är främst knutna till det inre av huvudöarna samt Vänersnäs, Kinnekulle, Kålland och anslutande slätter.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper Förhistoriska lämningar i riklig mängd vittnar om tidiga centralbygder och vattnets betydelse. Stora sten- och bronsåldersmiljöer finns t.ex. vid Vänersnäs. Särskilt Kålland med skärgårdar har kustnära rösen från brons- och järnålder. Vidare finns skärv-

stenshögar, hållristningar och fyndplatsen för bronssköldarna från Fröslunda. Kustnära är mäktiga storhögar som Skalunda hög och inslag av stora järnåldersgravfält. Av Vänerns många fornborgar finns endast ett fåtal på västgötasidan, t.ex. Halleberg som hyser Sveriges största fornborg. På medeltiden korsades Väneren av flera pilgrimsstråk mot Trondheim. Farledsmiljöer av gammalt ursprung följer bl.a. Torsö – Brommö, Ekens skärgård och Forshemskusten. Flera leder har brukats in i sen tid och har gott om vrak- och förlisningsplatser. Kusten har flera medeltida borgplatser och storgårdar med Läckö (f.d. biskopsborg) på Kållandsö i centrum samt lämningar av bl.a. Aranäsborgen och Lindholmens slott.

Fossil åkermark med t.ex. röjningsrösen och stensträngar förekommer mer måttligt. Ryggade åkrar, sannolikt främst från 1800-talet, förekommer på Kålland. Småskaliga fossila odlingslandskap finns vid vissa kust- och skärgårdstorp och herrgårdar. Strandnära historiska biotoper förekommer mer sparsamt, främst som ekhagar och strandängar på Kålland och Vänersnäs. Flera invallningar finns, t.ex. vid Sjöryd i Åse.

Agrarhistoria

Jordbruk utmärker de gamla centralbygderna såsom Kållandsö, Torsö och Vänersnäs. Generellt har jordbruket spelat en marginell roll hos kust- och skärgårdsbor, förutom på stora egendomar och hos besuttna bönder. Mycket av karga kustzoner och småskärgårdar är gammal utmark, med huvudgårdar och odlingsstråk belägna längre inåt land. Den kustnära bebyggelsen var delvis tidigt starkt fräse-dominerad. Torsö kom att bli mindre herrgårdspräglad än de andra huvudbygderna. Kållandsö är säregnet med flera nedlagda medeltidssocknar. På 1600-talet dominerade Läckö grevskap ägande- och produktionsbilden i regionens centrala del.

Sjöfart och handel grundades länge på utbytet mellan järn- och skogstillgången vid norra Väneren och jordbruksbygderna i söder. Det centrala handelsflödet mot Göta älvdalen – Västkusten hade urgamla anor, men älvsjöfarten krävde omlastning och transporter förbi fallen. Från vänerstäderna bedrevs en tidvis mycket livlig handelssjöfart. I bygderna pågick en omfattande bondeseglation till in på 1850-talet. Väneren var även integrerat i färdstråk där gästgivargårdar rodde resande mellan Kållandsö och Värmlandsnäs.

Sjöfartens stora blomstring kom i och med kanalsjöfartens utbyggnad, inledd med Trollhätte kanal 1800, som även gav direktkontakt med haven. Från 1860-talet vidtog en skutsjöfart, länge baserad på småskeppare och partsrederier. Särskilt var detta

knutet till Kållandsö, Torsö och Brommö samt ett område kring Amnehärad och Sjötorp. Här dominerade mångsyssleri – främst i sjöanknutna näringar som fiske och sjöfart med fraktfart och båtbyggeri. Sjönäringarna var under 1800- och tidigt 1900-tal mest förankrade hos de obesuttna kust- och skärgårdsborna. Idag är Spiken (Kållandsö) det största insjöfiskeläget i EU.

Dagens större tätorter återgår på de gamla handelsstäderna Lidköping, Mariestad och Vänersborg. 1800-talets industrialisering omfattade främst större industrier inom trä-, och pappersmassa, samt i tätorter även mekanisk, livsmedels och keramisk industri m.fl. Större industrier är Lidköping, Otterbäcken– Gullspång, Vänersborg– Vargön och Mariestad. De två förstnämnda är bland de större vänerhamnarna.

Bebyggelsemiljöer

Regionens många herrgårdsmiljöer har ofta typisk arrondering av byggnader och ägor samt omgivande f.d. torp och backstugor. Exempelvis kan nämnas Läckö, Stola, Storeberg, Frugården, Hellekis. Bondgårdsmiljöer är inte lika påtagliga i stora delar av regionen, fränsett exempelvis Torsö. Typiskt för alla kustzoner och de mindre skärgårdar som varit bebodda är dock mängden f.d. torp och småbruk (kunskapen om den agrara bebyggelsen är emellertid delvis begränsad). Karaktäristiska sjönära nyttobyggnader har varit t.ex. islador och iskällare, samt småbodar av vrak- och överskottsvirke från sjöfarten. Utmärkande för norra Kålland är kraken, en sjöanknuten förvaringsbod byggd av vass, störor och bräder.

Väneren har sedan 1799 haft ett eget fyr- och lotsväsende. Påtagligt är mängden välbevarade sjöfartsmiljöer: fyrvaktarboställen, fyrrar, båkar, större bygdehamnar, små utskeppningsplatser, magasin, småvarvsplatser etc. Större hamnmiljöer är t.ex. Sjötorp vid Göta kanals mynning och Lidköpings hamnpirar. Idag präglas städernas omgivande kuster av en utbredd fritidsbebyggelse.

1. MARIESTAD BODA 1:13, Fjällagården

Kommun: MARIESTAD

Socken: Torsö

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Torsö 2.

Fjällagården är en av de mest väl bibehållna äldre bondgårdsmiljöerna vid västgötasidan av Vänern. Gården är ett mycket fint prov på en Torsögård med stark historisk koppling till sjönäringar och jordbruk. Den har en landskapsanpassning som är typisk för jordbruksbygden på storöarna i Vänern. Gårdsmiljön med de välbevarade byggnaderna är karaktäristisk för en ögård som brukats kontinuerligt in i nutid och som kompletterats lite efterhand. Gården ligger i en typisk liten gårdsgrupp där gårdarna har gemensamt ursprung, från en och samma hemmansdel, men efterhand har knoppats av i mindre enheter. Fjällagården är ett bra exempel på att det förr förekom att två bondehushåll delade på en och samma manbyggnad.



Fjällagården i Boda är belägen på sydvästra delen av Torsö, innanför Bodaviken och sundet mot Dillö. Boda finns omnämnt 1315 och var 1559 en by som bestod av fyra hela biskopshemman. Idag utgörs Boda av några gårdsklungor ovanför en flack lerdalgång mellan små bergknallar. Gården är den mellersta av tre Fjällagårdar som ligger tätt ihop, i traditionellt slutningsläge mellan skogskant och odlingsmark.

Två bondehushåll delade på manbyggnaden på 1:13 fram till 1950-talet. 1952 byggdes Boda 1:14:s välbevarade villalikhnande manbyggnad. Till 1:14 hör även en äldre, delvis timrad ladugård. På Fjällagården har man levt på fiske och jordbruk samt av skogen. Enligt Sveriges Bebyggelse ca 1955 omfattade gården omkring 18,5 hektar skogsmark och endast 4 hektar åker. På gården fanns 5 nötkreatur och en arbetshäst. Man hade också gris och höns.

Idag präglas gårdsbebyggelsen av tidsperioden 1880-tal– 1950-tal. Samtliga byggnader är rödfärgade och både manbyggnad och ladugård har tegeltaken i behåll. Manbyggnaden (1888) är ett timmerhus med dubbel rumsbredd, uppfört i en våning med vind och med källare i stenfoten. Det har länge varit inrett med två bostäder. Huset har en mycket ursprunglig exteriör; t.ex. profilerad panel med bågfris samt spröjsade enkelfönster och fint arbetade pardörrar. Ett generationsskifte har skett och en upprustning har påbörjats.

Som flygel ligger ett timrat bryggghus (ca 1880-tal), på 1940-talet tillbyggt med en snickarverkstad. Vidare finns ett fristående, yngre höns hus. Ladugården (1880-tal) har delvis loge/ lador byggda i skiftesverk. Fähuset ombyggdes 1927. Troligen var det då som ladugården blev utvidgad på bredden och påbyggd med en högre skulle.



2. VÄNERSBORG KVILLEN 1:1 Kvillen

Kommun: VÄNERSBORG

Socken: Vänersnäs

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Vänersnäs 16, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Kvillen (Kvilla) på Vänersnäs är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse som en av västra Västergötlands mest genuina gårdsmiljöer från 1800-talets senare del. Bebyggelsen har på ett måttfullt sätt kompletterats under 1900-talet, i takt med jordbrukets ändrade teknik och funktioner. Kvillen har en stark bebyggelsehistorisk förankring på näset och vid platåbergen. Det gäller dels det typiska läget i dalen mellan bergen, dels det mycket ursprungliga byggnadsbeståndet. Byggnaderna är till stor del från 1860–70-talen, men även från 1900-talets första del.

Kvillen är belägen på södra delen av Vänersnäs, i dalen mellan Halleberg och Hunneberg. Gårdsbyggnaderna står invid foten av Hallebergs mäktiga diabasstup och rasbranter med lövskog. I dalgången ut mot Väneren vidtar ett öppet odlingslandskap. Kvillen omnämns i 1636 års jordebok som 1/4 frälsehemman. Sedermera blev gården 1/8 skattehemman.

Gården är en regelbundet uppbyggd gårdsanläggning med fägårdslängorna placerade som flyglar till mangården. Numera vänder manbyggnaden baksidan mot landsvägen. Detta beror på att huset är orienterat mot vägens gamla sträckning, som gick på gårdens andra sida, tätt utmed kanten av berget. Manbyggnaden är vitmålad, övriga byggnader är rödfärgade. Flertalet byggnader bibehåller taktäckning med enkupigt tegel. Den häckomgivna mangården omfattar bl.a. en gammal trädgård med mittrundel, gångar, fruktträd och lövträd. Man-



byggnaden (ca 1870) har salsplan och en mycket ursprunglig exteriör. Bland annat bevarar den detaljer såsom lunettfönster i gavlar, rikliga taktfotsnickerier och veranda med snickerier. På mangården finns även två uthus – dels ett inrymmande magasin och garage, dels ett med traktorgarage, bod, dass och jordkällare. Dessa är troligen från 1900-talets första del.

Fägårdslängorna (eventuellt 1860-tal) består av dels ladugården, dels en länga som inrymt stall, lada och vagnslider. Båda längorna är delvis timrade. Den långsträckt ladugården har bl.a. inrymt fähus och loge samt har ett öppet lider, möjligen ett f.d. portlider.



3. VÄNERSBORG MUNKESTEN 1:2 Munkesten

Kommun: VÄNERSBORG

Socken: Vänersnäs

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Vänersnäs 26, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Munkesten på södra Vänersnäs är en för trakten ovanligt väl bibehållen gårdsmiljö. I egenskap av gammal "dalgångsgård" i passet mellan Halle- och Hunneberg är den ett gott exempel på platåbergsområdets äldre gårdar. Om gårdens förlutna som gästgivargård vittnar idag framför allt den tvåvåninga manbyggnaden samt gårdsläget vid vägskälet. Gården är således förknippad med viktig kommunikationshistoria i detta förr i tiden så strategiska område mellan Göta älvdalen, Västkusten, Dalsland och Vänern. Munkesten har även i övrigt ett välbevarat byggnadsbestånd, främst från 1900-talet.

I den trånga dalgången mellan Halle- och Hunneberg ligger Munkesten. Vid gården möts vägar från Vänersborg, Lidköping och Vänersnäs. I närheten går sedan 1867 järnvägen Uddevalla – Herrljunga ("Havrebanan") i en djup sänka. Norrut vidtar ett öppet odlingslandskap ut mot Vänersnäs.

Ensamgården Munkesten omnämns i jordeboken 1582 som ett frälsebygge. Senare blev den 1/8 skattehemman. Gården inrättades till gästgiveri 1811 när post- och körvägen från Skaraborg mot Dalsland och Bohuslän flyttats från Hunnebergs sluttning ner i dalgången. Munkesten var gästgiveri och skjutsstation till 1919. Hållstallet låg då på andra sidan vägen. På 1940-talet drevs här en handelsträdgård.



Gården har ett västsvenskt, mer oregelbundet bebyggelsemönster. Samtliga byggnader är rödfärgade och merparten har tegeltak. Flertalet av ekonomibygnaderna förnyades under 1900-talets första del. Exempelvis är bod/garage, vedbod/dass och ladugård från 1940–41. Fägårdsdelen utgörs endast av den tidstypiska ladugården av cementsten och trä, uppförd efter att den äldre ladugården brunnit ned.

Mangårdsbebyggelsen, bland trädgård och höga lövträd, är betydligt äldre. Manbyggnaden är en tvåvånings salsbyggnad vars timmerstomme med utskjutande knutar kan härstamma från 1700-talets mitt. Huset präglas av renoveringar under 1800-talets senare del och åren 1915–20. Av äldre datum är även ett timrat f.d. boningshus och en vagn- och redskapsbod. Det f.d. boningshuset har inrymt brygghus och verkstad samt på vinden sädsmagasin. Vagnboden med tälttak lär ha flyttats hit på 1930-talet.



TUNHEMSSLÄTTEN – ÅSE



Landskapsbild

Regionen kännetecknas huvudsakligen av flacka slättbygder på sedimentära jordar nedanför högsta kustlinjen. Tunhemsslätten i väster når fram till Göta älv, medan Åsebygden vetter mot Vänern. I stark kontrast mot slätten står kambrosilurbygden kring platåbergen Halle- och Hunneberg. Här dominerar skogtäckta diabasplatåer, höga rasbranter bland lövskog och en rikt varierad landskapsbild på skiffer- och kalkstensterrasser. Mellanbygden kring slätterna är småkuperad av moränhöjder och impediment. Särskilt de storskaligt uppodlade slätterna utgörs idag av fullåkersbygd med spannmålsodling.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Slätterna vid platåbergen och Vänern var mycket betydande förhistoriska centralbygder. Bland annat finns här stenåldersmiljöer, landskapets största bronsåldersröse i Tun och mäktiga storchögar samt fyndplatser för guldfynd från järnåldern. Halleberg hyser Nordens största fornborg. Förhistoriska fossila odlingslandskap finns bl.a. i Västra Tunhem. På platåbergen finns röjningsrösen och även mer sentida fossila odlingslandskap i anslutning till torpmiljöer. Åtskilliga ryggade åkrar kan vara från 1800-talets havreepok. Lundartad ädellövskog finns på bergens sluttningar. Sanka strandängar förekommer vid Hullsjön. Stora invallningar mot Vänern finns i Åse, särskilt vid Sjöryds gård.

Agrarhistoria

Tunhemsslätten är en gammal frälsebygd med flera stora herresäten. Före skiftena fanns storbyar på slätterna, varav några mycket stora byar fanns i Friel och Tun i Åse. Dalen mellan Halle- och Hunneberg präglades då som nu av typiska ensamgårdslägen. Annars var bebyggelse och markanvändning likartad på slätterna. Platåbergen var länge kronoparker. Utmarksbete bedrevs på bergen och klevarna användes som fäddrevar. En kraftig uppodling av slätterna påbörjades under 1700-talets andra hälft. Ovanligt nog genomfördes några sena solskiften i bl.a. Gärdhem på 1700-talet. Tidigt enskifte förekommer i Åse 1805–27. Laga skifte genomfördes i huvudsak 1827–75. Vid Göta älv har sedan medeltiden skapats miljöer kring forkörning och sjöfart samt senare kring kanalbygge, kraftutnyttjande och en genomgripande industrialisering. Tätorter utvecklades i anslutning till industrin vid fallen i Göta älv, dels Trollhättan (stad 1916) dels vid Vargön.

Bebyggelsemiljöer

Bebyggelsemiljöer

Bebyggelsemönstret är starkt laga skiftespräglat på slätterna – exempelvis kring Hullsjön på Tunhemsslätten. Samlade bykärnor förekommer dock ännu, t.ex. Flo Nedre. Bebyggelsen har haft en västsvensk karaktär, bl.a. med skiftesverk i uthus och ladugårdar samt ett tidigt byggande av västsvenska dubbelhus. Hols by i Västra Tunhem har välbevarade skiftesverksladugårdar. Vid platåbergen förekommer sten sparsamt som byggnadsmaterial i uthus. En stor, mycket välbevarad prästgårdsmiljö från 1700-talet finns i Västra Tunhem. En särpräglad större skolmiljö från 1700- och 1800-talen är Silvii stiftelse i Tun. Mängder av brottytor, kalkugnar, rödfyr och kalkslag minner om lågskalig stenindustri på Halle- och Hunneberg. Framför allt bedrevs kalkbränning för jordbrukets behov, men även alunskifferbrytning och i senare tid klinkerbrytning för cementtillverkning i Vargön. Långa stråk av småskalig arbetarbebyggelse finns vid Hunnebergs kleva i Flo och i Västra Tunhem.

4. TROLLHÄTTAN BÖRSLE 1:3 Västergården

Kommun: TROLLHÄTTAN

Socken: Väne-Åsaka

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Väne-Åsaka 32A.

Västergården i Börsle är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse såsom en av Västergötlands främsta äldre gårdsanläggningar. Bebyggelsen är framför allt från perioden 1870–1945 och präglas av en stillsam kontinuitet. I den välvärdade, rikt sammansatta gårdsmiljön finns en mångfald byggnader som sammantagna berättar om bygnads- och jordbruksutveckling under motsvarande tid. T.ex. kan nämnas den varierade jordbruksinriktning som kännetecknade många familjejordbruk ända in på 1960-talet. Av särskilt värde är de många genuina ekonomibyggnaderna som har en stor spännvidd i tillkomsttid och användningsområden. Manbyggnaden är ett förnämligt prov på ett västsvenskt dubbelhus från tiden runt 1870. Nuvarande stora vägdragning går nära gårdens ena sida, men i övrigt har gården en obruten kontakt med omgivande odlingslandskap. I egenskap av en f.d. gästgivargård har gården historiskt sett legat vid större färdstråk.

Västergården är belägen i Börsle by i odlingsbygden kring Lerumsån sydväst om Hunneberg. Den ligger kvar på gammal plats från före laga skiftet och är släktgård i fjärde generationen. Gården ligger vid en äldre dragning av vägen Vänersborg – Borås som här korsade vägen mellan Göta älvdalen och Skaraborg. En tid på 1800-talet var gården gästgiveri. Funktionen lär ha alternerat bland gårdarna längs vägen genom socknen.

Gårdsägorna ligger främst samlade kring Borås-vägen. Enligt ägaren har man inte haft så mycket mark upp mot berget. Utskogsskiftet har man främst haft på Kuleskog i sydost. Kreatursskötseln dominerade förr jordbruket. I mitten av 1900-talet hade man både mjölkkor och spannmål. Jordbruket är verksamt men är kreaturslöst sedan 1986.

Nuvarande dragning av riksväg 44 går nära gården i nordost. Gårdens smedja stod i vägen för 44:ans tänkta dragning, men vägdragningen flyttades ovanligt nog så att smedjan bevarades.

Gården har en variant av västsvenskt bebyggelsemönster med en trelängad fägård placerad bakom mangården och mellan dem en särskild liten ”ekonomigård” med mindre uthus. Manbyggnaden är vänd mot landsvägen i stället för mot fägården. Boningshusen är målade i ljusgult och övriga gårdsbyggnader är rödfärgade. Fägårdslängorna har på traditionellt vis dörrar målade i ockragult, vilket inte är ovanligt i trakten. Nästan alla byggnader har enkupigt eller tvåkupigt taktegel.



Mangården med häckar, välbevarad fruktträdgård, blomsterrabatter, vårdträd och grindstolpar omger manbyggnaden (1871–72). Manbyggnadens exteriör är mycket ursprungligt bevarad, även i detaljer. Vid sidan av mangården finns även ett mindre boningshus, ett västsvenskt dubbelhus byggt som undantagsstuga (1920).

Fägården omfattar ladugård (1911), stallänga (1939), magasin/vedbod (tidigt 1900-tal), ett timrat svinhus med ett i bruk varande höns hus (1912), vedbod (1920-tal) och en ålderdomlig överbyggd murad stenkällare (ev. tidigt 1800-tal). Källaren lär enligt ägaren ha använts som gästgiveriets brännvinskällare. Ladugården är delvis timrad, delvis byggd av stolpverk och har två lägre utbyggnader i vinkel. Den timrade smedjan (sent 1700- eller tidigt 1800-tal) är mycket välbevarad och ligger lite för sig.



5. VÄNERSBORG HÄRSTAD 2:3 Haregården

6. VÄNERSBORG HÄRSTAD 6:3 Sjögården

Kommun: VÄNERSBORG

Socken: Västra Tunhem

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: V. Tunhem 50 respektive 51, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Haregården och Sjögården är med utformning och landskapsanpassning två mycket goda exempel på Tunhemsslättens utskiftade gårdar. Byggnadsbeståndet (1850-tal–1980-tal) är rikligt och är karaktäristiskt för bygden. Det har kompletterats efterhand som jordbruket har utvecklats under 1900-talet. Manbyggnadernas exteriörer har under samma tid genomgått vissa tidstypiska mindre förändringar. Gårdsmiljöerna ger således en god bild av regional bebyggelse- och jordbruksutveckling fr.o.m. tiden för laga skiftet t.o.m. sent 1900-tal. Slättens utskiftade gårdar i det öppna odlingslandskapet mellan Hullsjön och Hunneberg ingår i en stor, sammanhängande kulturmiljö.



Haregården och Sjögården är belägna öster om Hullsjön, på den uppodlade Tunhemsslätten, i fonden av Hunnebergs höga diabasstup. Här ligger flera gårdar i typiska fria lägen, utskiftade från byarna på 1800-talet. Gårdslägena kännetecknas av tätt samlade byggnader på låga impediment i odlingsmarken, med mangårdar inramade av lövträd och med en rak allé av lövträd längs tillfartsvägen.

Härstads by finns omnämnd 1540 och har omfattat nio hemman. Haregården och Sjögården utgjorde vardera ett helt skattehemman. Sjögården fick sitt namn för att den låg närmast Hullsjön av gårdarna i byn. Vid laga skiftet flyttades de två hemmansdelarna ut till nuvarande lägen 1854.

Båda gårdarna har ett samlat, men oregelbundet bebyggelsemönster, dock med uppdelning mellan mangård och fägård.

Framfarten till Haregården kantas av en högvuxen allé av ask och alm, anlagd ca 1900. Gården omfattar tio tätt samlade byggnader: manbyggnad (medflyttad från Härstad 1854), källarvind (ca 1860), dass (1911), spannmålsmagasin (1912), f.d. smedja (ca 1900, på 1960-talet ombyggd till traktorgarage), samt vagnslider och ett kombinerat svin- och höns hus (båda ca 1900–10), två garage (1949 och 1954) samt ladugård (1901, 1913).

Manbyggnaden med ljusmålad panelfasad och sexdelad plan genomgick moderniseringar 1908, 1946 och 1980. Källarvinden lär ha använts för skolundervisning ca 1860–70-tal. Den stora, tegeltäckta ladugården har omfattat fähus och stall i var ände och däremellan foderlada, loge och lada. Längan brann delvis ner efter ett åsknedslag 1913

men återuppbyggdes med en hög skulle ovanpå.

Fähus och stall är byggda i gjutteknik med spritputsad fasad, i övrigt är längan uppförd av trä.

Av Sjögårdens totalt nio gårdsbyggnader är manbyggnaden målad i brutet vitt. Övriga gårdsbyggnader av trä är rödfärgade. Mangårdsbebyggelsen omfattar manbyggnad, källare/ snickarbod (1910) och brygghus/smedja (1929). Manbyggnaden är ett västsvenskt dubbelhus som i likhet med Haregårdens flyttades med från det gamla byläget. Runt 1900 har den försetts med en spröjsad glasveranda vid ingången. Omkring 1950-talet har huset tillbyggt med pannrum/större köksfarstu och fått kopplade större fönster. Gårdens stenkällare är överbyggd med den timrade snickarverkstaden. Brygghus/smedja är också timrad trots det sena byggnadsåret 1929.

Fägården omfattar en tidstypisk stor ladugård (1900), svinhus av trä (1923), höns hus (1939), garage (1950), magasin av trä (1961) och maskinhall (1982). Gården har tidigare haft ytterligare några ekonomibyggnader.



Sjögården.



Haregården.



Landskapstyp och dagens landskapsbild:

Regionen är en betydligt mer småkuperad slätt- och mellanbygd än vad grannregionerna 2B och 2D är. Ett mosaiklandskap följer Vätern med ett myller av små låga bergknallar och moränryggar kring flacka lerdalar. Genom bygden går några av Mellansvenska israndzonens stora ändmoräner, bl.a. Rådaås. En hög skogbevuxen förkastning – Kedumsbergen m.fl. – bildar gräns mot slätten i sydöst. Ler- och sandjordar nedanför högsta kustlinjen präglar odlingsbygderna. Idag är här en relativt storskalig fullåkersbygd, som dock inte är så upplevelsemässigt påtaglig p.g.a. den småbrutna terrängen. Spannmålsproduktion dominerar, men även djurhållning förekommer.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Kålland är en synnerligen utpräglad, mycket rik bronsåldersbygd med bl.a. bronssköldfynden från Fröslunda, åtskilliga storrösen och skärvtenshögar samt även hållristningar. Hela regionen är en betydelsefull järnåldersbygd med bl.a. storhögar, gravfält och flera runstenar, inklusive den tidiga, särpräglade Sparlösastenen och Sveriges högsta runsten i Levene. Åkerholmar, betesmarker och skogspartier hyser inte sällan fossila odlingslandskap. Förhistoriska och medeltida markindelningar och röjningsrösen förekommer. Ett förnämligt landskapsparti från förhistorisk tid och medeltid är Levene äng. Åtskilliga ryggade åkrar är från havreepoken under 1800-talet. Inslag av ekhagepartier förekommer, särskilt i Kållandsbygden.

Agrarhistoria

Tidigt blev här ett frälsetätt område, särskilt i Kållandsbygden som haft flera stora jordegendomar. Före skiftena var tvåsåde det dominerande odlings-systemet. Utmärkande var att byarna hade gemensamma hägnadslag som sträckte sig över stora områden. Området hade en struktur med både stora och små byar. Vanligt var att de större byarna var uppdelade i två bebyggelselagen. Både enskifte 1805–27 samt laga skifte, främst genomfört 1827–50, fick delvis ett mycket stort genomslag. På Degebergs säteri i Rackeby drev Edvard Nonnen 1833–55 landets första högre lantbruksutbildning.

Utbyggnaden av järnvägsnätet på 1860- och 70-talen främjade uppkomsten av flera mindre och små orter kring järnvägen. Hit knöts bl.a. handel med jordbruksprodukter och senare även en jordbruksrelaterad verkstadsindustri. Främst kan nämnas den gamla vägknuten Grästorp.

Bebyggelsemiljöer

Mönstret från före skiftena med byklungor på bergklackar och moränstråk ovanför odlingsmarken är ännu väl bibehållet. Vanligtvis omges bylaget av utflyttade gårdar i liknande terränglagen. Bebyggelsemönstret på Kålland är ännu delvis starkt herrgårdspräglat, ofta med karaktäristisk arrondering av byggnader, alléer och ägor samt flera omgivande f.d. torpställen och backstugor. 1700- och 1800-talsbebyggelse finns på flera herrgårdar och boställen. På Kålland har både herrgårdsmiljöer och f.d. torp vanligen en betydligt mer välbevarad äldre karaktär än vad bondgårdsbebyggelsen har. Gårdarna har ofta förändrats ganska mycket under sent 1900-tal.

Områdets bebyggelse har varit starkt västsvenskt präglad. Omkring år 1800 fanns fortfarande åtskilliga låga ryggåsstugor med endast takfönster. Framkammars-tugan var en vanlig hustyp. Halmtäckta skiftesverks-ladugårdar byggdes under hela 1800-talet; numera är det dock allt mer sällsynt att de bevarats. Ladugårdar med en yngre typ av skiftesverk (sent 1800-tal) är emellertid inte ovanliga i Viste härad. Ett kännetecken för Viste är överbyggda källarmagasin och bryggghus i sten och trä, uppförda efter skiftena. Produktionen av kalksandsten vid Svalnäs i Söne på Kålland i tidigt 1900-tal fick stort genomslag i ekonomibyggnaderna.

Påpekas bör att Kålland och Viste jämte Bjärke härad (i region 12A), har varit svenska fastlandets i särklass väderkvarnstätaste område – vad gäller kvarntypen holkkvarnar. I Viste finns en väderbenstamp bevarad.

7. LIDKÖPING ÖRSLÖSA 3:1 Backgården

Kommun: LIDKÖPING

Socken: Örslösa

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Lidköping 1991/15:6, större kulturmiljö, kulturhistorisk vägmiljö.

Örslösa f.d. gästgivargård är en sammanhållen gårdsmiljö där framför allt manbyggnaden är av särskilt intresse. Gården är ett bra exempel på hur gästgiverifunktionen ofta knöts till lite större gårdar i strategiska lägen. Manbyggnaden är av hög ålder och har en för bygden ovanligt ursprunglig exteriör från 1800-talet. Den vittnar om att byggnadsskicket med gästgiveriernas ofta tvåvånga manbyggnader fick genomslag även i en då virkesfattig jordbruksbygd som Kålland. Gården har i övrigt ett i stort sett bibehållet byggnadsbestånd från 1800- och tidigt 1900-tal. Helheten med gården och angränsande bymiljö vittnar om de små bygdecentrum som fanns på den västgötska landsbygden under 1800-talet.



Backgården ligger i Örslösa kyrkby som inramas av jordbruksbygden bland Kållands låga bergknallar. Bygatan utgör en äldre slinga av landsvägen mot Tun och har ett gammalt vägskäl med vägvisarsten och f.d. lanthandel nära den f.d. gästgivargården. Örslösa var förr en viktig knutpunkt på Kålland och på 1600-talet erhöll byn både tingsplats och gästgiveri. Under tidigt 1900-tal växte byn ut till ett litet stationssamhälle. Både tingsplats och gästgiveri blev nedlagda i början av 1900-talet. Tingsplatsen låg vid Backgården där en minnessten är rest.

På 1940-talet omfattade gården 96 hektar, enligt Svenska gods och gårdar, varav 40,5 hektar var åker, i övrigt skogs- och betesmarker. Man hade bl.a. 4 hästar, 16–18 kor, 6–8 ungdjur, ca 10 svin samt flera höns och ankor.

Gårdsmiljön av idag omfattar stora lövträd mot bygatan, manbyggnad, en stor magasinlänga och stall samt en stor ladugård. Samtliga gårdsbyggnader är rödfärgade. Manbyggnaden byggdes ursprungligen på Gästgivargården i Holmestad i Kinne härad. Den flyttades till Örslösa som manbyggnad/gästgiveri ca 1840. Det stora timrade tvåvåningshuset är ej utbyggt bakåt fränsett en tidig köksfarstu. Exteriören är föga förändrad under 1900-talet, och bevarar även detaljer såsom pardörrar och hallaskorstenar.

Troligen från 1800-talet är den timrade tvåvåningslängan med magasin och bodar, i sen tid något tillbyggd, samt ett timrat stall. Ladugården med stomme av timmer och stolpverk är enligt uppgift från 1905, men i sen tid tillbyggd och moderniserad.



LIDKÖPINGS- SKARA- OCH VARASLÄTTEN



Landskapsbild

Regionen kännetecknas av flack slätt- och mellanbygd nedanför högsta kustlinjen. Mäktiga sedimentlager, med tunga lerjordar och inslag av sandigare jordar, täcker här det nästan plana urberget. Djupa ringlande åraviner omger Lidan och andra mindre åar. Den utpräglade slättens flacka kärnområde omges av en mer småkuperad mellanbygd, bl.a. med stora ändmoräner inom Mellansvenska israndzonen, samt längst i öster skogsbygd. Utmärkande för regionen är att odlingslandskapet förändrats flera gånger under de senaste 250 åren. Dagens fullåkersbygd, med specialiserad och till stor del spannmålsinriktad jordbruksproduktion, är av sent datum.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Delar av området har under järnåldern varit en betydande bygd, men en mycket stor bortodling av fornlämningar har skett i senare tid. Längs åarna Lidan och Flian m.fl. finns flera spår av stenåldersboplatser. Åtskilliga flatmarksgravfält från äldre järnålder samt spridda bevarade gravfält från yngre järnålder förekommer. Salebyområdet var en huvudbygd under järnålder-medeltid; bl.a. med flera medeltida ödekyrkplatser. Fossila odlingslandskap

med röjningsröseområden förekommer i östra delen. Även miljöer med röjningsrösen, åkrar och bandparceller har ibland bevarats i herrgårdarnas hagmarker. Ett förnämligt exempel från förhistorisk tid-medeltid är Brunsbo Storäng, under Brunsbo biskopsgård, där det även finns större ekhagar. En stor mängd ryggade åkrar i slättens östra utkant, är sannolikt främst från 1800-talets havreepok. Vid Löjtnantsholm nära Jung finns det enda stora område med öppna tegdiken i åkermarken som bevarats i Västergötland (idag naturreservat). I de hådrationaliserade centrala delarna av odlingsbygden är det numera ont om fossila landskapsformer, småbiotoper, träddungar och åkerholmar. Hagmarker förekommer främst i de djupa å- och bäckravinerna, på impediment, i en del herrgårdsmiljöer och i skogskanten i öster.

Agrarhistoria

Trakten närmast Skara har delvis präglats av kyrkans jordinnehav. Före skiftena fanns åtskilliga större byar i impedimentlägen. Flera enskiftet genomfördes 1805–27 och laga skifte pågick främst 1827–50 med en mycket stor genomslagskraft. Här genomfördes, procentuellt sett, den största utflyttningen av gårdar i landet som helhet.



Varaslätten. Vara med sitt lagerhus syns i fonden.

Odlingslandskapets struktur har kraftigt förändrats genom århundradena. Ända in på 1700-talet hade ett fodermarkspräglat landskap dominerat, med stora inslag av hed- och buskmarker och naturliga fodermarker. Åkermarken låg som små öar runt bebyggelsen. Odlingssystem med tvåsåde tillämpades med ången i samma gärde som åkern. Byarna hade sinsemellan sammanhängande hägnadssystem som sträckte sig milsvida över slätten. En storskalig uppodling av fodermarkerna pågick under 1700-talets senare del och 1800-talet. Omfattande dikningsföretag påbörjades efter skiftena. De många öppna tegdikenas odlingslandskap var ett kännetecken för regionen fram till 1940-talet. Under sent 1800-tal skedde en övergång mot animalieproduktion och inslaget av vallodling och betesmarker ökade starkt. Under efterkrigstiden har regionen utsatts för en mycket hård rationalisering av jordbruket. Sedan 1960-talet har driften upphört på åtskilliga gårdar till förmån för stordrift på färre gårdar.

Tätortsbildningen dominerades länge helt av den tidigmedeltida stifts-, skol- och handelsstaden Skara. I sent 1800-tal skedde en omfattande utveckling av små tätorter längs järnvägen, utan större koppling till äldre tiders bygdecentrum. Främst tillkom Vara som ett stort havreexportcentrum följt av flera mindre stationssamhällen längs ”Havrebanan”, Uddevalla – Vänersborg – Herrljunga (1867) och Västgötabanan, Västergötland-Göteborgs järnvägar (1900). Livsmedelsindustri och jordbruksanknuten verkstadsindustri m.m. har senare spelat viktig roll i flera tätorter.

Bebyggelsemiljöer

Bebyggelsen domineras idag av mängden utskiftade gårdar och raka ägogränser som omger äldre bylägen med ofta några kvarliggande gårdar. Longsby har emellertid en bibehållen byprägel. Bebyggelsebilderna är dock föga dokumenterade. Den äldre bebyggelsen var västsvenskt präglad med bl.a. ofta mer öppna gårdsmönster och ladugårdar i



Stenvalvbro över Flian vid Resville, Norra Härene sn.

skiftesverk. Efter skiftena byggdes även götiska gårdsanläggningar. Särskilt vid den fallrika Flian etablerades tidiga små kvarncentrum med många kvarnar framför allt vid Resville och kring Blombäcka.

De många omvandlingar av jordbruket som skett efter skiftena återspeglas i att många nya ekonomibyggnader byggts efterhand. Utmärkande är t.ex. stora tegelbyggda ladugårdar med stor skalle från tidsperioden sent 1800-tal–1960-tal. De yngre är ”höghusladugårdar” med mycket hög skullvägg. Nedläggningen av bondgårdar har resulterat i många ödeställda äldre gårdar mitt i odlingslandskapet. Karaktäristiska för 1900-talet är jordbrukskooperationens stora silobyggnader i f.d. stationssamhällen samt i Vara även lagerhus från tiden för första världskriget.

I regionens norra del, i socknarna närmre Kinnekulle, har den lite äldre gårdsbebyggelsen egentligen mer den karaktär som beskrivs i region nr 3.



Banevalla kvarn vid Flian i Västra Gerums sn väster om Skara.

8. LIDKÖPING RESVILLE 3:17 och 3:32 Ingemarsgården

Kommun: LIDKÖPING

Socken: Norra Härene

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Lidköping 1977:75, odlingslandskapsinventering.

Idag finns inte många gårdar på slätten som fortfarande kan ge en relativt god bild av gårdens funktioner och byggnadsskick från tiden för laga skiftet. Gårdsmiljön på Ingemarsgården är ett av dessa fåtaliga undantag. Här byggdes inte nya och större byggnader i sent 1800-tal, vilket annars var ett vanligt förfarande i bygden. Både bebyggelsemönstret och de enskilda byggnaderna är välbevarade sedan ca 1850–70-talet. Gårdsmiljön förmedlar således i stort en god bild från den tid på 1800-talet då den stora omdaning av slättens bebyggelse och odlingslandskap genomfördes.



Ingemarsgården är belägen bland vidöppna odlingsmarker i heläkersbygden strax norr om Resville by. Gården är utflyttad från byn, troligen i samband med laga skifte. In på 1980-talet var gårdens eget jordbruk i drift. Det var då två äldre systrar som ägde och drev gården. Nyligen har själva gårdstomten med byggnaderna (3:32) frånstyckats jordbruksmarken (3:17).

Gården har en variant av västsvenskt gårdsmönster. De tätt samlade, rödfärgade byggnaderna härstammar troligen främst från 1850–70-talen. Mangården som kantas av höga lövträd omfattar manbyggnad, bostadsflygel, magasin/bod och garage

samt en liten trädgård med bl.a. en stensatt brunn. Både manbyggnad och bostadsflygel är välbevarade enkelstugor med sidokammare. De bevarar även detaljer såsom hallaskorstenar samt ingångar med bräddörrar och överljus m.m. Byggnaderna på mangården har taktäckning med enkupigt eller tvåkupigt tegel.

Fägården utgörs endast av ladugårdslängan med vidbyggt dass. Ladugården, byggd i skiftesverk, timmer och stolpverk, lär ha flyttats till gården på 1860-talet. Takets halmtäckning täcks numera av plåt.

Slättens äldre gårdar inramas ofta av högvuxna lövträd som ger lä och skugga. Översikt av Ingemarsgården från sydväst.



9. LIDKÖPING RESVILLE 4:5 Backgårdskvarn

Kommun: LIDKÖPING

Socken: Norra Härene

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Lidköping 1991/39:8, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, område av riksintresse för naturvård. Flera objekt med ängs- och hagmarker finns i omgivningen.

Backgårdskvarn är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse såsom en för vår tid ovanligt komplett och välbevarad äldre kvarn- och gårdsmiljö på slätten. Gården har en stor mångfald av byggnader i behåll (främst från ca 1850–1930) som vittnar om bebyggelse- och jordbruksutveckling i bygden under denna tid. Backgårdskvarn står också för betydelsefulla agrarhistoriska skeenden. Här åskådliggörs i hög grad den viktiga funktion som kvarnbyn Resville haft i jordbruksbygden på slätten. Med medeltida ursprung och hävd till ända in på 1990-talet står Backgårdskvarn också för en lång kontinuitet. Gården är en mycket viktig del av kulturmiljön i kvarnbyn.

Backgårdskvarns f.d. kvarn- och jordbruksfastighet ligger i Resville kvarnby i helåkersbygden på stora slätten. Resville har lämningar av medeltidskyrka samt ett vadställe. Fallen i ån Flian gav redan på medeltiden upphov till ett kvarncentrum som betjänat en stor del av slätten (att jämföra med Falekvarna på Falbygden). Minst sju kvarnar har funnits i byn. Efter en omfattande gårdsutflyttning vid laga skiftet präglas bykärnan främst av f.d. småbebyggelse. Idag återstår tre kvarnar. Byns västra del med Backgårdskvarn, Holmens kvarn och Nyholmens f.d. kvarngård avdelas från byn av landsvägens sentida dragning. Åravinen kännetecknas dels av tät lövskog, dels av hagmark.

Gården ligger på samma plats som före laga skiftet och är en gammal släktgård där jordbruksdrift och kvarndrift bedrivits sida vid sida. I mitten av 1900-talet hölls bl.a. kor, svin, kalvar, höns. Kvarnen var den sista i bruk varande i byn, driften pågick till 1990. Inget eget jordbruk bedrivs idag.

Backgårdskvarn ligger nere i åravinen, bland brinkens lövträd, och är indelad i fägård, mangård och kvarnbacke. Här står manbyggnad, mindre boningshus, drängstuga/magasin, smedja, kvarnbyggnad, kvarnmagasin/vedbod, ladugård och f.d. svinhus.

Den ljusmålade manbyggnaden från 1870-talet tillbyggdes 1914 med en glasveranda. Exteriören är mycket väl bibehållen, även i detaljer som t.ex. fasadens handhyvlade pärlspontpanel. Gårdens äldsta byggnad är det timrade kvarnmagasinet, ursprungligen Norra Härene sockenmagasin, som



flyttades till platsen under 1800-talets senare del. Nuvarande kvarn med stolpverksstomme på hög stenfot byggdes 1903 och försågs redan från början med turbiner. Byggnaden är välbevarad in- och utvändigt och i sen tid främst försedd med elevator. Ladugården är från sent 1800-tal men moderniserades delvis i samband med att den inreddes till svinhus på 1960-talet. Ett timrat f.d. svinhus är från 1800-talets slut.



10. LIDKÖPING ÄNGSBO 3:7, 3:10, 3:12 Ängsbo

Kommun: LIDKÖPING

Socken: Hovby

Ej tidigare uppmärksammat i kulturhistorisk inventering.

Ängsbo är ett åskådligt exempel på gårdsutvecklingen under 1900-talet i jordbruksbygden på slätten. Flertalet andra gårdar i trakten har förändrats ganska mycket, men här har bebyggelsen en kontinuitet från sent 1800-tal och framåt. Den sammanhållna gårdsmiljön har många byggnader i behåll vilket inte är vanligt i bygden av idag. Flera byggnader präglas av tidstypiska förändringar i mitten av 1900-talet, när jordbruksutvecklingen i bygden var intensiv. Mycket typisk är den stora ”höghusladugården”. Ladugårdar av detta slag satte en så stark prägel på delar av slätten under 1950- och 60-talen att de kan sägas vara karaktärsbyggnader för bygden.



Ängsbo ligger i den öppna slättbygden kring Lidan och Östby medeltida kyrkplats söder om Lidköping. Gårdsnamnet som ursprungligen hetat ”Ängsbo” har medeltida ursprung. Ängsbo var 1572 ett helt kyrkohemman som sedermera delades upp på två gårdar. I och med gårdsutflyttningar i samband med skiftena utgörs Ängsbo numera av små gårdsgupper, omgivna av öppna odlingsytor. Denna gård genomgick en större modernisering runt 1960.

Gården är en variant av västsvensk gårdsbildning med fägården placerad vid sidan av mangården. De rödfärgade fägårdsbyggnaderna ligger tätt samlade. Flertalet har tegeltak. Bl.a. finns en maga-

sinslänga (sent 1800-tal), samt från tidigt 1900-tal bodar, ett vagnslider med garage och ett fähus av putsad sten med småspröjsade fönster. Den stora ladugården, byggd som ett T, (1960) har fähusdelar i rött tegel, överbyggda med en mycket hög foderskulle av trä. Ladugården är ett bra exempel på den tidens stora ”höghusladugårdar”.

Den välhållna mangården med manbyggnad (1915) och bostadsflygel (sent 1800-tal) omges av trädgård med fruktträd, gångar, rundel och en allé av tuktade lövträd. Husen genomgick vissa moderniseringar 1960. Exempelvis sattes då asbest-cementplattor på fasadens spontade panel och manbyggnaden tillbyggdes med pannrum med skorsten.



11. SKARA HÄNDENE 1:30 Händenatorp

Kommun: SKARA

Socken: Händene

Ej tidigare uppmärksammas i kulturhistorisk inventering.

Händenatorp i slättens nordöstra utkant är en välvårdad gårdsanläggning, vars grundkaraktär av 1930-tal är mycket välbevarad, både i helhet och detaljer. Gårdsmiljön är överhuvudtaget ett mycket fint prov på mindre gårdars bebyggelse från den tiden på slätten, måttfullt kompletterad efterhand. Exempelvis kan nämnas den välbevarade stora ladugården med hög skulle, bil- och traktorgaraget och den lilla tidstypiska manbyggnaden. Gården återspeglar således mycket av både jordbrukets och landsbygdens utveckling, framför allt under 1930–50-tal.

I kanten av den uppodlade slätten nordväst om Skara ligger Händenatorp. År 1564 utgjorde Händenatorp ett helt prebendehemman som då kallades ”Torpet” och var ett nybygge. Sedermera bestod gården av 1/2 skattehemman och fungerade även som gästgivargård. Gårdsnamnet bärs numera av flera gårdar i området. Denna gård ligger invid Händene kyrkby.

Gården förvärvades av ägarens föräldrar på 1930-talet. Merparten av byggnaderna nybyggdes vid den tiden. Enligt Svenska gods och gårdar (1940-tal) hade gården då 2 hästar och ca 10 nötkreatur. Jordbruket bedrivs numera som växtodling.

En för 1930-talet karaktäristisk björkkantad tomt med fruktträdgård omger den välbevarade manbyggnaden (1935). Huset har bl.a. vitmålad ursprunglig fasad och grönmålade fönster. Övriga gårdsbyggnader av trä är rödfärgade. I stort sett samtliga byggnader har tegeltaken i behåll. Ett magasin har en vidbyggd vedbod, vidare finns ett garage (1954). Det välbevarade lilla bil- och



traktorgaraget är byggt av stolpar och regler, brädfodrat och rödfärgat. Det byggdes för en fotogen-driven traktor (en Volvo T22) och en personbil.

Fägården på andra sidan vägen omfattar ladugård (1936) och maskinhall (1980-tal). Den mycket välbevarade stora ladugården är en vinkelbyggd länga med hög skulle över. Längan är byggd i rött tegel och stolpverk och har ett ursprungligt tak av asbestcementskivor. Ingången med väldiga pardörrar till logen är utbyggd mitt i vinkeln. Den friliggande maskinhallen är en enkel byggnad med plåtbeklädda väggar, i likhet med flertalet hallar som byggts i senare tid.



12. VARA LONG 7:1 Skogsbo

Kommun: VARA

Socken: Long

Ej tidigare uppmärksammas i kulturhistorisk inventering.

Skogsbo är en lite större slättgård – en väl bibehållen gårdsmiljö med ett karaktäristiskt byggnadsbestånd från ca sent 1800-tal–1950-tal. Byggnaderna är delvis präglade av tidstypiska förändringar under 1900-talet och berättar mycket om slättens jordbruks- och byggnadsutveckling under den tidsperioden. Av särskilt kulturhistoriskt intresse är den stora tegelladugården. Värdefullt är att gården har så många byggnader i behåll vilket är mer ovanligt på slätten av idag. Det medeltida gårdsnamnet antyder att gården då omgavs av ett starkt betespräglat landskap till skillnad från vår tids helåkersbygd.



Skogsbo är en gammal kronogård, belägen mellan Long och Skarstad på den flacka uppodlade slätten. Gårdsnamnet anses kunna syfta på ”skog” i sammansättning med ”bodh”, eventuellt i betydelsen fäbod. Skogsbo har ursprung som en ensamgård, omnämnd i 1540 års jordebok som ett helt kyrkohemman. Senare omvandlades den till ett helt kronohemman och användes som korpalsboställe. Gården fortsatte under 1900-talet att vara kronogård. Den nu befintliga gårdskaraktären är helt och hållet en lite större bondgårds. På 1940-talet omfattade gården 97 hektar åker, enligt Svenska gods och gårdar.

Gården har en variant av ett västsvenskt gårdsmönster med mangården uppdelad i en bostadstomt och en ekonomidel och med fägården placerad vid sidan av dessa. Frånsett den reveterade manbyggnaden har alla träbyggnader rödfärgad panel. Bostadshuset bibehåller taktäckning med tvåkupigt tegel.

Bland höga lindar står manbyggnaden, en salsbyggnad från 1912–13. Huset bär prägeln av en mycket tidstypisk renovering från 1900-talets mitt med bl.a. utbyggd front och en balkong i järnsmide på höga pelare framför ingången. Fasaden har revetering av gul spritputs.

Ekonomigården omfattar en arbetarbostad (1938) och en fristående bod. Vidare finns ett äldre spannmålmagasin, ett dass under tälttak och ett genuint vagnslider i stolpkonstruktion (samtliga ca sent 1800-tal–1900-talets början). Fägårdens stora ladugård (enligt uppgift 1892) omfattar bl.a. stall och fähus i rött tegel med hög överbyggd skulle av trä. Längan har bl.a. typiska stickbågiga, spröjsade fönster. Den är tillbyggd i vinkel med en tidig typ av cementgjuten silo. Vidare finns bl.a. ett yngre spannmålmagasin (1934) och en maskinhall, båda av trä.

Ladugård med silo.



Vagnslider och magasin.



LASKE – NORRA VÅNGA



Landskapstyp och dagens landskapsbild
Denna övergångsbygd kring Lidan kännetecknas av slätt-, mellan- och skogsbygd. Här möter Varatraktens stora sedimentlätt skogsbygden i centrala Västergötland. Odlingsbygden ligger delvis på stora randbildningar inom Mellansvenska israndzonen. Idag är det fullåkersbygd i slättkanten i väster. Den stora, glesbebyggda skogsbygden omfattar i söder Edsveden och Hackebergsskogen samt i öster den vidsträckta Vångaskogen. I Vångaskogen (Ullenskogen) förekommer även mossmarker, bl.a. kring den sänkta, förr stora Rösjön. Kvarvarande f.d. torp och småbruk i skogsbygden är sedan länge främst fritidsbebyggelse.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Larv är kärnbygden i Laske härad – en tidig centralbygd med storhög och gravfält samt stora depåfynd och annan riklig mängd fynd från brons- och järnålder. Norra Vånga var en centralbygd i järnålder – tidig medeltid med storhögar m.m. Fornborg och järnåldersgravfält ligger på randbildningarna i Bitterna. Förhistoriska/medeltida fossila odlingslandskap förekommer, bl.a. på Edsveden. En stor mängd ryggade åkrar är troligen främst från havrepoken under 1800-talet. Småskaliga odlingslandskap med rösen och stenmurar finns t.ex. i södra mellan- och skogsbygden. Hävdade ängs- och hagmarkspartier förekommer, men mer sparsamt.

Agrarhistoria

Förr fanns utbredda ekskogar på Edsveden. Här var under medeltiden en allmanning, senare omvandlad till kronopark. Regionen var en tidig genomfartsbygd med flera medeltida huvudvägstråk och broplatser. Flera senare nedlagda medeltida socknar och kyrkplatser finns. I området möttes före skiftena två odlingsystem – ensåde i söder och tvåsåde i norr. Flera storbyar fanns, särskilt Vånga kyrkby som var en viktig knutpunkt på slätten ända in mot 1900-talet. Byn var troligen den största bybildningen i Västergötland före skiftena. Laga skifte genomfördes främst 1850–75. Mellan- och skogsbygden hade åtskilliga ensamgårdar, varav några större säterier. Den måttliga tätortsutvecklingen har främst varit kopplad till stationssamhällen såsom Vedum och Tråvad.

Bebyggelsemiljöer

Bebyggelsebildens överlag föga dokumenterad. Här är en övergångsbygd som tycks ha haft flera gemensamheter med samtliga grannbygder. Utmärkande är byggnadsskicket i ek i äldre tider, motsvarande det i Gäsene och vid Herrljunga. Idag finns bara ett fåtal ektimrade byggnader bevarade, t.ex. Humlaledet i Vånga. I likhet med i Gäsene (4C) och Kulling (12A) byggdes stora gråstensladugårdar i sent 1800-tal i Laske härad.

13. VARA ELING 2:2 Stommen

Kommun: VARA

Socken: Eling

Ingår i: Kulturhistorisk vägmiljö, i övrigt ej tidigare uppmärksammas i kulturhistorisk inventering.

Stommen är en väl bibehållen, välvårdad gårdsmiljö med bebyggelse från ca sent 1800-tal–1920-tal. Gården ger en mycket god bild av bebyggelse i bygden under motsvarande tid och mangårdens byggnader är i mångt och mycket karaktäristiska för trakten. Av särskilt kulturhistoriskt intresse är de delvis ålderdomligt präglade ekonomibyggnaderna som bl.a. är av gråsten. Gårdsmiljön är kompletterad på ett bra sätt med en nyare ekonomibyggnad. Gården står i god samklang med omgivande odlingslandskap och kulturmiljön vid stenbron och sockenkyrkan.



I övergången mellan Hackebergsskogen i söder och slätten i norr ligger Elings kyrkby med gården Stommen. Odlingsmark och hagmark omger de ryggar och knallar där bebyggelsen ligger. Byn omfattade 1560 fyra gårdar och en kyrkoäng. Idag ligger här några gårdar kring den delvis medeltida sockenkyrkan och byvägen. Vägen är en "föregångare" till E20, d.v.s. en gammal sträckning av huvudvägen Göteborg – Stockholm. I den genuina vägmiljön ingår Elings bro, en nyupprustad liten stenbro med "stengardister". I närheten finns också en s.k. jättegryta samt en milstolpe.

Gården ligger i ett traditionellt sluttningsläge mellan skogskant och odlingsmark. Gårdsmönstret är västsvenskt med fägården placerad vid sidan av mangården. De större boningshusen är ljusmålade, övriga gårdsbyggnader av trä är rödfärgade. Av de två fägårdslängorna av trä samt bart murverk

(gråstensblock) är den större sannolikt från sent 1800-tal och den mindre från ca 1920. Den mindre stenslängan har en hög överbyggnad av trä. Ladugårdslängan har en ålderdomlig prägel – med ett högre timrat stall hopbyggt med en stor fähusdel i murad gråsten och en loge med indragen ingång. En välanpassad tillbyggnad i trä har gjorts på senare år.

Mangården inramad av häckar och murar omfattar trädgård med vårdträd och stenhällar samt manbyggnad, en bod och ett timrat mindre boningshus med vidbyggd bod. Manbyggnaden med rikliga verandasnickerier har en väl bibehållen karaktär av 1910-tal med målad fasad i brutet vitt och brunröda fönsterdetaljer. Huset har moderniserats något under 1900-talets senare del. Ytterligare ett boningshus med välbevarad exteriör från ca 1920 står intill mangården, omgivet av en trädgård.





Landskapsbild

Platåbergen Kinnekulle och Lugnåsberget utgör varsin egenartad kambrosilurbygd. Kinnekulle vetter mot Väneren i väster, i övrigt mot en uppodlad sedimentslätt med inslag av några större randbildningar. Kring slätten vidtar en mellanbygd med skogspartier. Mot öster och norr övergår mellanbygden i den glest bebyggda Kinneskogen med kuperad högländsterräng uppe på den sjörika Klyftamon. I skogsbygden finns åtskilliga nedlagda jordbruksenheter. Skogsbygd omger till stor del det säregna lilla Lugnåsberget, vars små mosaikartade odlingsstråk ligger på bergssluttningen. Delar av regionens odlingsbygd är idag spannmålsinriktad.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Från bronsåldern finns hållristningar såsom vid Flyhov i Husaby. Flera järnåldersgravfält finns nedanför Kinnekulle. Mellan- och skogsbygden längst i sydöst har åtskilliga tidiga, lågtekniska järnframställningsplatser. Medeltida borglämningar finns vid Husaby och Gum. I Kinneskogs-kanten finns indikationer på senmedeltida ödegårdar. Av fossila odlingslandskap finns enstaka kända områden med röjningsrösen och stensträngar i söder. En del äldre hagmarker, t.ex. Västerplana Storäng

på Kinnekulle, inrymmer fina förhistoriska eller medeltida odlingslandskap med t.ex. rösen, terrasser, stensträngar, avröjda ytor och bandparceller. Ryggade åkrar i riklig mängd i väster är nog främst från havreepoken under 1800-talet. På platåbergens sluttningar finns åtskilliga hävdade småskaliga odlingslandskap. Häri inryms bl.a. stenmurar av den typiska lokala kalkstenen, äldre brukningsvägar, fägator och smååkrar. Vidare finns talrika inslag av gammal ädellövskog, inklusive gamla körsbärsträd, örtrika lundar – på Kinnekulle präglade av den säregna kalkgynnade floran – hävdade hagmarker, lövängspartier och spår av hamling och stubbskottsbruk. Särpräglade är Kinnekulles kalkrika alvarmarker såsom Österplana hed. En mycket stor variation av historiska biotoper förekommer således.

Agrarhistoria

Kinnekullebygden var i tidig medeltid en stor huvudbygd med centrum i Husaby med storgård, kyrka och sedermera biskopsborg. Påtagligt många tidigmedeltida stenkyrkor finns vid berget. Kinnekulle blev dominerat av frälseegendomar, särskilt i väster mot Väneren, med åtskilliga tidiga säteribildningar, en struktur som sedan bibehållits. Odlings-systemet var fram till skiftena tresädesbruk.



Bygatan genom Medelplana kyrkby.

Bebyggelsemönstret präglades av större och mindre byar samt av ensamgårdar. I skogsbygden förekom främst ensamgårdar och småbyar. Laga skifte genomfördes ganska tidigt; främst 1827–50. Kinneskogen var en gammal landskapsallmänning, senare inrättad till kronopark. Åtskilliga nybyggen eller återkolonisering av ödegårdar tillkom på 1500–1600-talen på Kinneskogen. Många torp, backstugor och småbruk etablerades där senare.

Viktiga binäringar var bl.a. kopplade till Väneren (se region nr 1), forkörningar och i Medelplana insamling/handel med bl.a. körsbär och hasselnötter m.m. De viktigaste binäringarna rörde dock stenindustrin. Regionen var centrum för Västergötlands tidigaste stenindustri, med medeltida anor. Den har bl.a. omfattat kalkbränning, stembrytning, stenhuggeri och alunbruk (1700-tal) på Kinnekulle samt en mycket viktig kvarnstensproduktion vid Lugnåsberget. Stenhuggeriverksamheten var mycket tidig och var främst knuten till Västerplana by, senare även till Fullösa och Gössäter. Stenindustrin koncentrerades under 1900-talet till Hällekis samhälle. Tätortsbildningen i området återgår på sten- och livsmedelsindustrin samt järnvägsbyggnaden runt år 1900. Lundsbrunn har anor från 1700-talets brunnsvärksamhet. Under sent 1800-tal blev Kinnekulle ett av Sveriges tidiga turistmål.

Bebyggelsemiljöer

Traktens bebyggelsemönster har i stor utsträckning en speciell prägel. Exempelvis kännetecknas

Kinnekulles västsida betydligt mer av herrgårdar och f.d. torpställen än av mer gängse bondgårdar. I området finns flera slotts- och herrgårdsmiljöer från 1600–1800-talen, bl.a. Mariedal, Hellekis, Råbäck, Hönsäter och Blomberg. Åtskilliga f.d. torp och backstugor finns kring herresätena. Även de många kalkbränningsmiljöerna med brott, ugnar, rödfyrshögar och f.d. arbetarbebyggelse präglar flera av de större egendomarna. Särpräglad är den i likhet med Falbygden rikliga användningen av lokal sten i ekonomibyggnader och även till bostadshus. Vidare har här mötts ett västligt och ett mer nordöstligt byggnadsskick med dels t.ex. inslag av skiftesverk, dels inslag av heltimrade ladugårdar på skogen. I odlingsbygden förekommer ännu välbevarad by- och gårdsbebyggelse från 1800-tal – tidigt 1900-tal. Bland många ännu fina exempel på sådan laga skiftespräglad bybebyggelse kan nämnas Västerplana, Medelplana, Vedum, Holmestad och Vätö. Utmärkande för Kinnekullebygden är bl.a. flera breda manbyggnader från ca 1900 med utbyggd frontespis och dekorativa smådetaljer, troligen kopplade till en och samma byggmästares verksamhet. Vid Lugnåsberget har kvarnstensbrytningens miljöer bevarats vid Minnesfjället med stembrott, gruvgångar, vägar, bebyggelse etc. Bygden här har åtskilliga småställen med koppling till stenindustrin. Uppe på Klyftamon finns ännu små enheter med mer ålderdomlig prägel.

14. GÖTENE KVARNTORP 1:5 Kvarntorp

Kommun: GÖTENE

Socken: Forshem

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Forshem 54.

Kvarntorp har gamla anor som frälsegård, men är med sin nuvarande variationsrika bebyggelse ett mycket gott exempel på de större bondeegendomar som utvecklades under 1800-talets mitt och senare del. Gården har ett karaktäristiskt, rikligt byggnadsbestånd, med en mångfald av ekonomibyggnader samt även en särskild lantarbetarenhet. Gårdsmiljön i sin helhet vittnar om dels ett mer traditionellt byggnads- och bondesamhället, dels visar det på byggnadsskicket utveckling och förändring under industrialismen i sent 1800- och tidigt 1900-tal.

Invid Kvarntorpsån, mellan Kinnekulle och Kinneskogen, ligger Kvarntorp. Gården ligger i en skogskant ut mot öppen jordbruksmark med inslag av trädgångar. Kvarntorp är omnämnt i jordeboken 1685, då som 1/4 kronohemman. Gården ägdes under lång tid av adessläkten Pelikan. Efter ägarskifte förnyades bebyggelsen till stor del under sent 1800– tidigt 1900-tal och har mer karaktär av en storbondeegendom än av ett herresäte. Enligt en släktkrönika kom Kvarntorp i den nuvarande släktens ägo genom ett köp 1873.

Enligt Svenska gods och gårdar ca 1940 höll gården då 7 hästar, 20 kor, ungdjur, ca 50 svin och ca 50 höns. Egendomen hade eget tegelbruk och mejeri samt kvarn och såg. Ett 20-tal personer arbetade då inom egendomen. (Byggnaderna till tegelbruket och sågen finns ej kvar idag). Gården hade en egen lastageplats vid Västergötlands – Göteborgs järnväg som numera är en del av Kinnekullebanan. Jordbruket är idag utarrenderat.

Gårdsbyggnaderna är samlade i flera enheter. De äldsta nu befintliga byggnaderna är troligen kvarn och magasin. Mangården med en parkliknande trädgård omfattar manbyggnad med en f.d. förvaltarbostad som flygel. Manbyggnaden (1886) är en stor tidstypisk salsbyggnad med frontespis. Exteriören är som helhet väl bibehållen. Verandan är



nybyggd med utgångspunkt från en äldre veranda som funnits. Mycket välbevarad exteriört är förvaltarbostaden (1882). I likhet med manbyggnaden är den nu målad med ljus benvit fasad, ljus gröna foder och mörkt röda fönster.

Vidare finns ett timrat bryggghus och en enkel vedbod. Vid den gamla åfåran, ån har blivit omgrävd under 1900-talet, står den heltimrade gårdskvarnen från 1800-talet och en gammal stenvälsbro.

Det stora f.d. gårdsmejeriet i tegel med gulputsad fasad (1888) är sammanbyggt med smedjan i tegel samt magasin, vedbod och verkstad i trä. I mejeriet fanns mejerskans bostad. Mejeriet är delvis ombyggt på senare år.

Gårdens stora magasin med ”tjuvagaller”, är timrat på kalkstensplintar. Ett svinhus/hönshus är byggt i tegel (ca 1900). Den stora vinkelbyggda ladugården (1868) är dels byggd med stolpverksstomme, dels av timmer med följare, dels är den murad i konststen (mjölkrummet) och har småspröjsade gjutjärnsfönster. Mjölkrummet tillbyggdes i tidigt 1900-tal. En karaktäristisk byggnad är även det fristående stora vagnslidret.

En särskild enhet vid framfarten till gården utgörs av en välbevarad f.d. lantarbetarbostad (1905) byggd för två familjer. Huset är byggt av tegel med vit spritputsad fasad. Ett uthus och en liten trädgård hör till anläggningen.



15. GÖTENE VEDUM 1:45 Brogården 16. GÖTENE VEDUM 2:2 Storegården

Kommun: GÖTENE

Socken: Kinne-Vedum

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Kinne-Vedum 3
(endast Brogården), odlingslandskapsinventering,
område av riksintresse för kulturmiljövård.

I Kinne-Vedum ligger två granngårdar som utgör en rikt sammansatt liten agrar miljö. På flera sätt ger gårdarna en god bild av bebyggelseutveckling vid Kinnekulle från ca 1880-tal till 1930-tal, men i viss mån även senare under 1900-talet. Båda gårdarna är även var för sig en fint bibehållen anläggning med ett traditionellt bebyggelsemönster med trädgård och ett välbevarat byggnadsbestånd. Särskilt måste ekonomibyggnaderna framhållas och även Storegårdens manbyggnad av kalksandsten. Materialet är ovanligt till manbyggnader, men kan ses som ett uttryck för det stora intresse för alternativa byggnadsmaterial som fanns i början av 1900-talet. Gårdarna står i god samklang med omgivande odlingslandskap och välbevarade bymiljö kring medeltidskyrkan.

Ett ännu delvis småskaligt odlingslandskap inramar Vedums by på östsidan av Kinnekulle. Flera välbevarade gårdsanläggningar från sent 1800- och tidigt 1900-tal omger sockenkyrkan från 1100-talet. Brogården och Storegården ligger på var sida av landsvägen.

Brogårdens mangård med häckar, grusgångar, trädgård och lövträd omfattar manbyggnad och två flyglar, alla uppförda kring 1870, samt ett sexkantigt dass. Flyglarna utgörs av ett mindre bostadshus och ett magasin. Den förstnämnda flygeln byggdes som stall med vagnskjul. Den ombyggdes 1924 till bostad om två rum och kök samt en mindre affärslokal. Här drevs sedan lanthandel i 40 år. I likhet med manbyggnaden har flyglarna en fin



färgsättning med benvit fasad, ljusbruna fönster och dörrar samt taktäckning med tegel. Manbyggnaden, som påbyggdes med frontespiser 1935–36, har tidigare haft en öppen veranda vid ingången. Under 1900-talet har en tidstypisk tillbyggnad med pannskorsten gjorts på baksidan.

Av ekonomibyggnaderna framträder särskilt den tvålängade ladugården (ca 1920) – ett synnerligen gott exempel på den tidens lite större ladugårdar. Den är delvis murad av konststen, delvis byggd av trä och försedd med småspröjsade fönster.



Brogårdens
ladugård.



Brogården
och
Storegården
ligger nära
varandra på
var sin sida
om byvägen.



Storegårdens manbyggnad.



Brogården till vänster och Storegården till höger, översikt från SV.

Storegårdens tidigare namn lär ha varit Store Jakobsgården. Enligt Svenska gods och gårdar omfattade gården på 1940-talet 17 kor, 8 ungnöt, 1 tjur, 2 modersuggor, 4–6 svin och 30 höns. Man hade 5 hästar och 2 unghästar. Numera är gården kreaturslös och jordbruket spannmålsbaserat.

Mangården med trädgård, stora lövträd, grusgångar och rundel omfattar manbyggnad och bl.a. källare, bodlänga med bostadsrum och ett centralt placerat dass. Manbyggnaden (1910) med vinkelställd plan är murad i kalksandsten och försedd med en glasad veranda av trä. Huset har 1910-tals-

prägeln väl i behåll. På 1960-talet tillbyggdes pannrum/köksfarstu med hög skorsten.

På fägården står magasin (1921) och ladugård (1894–96). Ladugården är en god representant för de gjutna kalkbruksladugårdarna i Skaraborg. Den omfattar stort fähus/stall i gjutteknik och lada i stolpverk. Fähuset bevarar de karaktäristiska rundbågiga gjutjärnsfönstren. Ladugården har en yngre tillbyggnad av cementsten. Det ursprungliga stråtakets ersattes med ett spåntak som i sin tur senare lades om med korrugerad plåt.

17. GÖTENE ÖRNEKULLA 7:1 Nolegården

Kommun: GÖTENE

Socken: Österplana

Ingår i: Större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård. Ej tidigare uppmärksammas i kulturhistorisk inventering.

Nolegården är av stort kulturhistoriskt intresse såsom en genuin Kinnekullegård med traditionell landskapsanpassning och ett till stor del regionalt präglad byggnadsskick. Gårdsbebyggelsen har den äldre karaktären mycket väl i behåll. Kinnekullestegen har på gängse vis använts till ekonomibyggnader, hällar och stolpar m.m. Ekonomibyggnaderna är relativt många och står för flera typiska gårdsfunktioner. Detta medför att gården på ett åskådligt sätt vittnar om bebyggelsens och jordbrukets utveckling från 1800-talets senare del och det tidiga 1900-talet. Gården ingår i den lilla bymiljön i Örnekulla där flera gårdar har äldre bebyggelse och odlingslandskapet ännu har en sammansatt prägel.

Nolegården ligger i Örnekulla på Kinnekulles östsluttning. Byn Örnekulla finns omnämnd 1397 och har i senare tider bestått av ett helt och två 1/4 skattehemman. Idag finns här fyra gårdar utmed en körväg i slutningen mot bergets kalkstensterrass. Gamla lövträd, trädgångar, åkerholmar och stenmurar ger det öppna, hävdade odlingslandskapet en småskalig prägel.

Enligt Svenska gods och gårdar på 1940-talet bestod då Nolegården av 38 hektar varav 18 var åker. Man hade 3 hästar, 12 nötkreatur och 4 svin.

Mangården med häckar och vårdträd omfattar manbyggnad (1913) med två flyglar; dels ett magasin/visthusbod (1844) dels ett bostadshus (ca sent 1800-tal) som troligen är en enkelstuga med vid-



byggt brygghus. Magasinet är timrat med utskjutande knutar och bör vara gårdens äldsta byggnad. Samtliga byggnader har taktäckning av tegel. Manbyggnaden har vitmålad fasad och fönster målade i engelskt rött. Alla övriga träbyggnader är rödfärgade.

Fägårdsdelen utgörs av en vagnbod med vidbyggt dass (ca 1900) samt två vinkelbyggda längor på var sida om mangården. Ladugårdslängan (ca 1890–1900) är till stor del murad av kalksten och senare tillbyggd. Vinkeldelen utgörs av loge och lador m.m. Den mindre längan innehåller ett fähus och är delvis tegelmurad (ca 1930-tal), delvis putsad, delvis byggd i stolpverk och överbyggd med skulle. Dess putsade vinkeldel är äldre.

En f.d. fägata går från gården ner genom inägora mot betesmarken. Invid denna ligger en mycket låg stenbyggnad, gårdens smedja som hade bläster och även bykgryta för tvätt. En sommarfårhytta var tillbyggd på smedjans ena långsida.



18. MARIESTAD DYRENÄS 1:13

Kommun: MARIESTAD

Socken: Lugnås

Ingår i: Kulturhistorisk inventering, större kulturmiljö.

Dyrenäs 1:13 på Klyftamon är en väl bibehållen liten skogsbygdsgård som berättar om agrara näringar och människors livsvillkor i de centrala skogsbygderna under sent 1800-tidigt 1900-tal. Gården har även en egenart genom sin speciella, väl dokumenterade historia. Bebyggelsen har en ålderdomlig karaktär. Gårdsmiljön är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse. Här är även sammanhangen med övriga småbruk, samt odlingslandskapets stenmurar och fägata, mycket väsentliga för helhetsintrycket av den lilla gården på skogen.

I Dyrenäs, i skogsbygden på Klyftamon, ligger detta småbruk. Dyrenäs som endast utgjort 1/8 skattehemman har ursprung från ett skattetorp (nybygge) som omnämns 1663. Byn av idag omfattar f.d. småbruk och torp längs ett höjdstråk vid sjön Vristulven. Enstaka inslag finns av sentida fritidshus. Mäktiga vällagda stenmurar omger f.d. små åkerytor, numera främst hagmark. Bebyggelsen är samlad längs en körväg, troligen en f.d. fägata, kantad av breda stenmurar.

Dyrenäs 1:13 beskrivs i Gunnar Arnborgs *Stenmur'n – odlarmöda i Västergötland* (1980). Gården är framför allt förknippad med Frans Karlsson som bodde här med hustru och många barn, från sent 1800-tal till 1945. Familjen fick sin utkomst från odlingar på de steniga åkerlapparna, från fiske i sjön och från skogen – kolningen var en viktig inkomstkälla. Gårdens kor gick på sommarbete på skogen. Av sten som röjdes vid nyodlingar byggdes de stora stengärdesgårdarna.



Gårdsbyggnaderna är alla omålade. Den lilla timrade manbyggnaden började byggas 1897. Ekonomibygnaderna är äldre, förutom ett garage. Brygghuset har timmerstommen delvis beklädd med stående brädor. Källaren av sten är delvis jordgrävd. De ålderdomliga fägårdsbyggnaderna står på vägens andra sida. Ladugården kan vara från 1800-talets mitt och är till stor del timrad. Halmtaket ersattes på 1950-talet med cementpannor. Ett fristående oxstall med traktorgarage är byggt av timmer och stolpverk.



19. SKÖVDE ATTEBO 1:1 Attebo

Kommun: SKÖVDE

Socken: Lerdala

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Lerdala 1.

Attebo är en skogsbygdsgård som troligen har ursprung från Vasatidens kolonisation på Kinne-skogen. Dagens mycket väl bibehållna gårdsmiljö har grundkaraktär från 1800-talets mitt och senare del. De ålderdomligt präglade byggnaderna är främst från denna tidsperiod. Enstaka mindre förändringar minner om jordbrukets kontinuitet och måttfulla utveckling under 1900-talets första del. Fägårdens synnerligen intressanta, heltimrade ladugård vittnar om ett regionalt byggnadsskick som i vår tid blivit alltmer sällsynt.



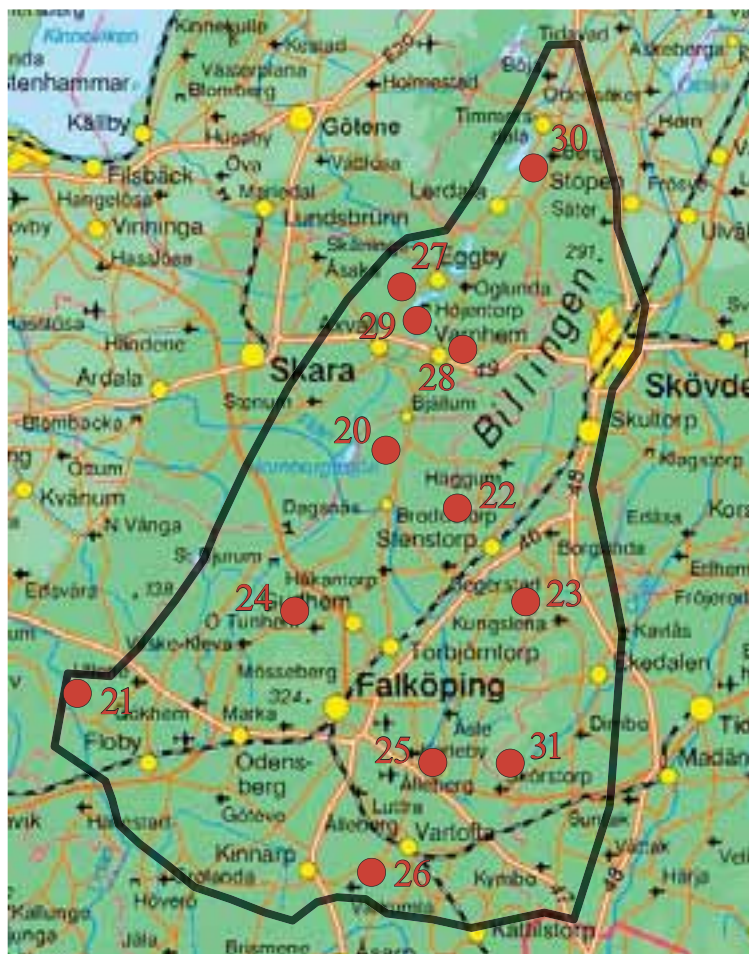
I skogsbygden i Klyftamons södra utkant öppnar sig ett odlingsstråk kring gården Attebo. Om den stora betydelse som järnet förr hade vittnar de många tidiga järnframställningsplatserna i området. Attebo omnämns första gången i jordeboken år 1600 som ett kronotorp som kallades ”Attebo-slätten”. Gården har senare utgjort 1/4 skattehemman. Enligt Sveriges Bebyggelse vid 1950-talets början omfattade då gården ca 25 hektar varav 10 var åker, i övrigt främst skogsmark.

Trots en närbelägen kraftledning är Attebo en gårdsanläggning med starkt ålderdomlig karaktär. Gården har ett traditionellt läge i skogskanten på en låg rygg, omgiven av lägre belägen öppen odlingsmark. De rödfärgade byggnaderna följer ett västsvenskt gårdsmönster. Mangårdsbyggnaderna (samtliga troligen från ca 1850–60) har tegeltaken i behåll och inramas av mangårdens höga lövträd. Manbyggnaden är troligen en enkelstuga med sidokammare och långkök. 1927 tillkom den enkla

förstukvisten och 1938 den lilla frontespisen på framsidan. Flyglarna är heltimrade och har inrymt bod respektive magasin. ”Tjuvagaller” har bevarats i magasinets ljusglugg.

Förnämlig är fägårdens relativt stora timmerladugård (eventuellt ca 1880). Fähus och stall är timrade med utskjutande knutar – numera ovanligt i f.d. Skaraborg. Vinkeltillbyggnaden har en överbyggnad som kan ha använts som t.ex. vagnslider, samt ett vidbyggt dass (troligen tidigt 1900-tal). En fristående vagnbod m.m. är troligen från 1900-talets början.





Landskapsbild

Regionen omfattar främst det centrala västgötska kambrosilurområdet med ytterst bördiga moränlerjordar ovan högsta kustlinjen. Områdets ytterkanter nedan högsta kustlinjen präglas bl.a. av åsar, randbildningar, kullar och inslag av stormossar. I väster avgränsar skogsbygd i Kinneskogen och Vångaskogen. Falbygden kärnområde är högslätten Falan – en hög kalkstensplatå i snitt 220 m. över havet, med omgivande nivåer av skiffer och sandsten. Högslätten kantas av ca tio platåberg – från Älleberg i söder till Billingen i norr. Åsle-sänkan klyver högslätten i två delar. Ett böljande betes- och åkerlandskap kännetecknar högslätten. Norr om Hornborgasjön och dess våtmarker tar Valle vid med ett extremt utpräglat s.k. kamelandskap, kuperat av kullar, åsar och sjöfyllda sänkor.

Ett mer mosaikartat småskaligt odlingslandskap utmärker Valle, samt delvis bl.a. Billingens och Mössebergs sluttningar och utkanterna i väster. Falbygden är mycket nötkreaturstätt, främst med

mjölkkor. Bergens karga diabasplatåer har i regel varit obebyggda och var förr mest skoglösa, men har på 1900-talet delvis barrskogsplanterats.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Falbygden – Valle är en internationell kulturmiljö, med bl.a. landets i särklass största koncentration av megalitgravar (gånggrifter och hållkistor). Bygden har 260 av Sveriges totalt ca 375 gånggrifter. Här är rikt på lösfynd av stenyxor från yngre stenåldern. Flera mäktiga rösemiljöer från bronsåldern finns samt flera bronsfynd. Från järnåldern har bygden många mindre och enstaka stora höggravfält såsom Dimbo bygravfält. Åtskilliga indikationer på centralplatser från järnåldern finns, så även viktiga guldfynd. Exempelvis Billingen och Mösseberg hyser stora fornborgar.

Rikligt med äldre brukningsspår finns i anslutning till betesbygderna. Ett stort antal områden med röjningsrösen och stensträngar förekommer över hela regionen, t.ex. på Axevalla hed samt på Billingen. Främst i öster finns flera lokaler med bandparceller. Förekomsten av välvda/ryggade åkrar (teglöjda parceller) härstammar till stor del sannolikt från 1800-talet. Regionen hyser några av Västergötlands bäst bevarade stenmurslandskap – särskilt på Billingen, t.ex. i Berg. Större områden av fossila torpmiljöer från 1800-talet finns, särskilt på Segerstadsfalan.

Regionen är ett av landets rikaste områden avseende bevarade historiska biotoper. I det variationsrika odlingslandskapet finns ett stort antal småbiotoper. Bygden är rik på naturliga betesmarker, mestadels hagmark i f.d. slåttermark, men även stora utmarksbeten. Åtskilliga lokaler med hotade arter finns. Likt Kinnekulle kännetecknas bygden av en kalkgynnad säregen flora, bl.a. med stäppängsväxter knutna till beteslandskapet på Falan. Yppig ädellövskog växer i platåbergens rasbranter och nere i liderna som även inrymmer rikkärr och lövängsrester.



Falbygden vid Åslesänkans västsida, Karleby sn.

Agrarhistoria

Regionen är en av landets äldsta jordbruksbygder med en belagd jordbruksdrift alltsedan stenålder (mellanneolitikum) för ca 5000 år sedan. Falbygden var den kyrktätaste regionen i det medeltida Sverige och har åtskilliga nedlagda småsocknar. Området har flera f.d. kungsgårdar som varit administrativa centrum, t.ex. Gudhem och Ökull i tidig medeltid, riksborgen Axevallahus (1200-tal) och Vasatidens knutpunkter Höjentorp och Orreholmen. Området var delvis tidigt frälsedominerat och har flera säterier från medeltid–1600-tal, t.ex. St. Bjurum.

Området var tidigt kreatursrikt. Produktionen blev i öster även tidigt inriktad på spannmålsodling i kombination med boskapsskötsel. På Östfalan praktiserades tresäde, i väster däremot ensäde i en mer betespräglad bygd. Av binäringar var tobaksodlingen betydande i Valle under 1700–1800-tal. Främst kalkbränning var på många håll en binäring, även stenhuggeri på norra Billingen.

Falan har haft Västergötlands mest utpräglade storbyar, men även småbyar och ensamgårdar har förekommit. Ensädesbyarna var ofta mer löst samlade och tresädesbyarna mer koncentrerade. Flera medelstora byar fanns i Valle och utkanterna. Högslettens särpräglade bylägen ligger lågt i dälder eller källförande kalkstensklevar och kännetecknades förr av stor bytå med långa fädrev ut mot utmarkerna, t.ex. Segerstad by med Faledreven. Utmärksbete bedrevs på de s.k. falorna – stora magra gräsmarker på alvarliknande kalkstenshedar. Bete inklusive färbete bedrevs även på platåbergen. Runt platåber-

gen löpte inägorna i stora sammanhängande block. Långsmala tegindelningar i åkern var till stor del betingade av förhistoriska markindelningar.

Nedanför högsta kustlinjen ligger bebyggelsen ofta mer traditionellt på moränhöjder och ryggar. I söder och väster vidtar stormossar som Ripelången respektive Rösjömosse. Billingen och Mösseberg var stora kronoallmänningar fram till tidigt 1800-tal. Häradsallmanningen Gryten i Ulleneskogen i Vilske finns kvar än idag.

Delvis omfattande enskiften ägde rum 1805–27 och laga skiften främst 1827–50. I regel återstår en mer eller mindre utbredd bykärna av storbyarna. En stor obesutten bebyggelse växte upp på bytår och f.d. skogsallmänningar särskilt under 1800-talets första hälft, t.ex. i Åsle. Flera större sjösänkingsföretag genomfördes vid Hornborgasjön, även invallningar av å- och mossmarker.

Tidigt utvecklades en betydande stenindustri särskilt på Billingen. Kalkbränningen utvecklades till storindustri under 1800-talet med Falbygdens många kalkbruk som följd, bl.a. Ödegården i Ekedalen. Även stenhuggerier tog form.

Falköping och Skövde har medeltida ursprung kring handel och helgonkult. Båda expanderade starkt efter Västra stambanans tillkomst på 1850-talet. Skövde tillväxte sedan som militär- och industristad. Mindre tätorter är främst förknippade med järnvägar, jordbruk samt t.ex. sten-, torv-, trä- eller mekanisk industri. Viktiga stationssamhällen var bl.a. Stenstorp och Vartofta.



Gammal hamlad ask vid Faledreven nära Segerstad kyrka.

Bebyggelsemiljöer

Regionen har påtagligt många bevarade medeltidskyrkor och gott om ödekyrkplatser. Två stora klosterruiner från 1100–1200-talen finns i Gudhem och Varnhem. Delvis är regionen ännu ett kärnområde i Västergötland för väl bibehållen agrar bebyggelse från 1800–1900-talen. Fortfarande förekommer flera välbevarade bymiljöer, med starkt laga skiftespräglad bebyggelse, men ofta med stora inslag av äldre strukturer i bebyggelsemönstret. T.ex. kan nämnas Varv, Kungslena, Dala, Dimbo, Ugglum och Berg samt även herrgårdsmiljöer. Säreigna ålderdomliga miljöer är Faledreven, Hånger och Åsle tå med stora ansamlingar av f.d. obesutten bebyggelse.

Området tycks ha varit en skärningspunkt för östligt– västligt byggnadsskick; t.ex. med inslag av både par- och framkammartugor, skiftesverk kontra timring i ladugårdar och uthus etc. Tvåvåningsstugor och heltimrade ladugårdar förekommer endast i öster. Enkelstugor med sidokammare och västsvenska dubbelhus är vanligt förekommande efter skiftena; förr fanns gott om framkammartugor, dock ej numera. Området har fortfarande många ladugårdar med inslag av skiftesverk samt Västergötlands största mängd av bevarade stråtak (Falbygden). Särpräglad är användningen av lokal kalk- och sandsten i ekonomibyggnader – mer enstaka i bondgårdars boningshus – fram till ca 1920. Stenbyggnadslära ha varit ett av de mest frekventa på svenska fastlandet (Falbygden – Billingen). Åtskilliga fähus, samt även gårdsmejerier, magasin m.m. byggdes i gjutteknik (kalkbruk) ca 1850–1920.

Regionen är i söder en karaktärsbygd för bevarade sommarfähus (dock få), samt för stormossarnas anhopningar av madlador (hör samman med angränsande delar av region 4c).

Vid Billingens sydöstsida finns påtagliga sentida stenindustrilandskap vid Skövde. Billingen har många äldre brott av diabas, sandsten, skiffer och kalksten, men långsträckta kalkstens- och skifferbrott kännetecknar även Falbygden. I stort präglas regionen av de mer lågskaliga f.d. kalkbruken från 1800- och tidigt 1900-tal med rödfyrshögar och ugnslämningar. Större miljöer med arbetarbebyggelse finns t.ex. vid Skårs kalkbruk nära Mösseberg och Övertorps bruk i Varv.

20. FALKÖPING BOLUM 16:5 Heljesgården

Kommun: FALKÖPING

Socken: Bolum

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Falköping nr 27, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård. Ingår i naturreservat.

Heljesgården är en av regionens främsta äldre gårdsmiljöer. Sammanhangen i det rikligt sammansatta odlingslandskapet, med marker och bebyggelse tillsammans, utgör en synnerligen värdefull helhet. Här bevaras den karaktär av liten bondgård som kännetecknat småbrukarbygden på Hornborgasjöns östsida. Gården förmedlar en överskådlig bild av verksamhet på en utflyttad mindre hemmansdel. Exempelvis kan nämnas det mer allsidigt varierade jordbruk som kännetecknat många västgötska familj jordbruk långt in i sen tid. Mellan- och efterkrigstidens bidrag till 1900-talets agrarhistoria är väl bibehållna, något som numera blir mer och mer ovanligt. Särskilt de genuina ekonomibyggnaderna är präglade av regional byggnadshistoria. Värdefullt är även att gården är väldokumenterad i ett brett agrarhistoriskt perspektiv.

Heljesgården är en jordbruksfastighet som ligger nära Bolums by på östsidan av Hornborgasjön. Gården flyttades ut från byn vid laga skifte på 1860-talet. Heljesgårdens och granngårdarnas marker löper över liderna, från kalkstensplatån över nivåer av skiffer- och sandsten, ner mot sjön.

I omgivande odlings- och hagmarker finns bl.a. fossila odlingsspår, många gravar och järnåldersgravfält, hålvägar och hägnader. Om senare tiders framställning av kalk minner t.ex. ugnslämningar och rödfyrshögar.

Gården präglas dels av sammanhangen med det småskaliga odlingslandskapet i liderna, dels av utblickarna ner mot sjön, dels av välbevarad bebyggelse med typiska gårdsfunktioner. Heljesgården är sedan 1923 förknippad med familjen Eriksson. Lars Eriksson skänkte 1996 Heljesgården till Västergötlands museum.

Gården omges bl.a. av björkallé och murkantad fägata samt stenvägar kring mangården med trädgård och manbyggnad. Manbyggnaden lär ha flyttats till gården 1913. Huset blev 1937 tillbyggt med köksfärstu och skafferier.



Den avgränsade fägården omfattar ladgård, hönsbushus/vedbod, vagnbod/snickerbod och virkesbod/dass m.m. samt en jordkällare. Ladugårdslängan (troligen 1860-tal) är vasstäckt. Den omfattar stall, fähus, foderlada, loge, sädeslada, vagnbod. Lador/loge är delvis uppförda av skiftesverk. Fähuset är timrat liksom det lite senare tillbyggda stallet. Vagnboden tillbyggdes eventuellt ca 1900.

Den mindre längan med hönsbushus/vedbod (troligen 1860-tal) är byggd av kalksten och stolpverk. Virkesboden med dass och förråd uppfördes omkring 1950. Längan med vagnbod/snickerbod (troligen 1860-tal) är vasstäckt och byggd i stolpverk. Tidigare inrymde snickerboden spannmålsmagasin.



21. FALKÖPING BORRABO 1:9 Borrabo

Kommun: FALKÖPING

Socken: Trävattna

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Falköping nr 388, kulturhistorisk vägmiljö.

Borrabo minner om de ensamgårdar med medeltida anor som funnits i skogsbygderna kring de centrala jordbruksområdena. Gårdsmiljön med dess många byggnader vittnar om det byggnadsskick och kreatursbaserade jordbruk som kännetecknat västra Falbygden – Edsveden – Vångaskogen. Särskilt måste den ålderdomliga fägårdsdelen framhållas med den synnerligen värdefulla skiftesverksladugården – en av Västergötlands äldsta och mest förnämliga ladugårdar. Gården är också exempel på att det västsvenska mönstret, med flera gårdsfunktioner koncentrerade till längor, har gamla anor även i skogsbygder.

Borrabo är belägen i skogsbygden i Falbygdens västliga ytterkant mot Vångaskogen (Ulleneskogen) och Lidan. Gården kallades år 1421 för Saxatorp men hette 1577 Borrabo. Den har varit släktgård alltsedan 1600-talet. Under 1930- och 40-talen omfattade djurbesättningen 7 kor samt kalvar, grisar och får samt 2 hästar. Fram till 1969 var jordbruket i drift.

Sentida skogsmark på f.d. inägor omger gårdsläget ovanför den utdikade Borrabosjön. Frånsett den vasstäckta omålade ladugården och en jordkällare är byggnaderna rödfärgade och har tegeltak. Den ålderdomliga fägården har staket mellan fädel och boddel samt en stenmurskantad fägata mot skogsbetet. Byggnaderna utgörs av ladugård (byggd delvis före 1815), brygghus/magasin/vagnbod (ca



1800-talets slut), vedbod, f.d. snickarbod och jordkällare (alla 1900-talets början), timrat höns hus (1936) samt smedja i typiskt avsides läge (1922).

Skiftesverksladugården är en av de äldsta som finns bevarade i Västergötland. Loge och lador är byggda i skiftesverk med utskov på sidan. Virket är fur frånsett syllar och svallskift i återanvänd ek. Fähus och stall är knuttimrade, svinhuset byggt av stolpverk. Interiören från 1800-talet är föga förändrad med bl.a. svinstia med kätte, stall med krubbor och havrebinge, fähus med båsrader kring gödselrännan samt kalvköttar och i utskovet färkätte. Taket täcks av vass på ett äldre halmtak. Vandringen är uppbyggd i sen tid, men är av samma typ som den som förr fanns här.

Mangårdens trädgård och fruktträd omger den timrade manbyggnaden med utskjutande knutar, sannolikt byggd före 1815. På 1930-talet tillkom farstu och veranda. Huset har bl.a. en ålderdomlig typ av fönster och pardörrar.



22. FALKÖPING BRUNNHEM 1:4 Mossagården

Kommun: FALKÖPING

Socken: Brunnhem

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Falköping nr 82, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Mossagården som helt byggts upp under årtiondena efter laga skiftet är ett av regionens främsta prov på den agrara bebyggelse som följde i skiftenas spår. Den synnerligen intressanta gårdsmiljön omfattar ett välvårdat, välbevarat byggnadsbestånd från senare delen av 1800-talet. Byggnadernas utformning och typiska funktioner berättar om byggnadsskick och jordbruk i bygden under motsvarande tid. T.ex. kan nämnas stråttäckning samt användning av den lokala stenen till ekonomibyggnader. Gården står i mycket fin samklang med det laga skiftespräglade odlingslandskapet på kalkstensplatån kring platåberget Brunnhemsberget.

Mossagården är en jordbruksfastighet som ligger nära Brunnhems f.d. kyrkby. Byn omfattade 17 hela hemman 1546. Vid laga skiftet på 1850-talet flyttades åtskilliga gårdar, bl.a. Mossagården, ut på kalkstensplatån och sluttningarna upp mot Brunnhemsberget. Odlingslandskapet i den småkulliga terrängen är rikt på förhistoriska lämningar. Det präglas av den bibehållna laga skiftesstrukturen med stengärdesgårdar samt ett glest nät av gårdar, sammanlänkade av raka tillfartsvägar som följer ägo gränserna.

Ca 1955 omfattade gården 9 hektar åker och 8,8 hektar skog m.m. (enligt Sveriges Bebyggelse). Enligt nuvarande ägare höll man på gården 6 kor, 2 kvigor, 2 grisar och 3 hästar. Någon traktor kom ej i bruk på Mossagården. Hästarna användes i jordbruket fram till ca 1963. Idag bedrivs spannmålsodling med träda.

Mossagårdens samlade, rödfärgade byggnader med tegeltak och stråttak inramas av odlings- och hagmarker, lövskogsdungar och flera stengärdesgårdar. Gården är av västsvensk typ och har en regelbundet uppbyggd fägård, avgränsad med stenvall från mangården. Mangården omfattar manbyggnad (ett västsvenskt dubbelhus, byggt 1895), samt ett timrat mindre bostadshus (1876) och en jordkällare av kalksten. Manbyggnaden har på 1990-talet rustats upp varsamt varvid bl.a. köksfarstun fått en liten tillbyggnad. Mot fägården har förr stått en för trakten typiskt uthus av kalksten (får- och höns hus) byggt invid stenvallen.

Den tätt koncentrerade fägården omfattar dels en stor ladugård (1875–76) med ett något yngre vinkelbyggt körhus, dels en vagn- och vedbod i



stolpverk (1870-tal). Ladugården har ursprungligen haft stomme av skiftesverk i lador och loge. Successivt har dock skiftena nästan helt ersatts av stolpverk och bräder. Stallet är timrat och fähuset är murat av kalk- och sandsten. Interiören är välbevarad, bl.a. bevaras fähusets ålderdomliga båsindelning utan centralt foderbord. Avbalkningarna av skiftesverk står på äldre vis mot ena ytterväggen. Körhuset har kvar vandring med stort kuggdrev av trä. Den drevs först med oxar, en bit in på 1900-talet började man köra den med hästar. Taket täcks av vass och på nocken råghalm. Ladugården som varit svårt nedgången blev varsamt omhändertagen och upprustad 1995. Även större redskap samt maskiner såsom tröskverk finns i behåll.



23. FALKÖPING DALA 4:4 Stora Vådegården

Kommun: FALKÖPING

Socken: Dala

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Falköping nr 159, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Stora Vådegården är en mycket välbevarad Falbygds-gård, vars välhållna bebyggelse (ca 1860-tal–1910-tal) är starkt förankrad i ett regionalt byggnadsskick. Den stråtäckta ladugården är ett förnämligt prov på västgötsk agrar byggnadstradition. Gården står i god samklang med odlingslandskapet vid Plantabergets sluttning. Sammanfattningsvis har Stora Vådegården synnerligen stora värden som en av Västergötlands mest komplett bevarade gårdsmiljöer från tiden efter de stora skiftena.

Stora Vådegården är en jordbruksfastighet som är belägen nära Dala by på Östfalan. Dala stora by omfattade 29 hela hemman år 1546. Bybebyggelsen reglerades såväl vid storskifte 1788–91 som vid enskifte 1821–25 när 21 frälshemman utflyttades. På 1860-talet laga skiftades byns skattegårdar. Av skattehemmanet Stora Vådegården flyttades denna enhet ut mot Plantaberget. Arealen är totalt 21 hektar, varav 10 åker, 5 betesmark och 6 skog. Enligt Svensk Hembygd från 1938 höll man då 2 hästar, 7 nötkreatur och 2 svin.

Gården med de rödfärgade byggnaderna omges av odlings- och hagmarker, lövskogsdungar, samt en f.d. fägata upp mot betesmarken på bergets sluttning. Mangården med stenmurar, trädgård och stora lövträd omfattar manbyggnad och bryggshus. Manbyggnaden (1866–68) har salsplan. Ingångens portal, pardörr och de halvrunda överljus- och



vindsfönstren är representativa för många av de boningshus som uppfördes efter skiftena på östra Falbygden. Bryggshuset (1902) har hallaskorsten.

Den stenmurskantade fägården omfattar ladugård och en länga med svinhus/vedbod. Den ståtliga ladugården (1864) har fähus murat av kalksten samt loge och lador huvudsakligen byggda i skiftesverk med svallskift. Körhus m.m. är byggt i stolpverk och har stickspåntak under nuvarande takplåt. I övrigt har längan vasstak som senast renoverades 1998. Svinhus/vedbod (ca 1900) har svinhusdel byggt i timmer och vedbod i stolpverk.



24. FALKÖPING LÖVBODEN 2:1 Lövboden

Kommun: FALKÖPING

Socken: Ugglum

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Falköping nr 118, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, kulturhistorisk vägmiljö, områden av riksintresse för kulturmiljövård och naturvård

Lövboden har ursprung från ett torpställe och är ett mycket gott exempel på de småbruk och mindre gårdsheter som har varit vanliga på Falbygden norr om Mösseberg. Det är en väl bibehållen liten Falbygds gård med en regionalt präglad bebyggelse från sent 1800-tal–1900-talets början. T.ex. kan nämnas stråtak och gjutna kalkbrukshus samt den lokala stenen som på traditionellt vis använts till ekonomibyggnader och hållar m.m. Lövboden står i god samklang med omgivande odlingslandskap.

Lövboden är beläget i småkuperad sluttning nedanför nordvästsida av Mösseberg, invid den ringlande landsvägen mellan Ugglum och Vilske-Kleva. Vägen är en av de mest genuina äldre vägmiljöerna i f.d. Skaraborgs län. Gården omges av ett ännu relativt småskaligt odlingslandskap med lövträd och enstaka kvarliggande stenmurar i fonden av bergssluttningen. I grannskapet finns flera f.d. småbruk, torpställen och backstugor.

Lövboden har ursprung som ett skattetorp och upptogs första gången i jordeboken 1825 som en kronointäkt. Det byggdes ut till en liten bondgård vid 1900-talets början och innehavaren var även verksam som skomakare. Enligt Sveriges Bebyggelse från 1955 höll man vid den tiden 2 hästar och 7 nötkreatur.



Mangården med stora vårdträd omfattar manbyggnad (1912), samt ett timrat brygghus, en vedbod och en jordkällare av kalksten (troligen sent 1800-tal) samt ett något yngre brygghus med dass. Manbyggnaden är ett västsvenskt dubbelhus och har en utbyggnad bakåt. Exteriören med fasspont-panelad fasad, hallaskorsten och veranda med snickerier är väl bibehållen. Skomakarens remskiva lär ännu finnas på manbyggnadens utsida.

Fägården upptas av ladugård i gjutteknik (kalkbruk) och sten (1906), ett fristående fähus i sten, timmer och stolpverk (ca 1900) och en äldre ladugård med kallmurat fähus. Den äldre ladugården har inrymt sädeslada, loge, foderlada, fähus (med skulle) och redskapsbod. Loge och fähus har under 1900-talet använts som vagnbod och traktorgarage och har då delvis byggts om invändigt. Byggnaden har taktäckning av vass och halm. Övriga byggnader täcks av tvåkupigt tegel.



25. FALKÖPING MAKVARN 1:2 OCH SAMFÄLLIGHET Madkvarn

Kommun: FALKÖPING.

Socken: Slöta.

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Falköping 226, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och naturvård.

Madkvarn är en välbevarad Falbygdsgård vars delvis mycket ursprungliga byggnadsbestånd härstammar från perioden 1850-tal–1910-tal. Särskilt måste framhållas den synnerligen intressanta ladugården som ger en åskådlig bild av bygdens byggnadsskick efter 1800-talets mitt. Madkvarn är en av Falekvarnarnas mest välbevarade kvarngårdar och utgör en mycket viktig del av den särpräglade kvarnbymiljön. Gården står i god samklang med omgivande odlingslandskap.

Madkvarn är belägen i Falekvarna kvarnby som ligger på Östfalbygden. I omgivande småkulliga odlingslandskap finns flera stenåldersgravar. Själva byn ligger främst nere i däliden vid Kvarnabäcken. Kvarnbyn är känd sedan 1200-talet och var på medeltiden kyrkby. 12 av byns 13 gårdar hade egen kvarn på 1640-talet. Laga skifte 1831–35 medförde få utflyttningar från den ca två km långa byklungan. Byns överfallskvarnar var beroende av varandra för vattentillgången. Sju kvarnar finns bevarade trots att driften i den sista upphörde 1975.

Madkvarn som omnämns 1564 har senare bestått av 1/8 skattehemman. Gården ligger på gängse falbygdsvis i ett avsatsläge nedanför åkern. I den genuina gårdsmiljön ingår allé, vårdträd, trädgård, staket och stenmurar. Gården har en regelbundet uppbyggd mangård, en fägård intill denna och en särskild kvarnbacke. Kvarnen som var i bruk till 1957 står på en samfällighet där bäcken möter ån Slafsån. Mangården omfattar manbyggnad (ca 1870), två små timmerflyglar (ca 1850) samt en



stor källare av kalksten. Manbyggnaden har renoverats något ca 1970 men karaktären av sent 1800-tal är väl bibehållen. Flyglarna har inrymt magasin och bod/bostadsrum.

Fägårdens präglas av den vinkelbyggda stora ladugården (troligen ca 1860–80-tal). Loge och lador är främst byggda i skiftesverk, delvis med s.k. svallskift över syllstocken. Fähusdelen är timrad. Längan (stora bilden) har sitt stora tegeltak i behåll. Kvarnbacken (lilla bilden) omfattar kvarn (1902) och en länga eller kvarnstall i skiftesverk och timmer (troligen sent 1800-tal). Kvarnbyggnaden är timrad på underkvarn av sten och är både ut- och invändigt välbevarad. En närbelägen liten stenbro ingår i kvarnbymiljön.



26. FALKÖPING VÅRKUMLA-AXTORP 2:2 och 2:5 Lillegården

Kommun: FALKÖPING

Socken: Vårkumla

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Falköping nr 315, större kulturmiljö.

Såväl Lillegården som det omgivande odlingslandskapet har en kontinuitet från den oskiftade byn Axtorp. Gårdsmiljön på Lillegården återspeglar dock framför allt sent 1800-tal–1900-talets början och har haft en måttfull utveckling under 1900-talet. Framst präglas således Lillegården av strukturer från tiden efter laga skiftet, från 1800-talets odlingsexpansion och från den efterföljande tidsperioden då tonvikten i jordbruket låg på animalieproduktion. Detta avspeglas tydligt i det karaktäristiska, småskaliga odlingslandskapet kring gården och vid byn som helhet. Byggnadsbeståndet är mycket välbevarat och är representativt såväl för trakten, d.v.s. södra Falbygden, som för den tidsperioden. Av högsta värde är gårdens bevarade sommarfåhus vid fägatan mot utmarksbetet. Hela gården med byggnader, odlingslandskap och förankringen i bymiljön har synnerligen stora värden. I Västergötlands museums utredning har gården bedömts vara av byggnadsminnesklass. Lillegården bör ses som en av Västergötlands främsta bondgårdsmiljöer med tonvikt på sent 1800-tal och det tidiga 1900-talet.

Lillegården i Axtorp är belägen på den småkulliga södra Falbygden vid övergången mot Ätradalén. Axtorp är en medeltida by med förhistorisk bakgrund, om vilket bl.a. hällkistor och rösen vittnar.



Byn omfattade 1572 ett helt skatte- och ett helt kyrkohemman samt en kronolycka. 1685 fanns Skattegården ett helt frälsehemman och Lillegården 1/2 frälsehemman. Vid laga skifte 1862–63 delades Lillegårdens två sammanbyggda brukningsenheter, varvid nuvarande 2:2, 2:5 förblev på ursprunglig plats. Merparten av byggnaderna förnyades på 1890-talet. Från 1931 drevs gården som ett syskonjordbruk. I början av 1980-talet upphörde man med mjölkkor. Jordbruket bedrevs på gården fram till 1990.



Av särskilt intresse är även den välbevarade landskapsstrukturen bl.a. med gårdens bevarade sommarfähus i typiskt avsides läge vid fägatan där inägora möter betesmarken. Det stråttäckta sommarfähuset hör till det fåtal bevarade som byggts av både sten och trä. Fähuset representerar en förr viktig men idag nästan helt försvunnen kategori av ekonomibyggnader i odlingslandskapet.

Av stor betydelse är även gårdens förankring i bymiljön som helhet med flera stenmurskantade fägator, stengärdesgårdar, hagmarker, mindre odlingsytor m.m. Även övriga gårdar har välbevarad äldre bebyggelse, dock ej så komplett i behåll som Lillegården.

Mangården med stenmurar, lövträd och trädgård omger manbyggnad (1898) och brygghus (ca 1898) samt jordkällare av sandsten (ca 1898). Manbygg-

naden är ett in- och utvändigt mycket välbevarat västsvenskt dubbelhus. Fasaden var omålad ännu 1927 och målades sedan i ljus ockra med gröna fönster. Taket täcks av flacktegel. Huset renoverades 1952 då bl.a. vatten och centralvärme indrogs. Troligen tillkom då bottenvåningens korspostfönster samt delvis även en tidstypisk köksinredning.

Fägården med ladugård och svinhus är delvis stenmursomgärdad och har gödselstad eller djurfälla i muren. Den mycket intressanta ladugården kan till sin äldsta del troligen ha tillkommit redan före 1862. Ladugården omfattar stall och fähus av timmer, loge och lador i stolpverk samt ett utbyggt körhus med bevarad tröskvandring. Spiltor och bås är av timmer eller skiftesverk. Taket är vasstäckt. Numera är gårdscentrum avstyckat (2:5) från den övriga marken (2:2).



27. SKARA FOXERNA 8:1 Nolegården

Kommun: SKARA

Socken: Eggby

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Eggby nr 6, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Nolegården har en stor fägårdsanläggning som är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse. Den omfattar körhus och långa skiftesverksladugårdar (från ca 1860–80-tal) samt en stenmurskantad fägata ut mot betesmarken. Fägården visar på ett åskådligt sätt på brytningstiden i byggnadsskick och jordbruksinriktning under årtiondena som följde efter laga skiftet. Någon bevarad, liknande fägårdsanläggning i samma skala har inte påträffats inom gårdsinventeringarna för övrigt. Ofta blev de mer traditionella ladugårdarna, på gårdar av Nolegårdens storlek, nybyggda i slutet av 1800-talet. I övrigt är här en väl sammanhållen större bondgårdsmiljö med bl.a. alléer samt flera tidstypiska uthus från det tidiga 1900-talet.

Nolegården är belägen nära Eggby kyrkby och sjön Skärvalången i Valle härad. Foxerna by omfattade 1566 3 hela och 1/2 hemman. Senare ingick hemmanen länge i säteriet Stora Foxerna. Foxerna by utgörs idag av en gårdsklunga bland kullarnas lövskogsdungar, åkrar och betesmarker. Nolegården, 1/2 skattehemman, hette på 1600-talet Piltagården. På gården har djurhållningen upphört under 2002.

Både mangård och fägård har regelbundet grupperade byggnader, men ovanligt nog utgör de varsin avskild enhet med parallella tillfarter. Den långsmala fägården har två långa, parallellställda ladugårdar (båda ca 65 x 10 m). Båda ladugårdarna är byggda i skiftesverk och timmer, troligen ca 1865–80. De har brukats kontinuerligt och mindre ändringar har gjorts under 1900-talet. Mellan dem



står ett stort åttkantigt körhus (av stolpverk) för tröskvandrigen. Detta kan vara samtida med ladugårdarna eller något yngre. Samtliga försågs med plåttak omkring 1960. Fägårdens mynning slutar av vällagda stenmurar kring den långa fägatan, som går mellan odlingsmark och kullar med hagmark.

En dubbelsidig allé leder fram till mangården med grusgångar och rundel framför manbyggnaden från 1865. Huset fick sitt nuvarande utseende i samband med renovering på 1940-talet. Mellan mangård och fägård finns en särskild ekonomigård, omfattande en välbevarad grupp av större uthus, bl.a. garage, vedbod och magasin, alla rödfärgade i likhet med fägårdsbyggnaderna och förnyade och tillbyggda efter 1935.



28. SKARA HÅLLTORP 3:1 Hålltorp

Kommun: SKARA

Socken: Varnhem

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Varnhem nr 5, större kulturmiljö, odlingslandscapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Hålltorp är en större bondgård med välbevarad bebyggelse med traditionellt läge och landskapsanpassning i kambrosilurbygden vid Billingen. Gårdsmiljön är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse. Till stor del präglas den av sent 1800-tal, men den har också en kontinuitet som återspeglar både äldre strukturer och 1900-talets jordbruksutveckling. Idag är både det gamla agrarsamhällets ålderdomliga byggnadsskick och industrialismens stora funktionskoncentrerade anläggning integrerade i gårdsmiljön.

I Valle, på Billingens västsluttning, ligger Hålltorp som är beläget vid en äldre sträckning av vägen Skara – Skövde. Byn Hålltorp omfattade 1564 två hela klosterhemman. Idag består Hålltorp av några glest liggande gårdar kring den delvis stenmurskantade vägen. Hålltorp 3:1 ligger ovanför en bäck, bland ädellövskogsdungar, hagmarker och öppen odlingsmark med enstaka stengärdesgårdar. Gården omfattade i början av 1940-talet ca 200 hektar (enligt Svenska gods och gårdar). Av dessa var 54 hektar åker. Man höll då 7 ardennerhästar, 1 premierat sto, 35 nötkreatur – varav 20 mjölkkor – samt 6 svin och 6 får.

Den välskötta mangården omfattar bl.a. trädgårdsgångar, rundel och höga lövträd vid manbyggnad och två flyglar. Flyglarna (troligen 1850-tal) utgörs dels av en timrad enkelstuga med sidokammare, dels av ett timrat magasin på typiska kalkstenshällar. Vidare finns ett brygghus, en vagnbod och en stenkällare. Det ålderdomliga brygghuset är möjligen ett f.d. bostadshus. Den stora manbyggnaden (1888) har en frontespis på var långsida, in-



gång med tidstypisk pardörr samt en snickeriprydd veranda. Huset är renoverat i sen tid, men den ursprungliga, detaljrika exteriören är väl bibehållen. Frånsett den gulmålade manbyggnaden är gårdsbyggnaderna rödfärgade. Flertalet har tegeltak.

Fågården utgörs av en stor ladugårdslänga (1944). Fåhusdelen i cementsten har överbyggd hög skulle. Loge, lador och magasin m.m. är av trä. Överingångarnas stora bräddörrar sitter småspröjsade överljusfönster. Taket täcks av asbestcementskivor. Längan är ett välbevarat prov på de stora anläggningar som främst började byggas på 1940-talet.



29. SKARA SKÄRV 9:1 Gatebo

Kommun: SKARA

Socken: Skärv

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Skärv nr 11, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, kulturhistorisk vägmiljö, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Gatebo är ett mycket förnämligt prov på en utflyttad västgötagård från 1860-talet, vars fälgård sedan kommit att präglas av tidigt 1900-tal. Gårdsmiljön med de pietetsfullt vårdade byggnaderna vittnar om byggnadsskick och bebyggelseutveckling i de centrala jordbruksbygderna under motsvarande tid. Gatebo står i fin samklang med omgivande småskaliga vägmiljö och laga skiftespräglade odlingslandskap.



I hjärtat av Valle ligger Gatebo som är beläget vid ”Skärvagata”, den gamla vägen österut från Skärvs kyrkby mot Höjentorps kungsgård. Vägen löper på en smal rygg mellan sjöarna Vagnsjön och Skärvalången. Skärvs kyrkby finns omnämnd 1309 och omfattade 1540 12 hela hemman. Gatebo, 1/4 skattehemman (omnämnt redan 1564), flyttades ut från byn vid laga skifte på 1860-talet. Gården är släktgård sedan 1891. I början av 1940-talet omfattade gården, enligt Svenska gods och gårdar, 20 hektar varav 9 var åker. Man höll då 2 hästar och 7–8 kor.

Gatebo ligger tillsammans med andra utskiftade gårdar längs ”Skärvagata”. Gården som ligger i krönläge omges av åkrar och betesmarker bland sjösluttningarnas kullar och lövskogsbackar.

Den mycket välbevarade mangården från 1860-talet omfattar manbyggnad, flyglar, stensatt gång och trädgård. Mangården är åtskild från fälgården av stenmurar och väg. Manbyggnaden med femdelad plan byggdes 1868. Framåt 1900 försågs den med en veranda och en liten frontespis. Exteriören

har en ursprunglig färgsättning med fasad i djup ockra med rödbruna fönsterbågar. Även interiören har en väl bibehållen äldre prägel. Flyglarna omfattar källare/magasin och källare/visthusbod med vidbyggt dass, båda av grov marksten med rödfärgad timrad överbyggnad.

Fälgårdens rödfärgade byggnader är sannolikt från ca 1910–20-talen. De utgörs av ladugårdslänga och dass samt en länga med hönshus och snickarbod.



30. SKÖVDE YTTERSÖRA 11:2, 12:3 Baggården

Kommun: SKÖVDE

Socken: Berg

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Berg nr 45, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, kulturhistorisk vägmiljö, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Baggården är en av Billingsbygdens mest representativa och väl bibehållna gårdsmiljöer med huvudkaraktär från sent 1800-tal. Gårdens välbevarade byggnadsbestånd härstammar främst från tidsperioden ca 1850–1930. Baggården är starkt förankrad i omgivande småskaliga odlingslandskap och bymiljö i Yttersöra. Gårdsanläggningen är numera delad på två fastigheter.



Baggården är belägen i Yttersöra som ligger vid kalkstenskleven på nordöstsluttningen av Billingen. Yttersöra by var den största byn i Bergs socken och bestod 1564 av 8 hela hemman. Mindre vanligt i Skaraborg är att solskifte genomfördes i byn i tidigt 1700-tal. Spår av detta lär fortfarande kunna uppfattas. Främst är dock laga skiftesstrukturen välbevarad. Odlingslandskapet omfattar bl.a. odlings- och hagmarker, fägator, gamla lövträd, odlingsrösen och stengärdesgårdar.

Nr 3 Baggården, 1/2 skattehemman, omnämns 1629 och har varit en av byns större gårdar. I tidigt 1950-tal (enligt Sveriges bebyggelse) bestod ägorna av 70 hektar varav 26 var åker och 44 skog m.m. Man hade 6 hästar och 27 nötkreatur. August Olsson på Baggården lät bygga nuvarande manbyggnad på 1890-talet. Efter dennes dotters bortgång förvärvades gården av nuvarande ägare 1973. Jordbruksmarken och delar av fägården är idag frånstyckade (12:3).

Den välskötta mangården inramas av staket och murar och har smidesgrindar vid ingången. Mangården omfattar manbyggnad (1894), flygel (ca 1850), dass med toppigt tak, s.k. tälttak (sent 1800-tal), vitputsad stenkällare (sent 1800-tal), vårdträd och en genuin trädgård.

Den varsamt upprustade manbyggnaden har femdelad plan med sal i ena hörnet samt vind inredd med gavelkamrar. Exteriören och även interiören är mycket väl bibehållna. Fasadens profilerade locklistpanel är målad i ljusgrått och fönstren är ljus blågrå. Flygeln, som inrymt drängstuga och brygghus, har en utformning liknande manbyggnaden.

De rödfärgade fägårdsbyggnaderna omfattar magasin (sent 1800-tal), ladugård (1901), brygghus (ca 1930) och vedbod m.m. (ca 1930). Både det ståtliga magasinet och den delvis timrade ladugården har tidstypiska småspröjsade fönster.



31. TIDAHOLM GERUM 14:2 Bosgården

Kommun: TIDAHOLM

Socken: Östra Gerum

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Ö. Gerum nr 4, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Bosgården är en förnämlig Falbygdsgård som är en av landskapets främsta bevarade götiska gårdsanläggningar. Gården har ett rikligt och välbevarat byggnadsbestånd från främst ca 1820–70. Särskilt gäller detta de traditionella ekonomibyggnaderna. Bosgården är en ända in i sen tid aktiv jordbruksenhet, måttfullt utvecklad under 1900-talet med avseende på bebyggelsen. Gården har en stark förankring i det omgivande odlingslandskapet. Sammanfattningsvis har Bosgården synnerligen stora värden såsom en av Västergötlands mest komplett bevarade gårdsmiljöer från de stora skiftenas tid.

I Gerums kyrkby på östra Falbygden ligger Bosgården. Odlingslandskapet vid Gerumsbergets fot präglas av åkrar, betesmarker, lövträdsdungar, f.d. fägator och stenmurar. Odlingsbygden har förhistorisk bakgrund. Vid enskifte 1818 och laga skifte 1844 glesades byn ut till nuvarande radbyform längs landsvägen mot Dimbo. Bosgården flyttades ut från det gamla gårdsläget vid enskiftet 1818 och placerades i byns utkant. Enligt Svenska gods och gårdar hade gården på 1940-talet 3 hästar, 10 nötkreatur, 2–3 svin och 1 får.

De rödfärgade byggnaderna med taktäckning av vass eller tegel är tätt samlade. Mangården med manbyggnad, flyglar, källare, fruktträd och stora lövträd omgärdas helt av stenmurar samt ett spjälstaket med grind mot fägården. Manbyggnaden (byggd efter 1818) är en parstuga med bakåt utbyggt kök. Den har senare moderniserats något omkring 1960. Verandan med snickerier är från



sent 1800-tal. Flyglarna (varav den ena finns med på en karta från 1880) utgörs av ett magasin och en kombinerad undantagsstuga och brygghus. Ett garage är senare vidbyggt. En stenkällare byggdes 1868.

Den mycket ursprungliga fägården omfattar dels ladugård, dels en stall- och ladulänga (båda 1800-talets förra del), båda med vasstäckta tak. Ladugården har timrat fähus samt loge/lada i skiftesverk och har körhuset till logen bevarat. Den andra längan, av timmer och stolpverk, har inrymt stall, fähus, svinhus, lada och torvlada. Gårdens stenmursomgärdade fägata löper från fägården upp mot betesmarken vid berget. På en åkerholme står i typiskt avsides läge gårdssmedjan, byggd av sten och trä (troligen ca 1850) samt en källare av sten med överbyggnad i trä, (ca 1850).



ÖVRE ÄTRADALEN

Landskapsbild

Regionen omfattar mellan- och skogsbygd ovanför högsta kustlinjen i övergången mellan Falbygden och Sydsvenska höglandet. Dalstråken med åsar och kullar kring Ätran omges av mer höglänt terräng med stråk av mossar och sjösystem i sänkorna. Bygdens bördiga, starkt kalkhaltiga moränjordar har givit upphov till dagens utsträckta odlingsbygd på dalsidor och höjdrön. Animalieproduktion dominerar numera. Vidsträckta, uppodlade f.d. mossar kännetecknar bygden i sydöst. I skogsbygden österut har mycket skog planterats, men småskaliga odlingslandskap omger ännu flera småbyar och ensamgårdar.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

En förhistorisk bygd med åtskilliga fornlämningar från bronsålder och järnålder följer huvudstråket längs Ätran upp mot centrala Västergötland. Redvägs härad har fått namn efter ”ridvägen” – det förr mycket viktiga färdstråket Ätrastigen. Större bevarade hålvägssystem finns, särskilt i Timmele, samt även runstenar och bro- och vadplatser. Flera medeltida borglämningar finns. Fossila odlingslandskap från förhistorisk tid/medeltid förekommer rikligt. Bygden är en av landets mest värdefulla regioner för bevarad naturlig ängs- och hagmark. Överhuvudtaget förekommer många stråk med småskaliga odlingslandskap, med t.ex. gamla tegindelningar, stenmurar, röjningsrösen, diken och fägator. Åtskilliga mer sentida brukningsspår och ovanligt nog även dikade madåkrar förekommer. Särskilt längs Ätran förekommer historiska biotoper i stor variation.

Agrarhistoria

Regionen uppvisar flera gemensamma drag med södra Falbygden och Gäsene – Ås (regionerna 4A och 4C) och har samma småskaliga äldre sockenstruktur. Det har delvis varit starkt frälsedominerat in i sen tid med flera större egendomar. Området är en gammal ensådesbygd med den äldsta åkermarken belägen i krön- och höjdlägen. Förr fanns stora sidvallsängar i de fuktiga dalbottarna. Sjuhärads utpräglade blandekonomi med viktiga binäringar förekom särskilt i söder; t.ex. forkörning och gårdfarihandel (knallehandel). Laga skifte genomfördes främst 1827–75, i några fall först på 1900-talet. Före skiftena fanns flera falbygdslignande stora



byar med utpräglade bytåar och långa fädreiv. Hävd av stora betesmarker samt användning av sommarfähus och mossador fortlevde länge under 1900-talet. Kvarntätheten kring Ätran med tillflöden har medeltida anor. Järnvägen och en stark industrialisering under 1900-talet – främst kopplad till trä- och tekoindustri – gav upphov till en lång rad små tätorter längs Ätran.

Bebyggelsemiljöer

Flera bykärnor ligger i gamla lägen på höjdryggar och i dalsidor och är väl bibehållna. Även välbevarade gamla ensamgårdar finns, särskilt uppe på höglandet. Området är en skärningspunkt för östligt – västligt byggnadsskick, t.ex. med inslag av både parstugor och framkammarstugor samt heltimrade ekonomibyggnader. Stora tvåvåningshus byggdes både före och efter laga skiftet. Efter skiftena dominerade det västsvenska dubbelhuset. Delvis skedde en stor nybyggnation av gårdsbyggnaderna ca 1915–35, t.ex. ladugårdar med brutna tak, stora skullar och murade körbroar. I Hössna finns ännu en mängd madlador vid f.d. mossodlingar. Regionen har flera högreståndsmiljöer, t.ex. Vinsarps säteri med medeltidsborg och 1600-talshus.

32. ULRICEHAMN HUMLA 6:2 Backgården

Kommun: ULRICEHAMN

Socken: Humla

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Ulricehamn 1981/16A, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Backgården är en av övre Ätradalens mer ursprungliga gårdsanläggningar från 1800-talets senare del. Bebyggelsen (från ca 1870–1900) har en stark regional prägel. Exempelvis kan nämnas den ålderdomliga bryggenskällaren samt manbyggnaden – ett gott exempel på de bostadshus (västsvenskt dubbelhus) som byggts i norra Ätradalen/södra Falbygden under motsvarande tid. Mangården ligger tätt intill granngårdens likaledes välbevarade mangård, vilket påminner om strukturer från en oskiftad by. Gården är mycket välförankrad i omgivande bymiljö och odlingslandskap i dalslutningen.

Backgården är belägen i Humla kyrkby som ligger i det öppna odlingsstråket i norra Ätradalen, mellan Ulricehamn och Falköping. Byn bestod 1546 av 10 hemman. Vid laga skiftet 1855 fanns 29 gårdar, varav 10 flyttades ut från byn. Vid sockenkyrkan, (1889–91) som ligger på medeltidskyrkans plats, ligger fortfarande en klunga av gårdar bland odlings- och betesmarker i det småkulliga landskapet.

Backgården har historiskt sett utgjort 3/8 skattehemman. Gården av idag har ett ganska glest och fritt västsvenskt gårdsmönster. Mangården kring manbyggnad (1875) och ett troligen äldre bryggshus omges av en trädgård med lövhäckar och trägrind. Manbyggnaden är ett västsvenskt dubbelhus med fasadens locklistpanel målad i brutet vitt. Ingångens öppna förstukvist har rikliga snickerier. Huset är något renoverat på senare år.

Flygeln (lilla bilden) är ålderdomlig och utgörs av ett bryggshus med gavelingång, timrat ovanpå en murad gråstensskällare. Fägården omfattar endast



ladugårdslängan från 1870 som har timrat fähus och stall, samt loge och lador med stolpverksstomme. Fähuset är ursprungligt bevarat interiört och har kvar båsindelning mot ytterväggen. Ursprungligen fanns plats för tre hästar men stallet byggdes om till två krubbor när den större ardennerhästen kom till gården. Mjölkmaskin, som dock aldrig blev använd, installerades 1950.

Även den tätt intill liggande granngården Humla 15:1 är en välbevarad äldre gårdsmiljö. Manbyggnad där är en parstuga som har ursprung från 1790-talet, men annars har prägel av sent 1800-tal.



33. ULRICEHAMN ÖRSERED 1:6 Stora Örsered

Kommun: ULRICEHAMN

Socken: Kølaby

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Ulricehamn 1981/ 7C, större kulturmiljö.

Gårdsmiljön på Stora Örsered är av synnerligen högt kulturhistoriskt intresse. Den enhetliga bebyggelsen ger en överskådlig bild av byggnads- och jordbruksutveckling under 1800- och tidigt 1900-tal i denna övergångsbygd mellan Falbygden och Ätrådalen. Bebyggelsen (från tidsperioden 1820-tal–1920-tal) är mycket välbevarad och är delvis av ovanligt hög ålder. Överhuvudtaget har det på Stora Örsered bevarats traditionella byggnadsskick av numera sällsynt slag. Både tvåvåningsstugan och ladugården med körhus är förnämliga prov på äldre agrar bebyggelse.



Stora Örsered är beläget i den kuperade mossrika skogsbygd som utgör Sydsvenska höglandets utlöpare upp mot Falbygden och norra Ätrådalen. Örsered är en by med medeltida anor och omfattade år 1542 två halva frälsehemman. Byn har bestått av Storegården och Lillegården, varav Storegården även kallas Stora Örsered. Senare har byn omfattat fyra gårdsenheter.

Örsereds by är i mångt och mycket en väl bibehållen, ganska löst samlad bybildning, vad gäller bebyggelsemönster och byggnadernas utformning. Granplantering har dock skett i sen tid på en del f.d. inägor. Viss odlingsmark är emellertid öppen. Nuvarande väg går vid sidan av gårdarna, men den äldre slingan finns kvar.

Stora Örsered ligger i den utdragna bebyggelsens västra del och ligger öppet ut mot en mosse. Gårdens byggnader ligger i en löst samlad fyrkant. De rödfärgade mangårdsbyggnaderna har tegeltäckta

tak. Manbyggnaden (1826) är en enkelstuga med sidokammare, byggd i två fulla våningar. Ingången med överljus har en fint skuren portal med enkla klassicistiska detaljer och en ålderdomlig typ av pardörr. Förstukvisten med snickerier är från 1800-talets senare del. Lillstugan är av enkelstugutyp och har en ursprunglig exteriör (ca 1850–70).

Fägårdsbyggnaderna ger ett ålderdomligt intryck. Den mycket välbevarade ladugården (1922 enligt uppgift) är uppförd med stomme dels av timmer, dels av stolpverk och är beklädd med lockpanel. Det sexsidiga körhuset för tröskvandringen är bevarat. Ladugården ger ett äldre intryck än angivet byggnadsår, i viss mån beroende på att den är omålad. Fram till 2002 var taket spåntäckt på såväl ladugård som vandring. Även magasinet är omålat och tidigare spåntäckt och lär vara från 1920-talet. 2002 lades plåttak över alla gårdens spåntak.





Landskapsbild

Regionen kännetecknas av mellan- och skogsbygd i moränområde, beläget huvudsakligen ovanför högsta kustlinjen kring Lidans, Nossans, Viskans och Säveåns källflöden. Området är i norr mer kulligt och lätt kuperat men övergår söderut i en påtaglig högländsterräng med stora nivåskillnader mellan höjdrön och dalstråk. Drumliner, plåtåer, rullstensåsar och isälvsavlagringar fungerar som vattendelare. Sänkor och dalstråk inrymmer flera kärr- och mossmarker, särskilt stormossarna som går upp på Falbygden vid Jäla och Brismene i nordöst.

Skogsbygden består idag till stor del av produktiv skogsmark, avbruten av odlingsstråk kring mindre gårdar och byar på moränhöjder och längs dalgångar. I mellanbygden är odlingslandskapet betydligt mer utsträckt. Vid Tånga hed och Remmene skjutfält finns de sista större resterna av ”Svältbygden”. En stor andel uppodlade mossmarker med öppna diken förekommer i nordöst; bl.a. kring Hällestad, Eriksberg och Källunga. Igenväxande småskaliga odlingslandskap förekommer i skogsbygden.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Regionen omfattar helt eller delvis häraderna Ås, Veden och Gäsene samt angränsande delar av Kulling, Vilske och Frökind. De gamla huvudbygderna har en stark historisk förankring i bronsålder och järnålder med flera rösen och stensättningar på moränhöjderna, även järnåldersgravfält i nordöst t.ex. vid Börstig. I sydöst, i dalstråken kring Viskan och anslutande sjösystem, finns flera medeltida borg- och storgårdslämningar, t.ex. Vädersholm och Hökerum.

Av fossila odlingslandskap finns rikligt med röjningsröseområden, varav flera ålderdomliga områden på ljunghederna. Lokaler med förhistoriska/ medeltida stensträngar, terrasser och parceller förekommer. Flera välbevarade hävdade småskaliga odlingslandskap finns ännu i behåll med hagmarker, smååkrar, ängsrester, fågator, odlingsrösen och rikligt med stenmurar. Bevarade lingropar finns i t.ex. Landa by. Flera utpräglade ekhagelandskap förekommer, särskilt norrut i bl.a. Algutstorp och Landa. Naturliga betesmarker följer



Öppet odlingslandskap vid Holtsäckra, Ornunga sn.

särskilt Nossans dalgång. Kvarvarande ljunghedar vid Remmene, Tånga hed och Fristad minner om den landskapstyp som på 1700- och 1800-talen gav upphov till namnet Svältorna, främst syftande på en stor del av Gäsene härad.

Agrarhistoria

Området har en småskalig sockenstruktur och även en del nedlagda medeltidssocknar. Bebyggelsen har präglats av både större och mindre byar samt av ensamgårdar, varav flera förr var frälseägda. Bebyggelse och odlingslandskap är ofta lokaliserade till grusåsar och isälvsavlagringar. Här var tidigt en boskapsinriktad bygd med ensäde och årderbruk samt ängar på de vidsträckta våtmarkerna. Ett hårt betestryck och svedjande på steniga marker gav framför allt i Gäsene upphov till skoglösa ljunghed- och hedmarksområden – de s.k. Svältorna – som var en karaktäristisk landskapstyp för stora delar av Västsverige på 1700- och 1800-talen. Tidiga skogsplanteringar genomfördes på Svältorna. Omfattande utdikningar och uppodlingar av sankmarker och mossar genomfördes under sent 1800-tal–1900-talets förra del. Laga skifte genomfördes främst under perioden 1850–75.

Regionen når i nordöst upp i utkanten av Falbygden och har där överhuvudtaget åtskilliga gemensamma drag med sydvästra Falbygden, vad gäller beteslandskap, byggnadsskick och det tidigare ängsbruket/mossodlingen kring stormossarna. I de f.d. ekskogsbygderna kring Edsveden i norr finns starka byggnadshistoriska band till Laske härad i

region 2E. De södra delarna i Ås och Vedens härad anknuter mycket till Boråsområdet (region 13) och Åsunden – Ätradalen (region 15) framför allt vad gäller bebyggelsen och binäringarna. Där har man varit förankrad i den speciella agrara näringsstrukturen i Sjuhärad, ofta med en specialisering knuten till vissa socknar. T.ex. kan nämnas förkörning i Hällstad och Tärby och gårdfarihandel (knallehandel) i Härna och Södra Ving, i sistnämnda socknar även spåntakstäckning.

Bebyggelsemiljöer

Regionen är en skärningspunkt mellan västligt – sydligt byggnadsskick, bl.a. byggdes här höglöftsstugor. Kring Nossan och Edsveden i norr har funnits en ålderdomlig byggnadstradition med knuttimring och skiftesverk i ek. Skiftesverk har framför allt använts i områdets norra del. Flera bevarade framkammarsstugor, enkelstugor med sidokammare och låga ryggåsstugor förekommer. Västsvenska dubbelhus byggdes allmänt efter skiftena. Ladugårdar med fähus i huggen gråsten från sent 1800-tal är mycket vanliga i områdets norra och nordvästra del. I samma trakter finns även gott om tegelladugårdar från perioden 1920–50. Överhuvudtaget präglas området i sin helhet av en stor nybyggnation av gårdsbyggnader mellan ca 1910–1940. Regionen, särskilt Gäsene, är även ett kärnområde dels för bevarade sommarfähus, dels för bevarade madladulandskap kring stormossarna, särskilt i Skölvne, Hällestad och Börstig.

34. HERRLJUNGA HEDE 1:3 Hede

Kommun: HERRLJUNGA

Socken: Grude

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Grude nr 4.

Hede är en mycket god representant för Gäsenebygdens många gamla enstaka hemman i skogskanten. Gårdsmiljön ger en god bild av regional bebyggelseutveckling under 1800- och 1900-talen. T.ex. har gården en för bygden karaktäristisk gråstensladugård. Om mer ålderdomliga byggnadsskick vittnar manbyggnaden som är en av de numera fåtaliga välbevarade stora parstugorna i Västergötland. Den ur kulturhistorisk synpunkt synnerligen intressanta gårdsmiljön är väl förankrad i det omgivande småskaliga odlingslandskapet.

Hede är beläget i ett övergångsområde mellan skogsbygden och den öppnare bygden i Nossans dalgång. Gården omges av ett småskaligt odlingslandskap med bl.a. hagmarker och små odlingsytor med stengärdesgårdar. Kring Hede finns förhistoriska fornlämningar. Hede har omfattat 1/2 skattehemman. När gården omnämns i jordeboken 1550 var den emellertid ett helt frälsehemman "arv och eget". Denna beteckning syftar på att gården ingick i kungens privata egendom, vilket återgår på Gustav Vasas jordinnehav. Begreppet "arv och eget" var i bruk till slutet av 1600-talet.

Bebyggelsemönstret är en västsvensk variant med fägården placerad bakom mangården. Samtliga gårdsbyggnader av trä är rödfärgade. Mangården omfattar trädgård med frukt- och lövträd samt rundel. Manbyggnaden är en välbevarad timrad parstuga med bl.a. halvrunda vindsfönster och två hallaskorstenar. Enligt kommuninventeringen byggdes huset ca 1860. En så stor parstuga som denna skulle emellertid kunna vara av betydligt högre ålder. Från 1900-talets början, eventuellt så



sent som 1921, är den enastående rikt spröjsade glasverandan samt en mindre förstukvist. Vidare finns en kombinerad drängstuga och höns hus (1900-talets början). Manbyggnad och drängstuga bibehåller taktäckning med tvåkupigt tegel.

På fägården står ladugård (ca 1909), ladugård (1800-tal), redskapsbod och uthus. Av ladugårdarna är den äldre delvis byggd av skiftesverk och på 1900-talet omgjord för ungdjur och grisar. Den från 1909 är mycket typisk för trakten; med fähus byggt av finmurad välhuggen gråsten och lador/loge byggda med stolpverksstomme.



35. HERRLJUNGA SKOGSBO 1:4 Skogsbo

Kommun: HERRLJUNGA

Socken: Norra Säm

Ingår i: Kulturhistorisk inventering Norra Säm 2, större kulturmiljö.

Skogsbo 1:4 är en äldre gårdsanläggning vars delvis ålderdomliga bebyggelse spänner över en ovanligt lång tidsperiod – från ca 1800 till in på 1900-talet. Gårdens bebyggelse berättar på så vis både om tiden före de stora skiftena och om utvecklingen under slutet av 1800-talet och 1900-talets början. Gårdsmiljön ger ett gott helhetsintryck av en mindre bondgård i övergången mellan Sjuhäradsbygd och Falbygd under denna tid. Av synnerligen stort värde är att gården har så mycket av äldre tiders byggnadsskick i behåll: Gamla manbyggnaden som är en ryggåsstuga är ovanligt nog bevarad. Ryggåsstugorna hade stark hemortsrätt i Gäsene härad. Gården har även kvar både smedja och sommarfähus. Sommarfähuset är numera en sällsynthet som ger en fördjupad agrarhistorisk dimension till odlingslandskapet.

Skogsbo omnämns i jordeboken 1550 som ett halvt frälsehemman. Idag finns här några mindre gårdar på höjdryggen i odlingsstråket vid Vimleån. Bland annat en hällkista ger bygden förhistorisk förankring. Omkring år 1950 omfattade gården 15 hektar, varav 5 bestod av åker och 10 av skog m.m. Skogsbo 1:4 omfattar rödfärgade gårdsbyggnader samt trädgård, stora lövträd och vällagda stenmurar – i direktkontakt med omgivande odlings- och betesmarker och byväg. Gårdsbyggnaderna är överlag varsamt renoverade. Flertalet byggnader har taktäckning med tegel. Några ekonomibygnader har takplåt av sentida typ.

En tätt samlad enhet utgörs av gårdens gamla, låga timrade manbyggnad (ryggåsstuga från 1800-talets början, bild se sid. 18), en delvis timrad ladugård (enligt uppgift ca 1850), ett timrat stall (uppfört 1918) och en bod. Stallet lär ha uppförts för två arbetshästar.



Nuvarande manbyggnad (1895), ett magasin och en bod (båda från ca sent 1800-tal) samt ett dass utgör en yngre mangård. Manbyggnaden är ett litet dubbelhus med ett bislag vid ingången.

Smedjan byggd av sten (1902) ligger i karaktäristiskt avsides läge. Gårdens bevarade sommarfähus av trä är troligen från 1900-talets början. Det ligger i ett traditionellt utkantsläge vid övergången mot det f.d. skogsbetet.



Sommarfähus och smedja i skogskanten.



Gårdens äldre del med ryggåsstugan, den f.d. manbyggnaden till höger.

36. ULRICEHAMN DÅLLEBO 1:4 Övergården

Kommun: ULRICEHAMN

Socken: Varnum

Ingår i: Kulturhistorisk inventering.

Övergården ger en bra återspeglning av bebyggelseutveckling i mellersta delen av Sjuhärad under tidsperioden 1870-tal–1930-tal. Stora salsbyggnader liknande Övergårdens har även byggts i trakten kring Åsunden längre mot sydost. I den välhållna gårdsmiljön framträder särskilt den välbevarade mangården med byggnader från 1870-talet. Gården står i fin samklang med omgivande odlingslandskap.



Övergården i Dållebo är belägen i ett odlingsstråk på det kuperade högländet i Ås härad. Dållebo by har bestått av två hemmansdelar och omnämns 1540. Nr 1 Övergården har utgjort 7/8 skattehemman. Enligt Sveriges Bebyggelse ca 1950 omfattade gården då 45 hektar, varav merparten omfattade skogsmark m.m., endast 8 hektar var åker. Ladugården inrymde då 14 nötkreatur och 3 arbetshästar.

Idag passerar riksväg 40 ovanför gården, men i dalgången nedanför vidtar ett odlingslandskap med bl.a. odlings- och betesmarker, enstaka stenmurar och stora lövträd.

Gården har ett västsvenskt bebyggelsemönster. Mycket välhållen är den syrenomgårdade mangården med manbyggnad och bostadsflygel samt vårdträd, grusgångar, gräsrunnel, hävstångsbrunn och trägrind. Manbyggnaden är en exteriört mycket välbevarad stor salsbyggnad från ca 1875. Även de många rikliga fasaddetaljerna är intakta. Huset är målat med fasad i gult och detaljer i grågrönt och vitt. Flygeln är ett västsvenskt dubbelhus som har inrymt arrendatorsbostad (troligen också 1870-tal). Den liknar manbyggnaden men har en enklare utformning och är något renoverad.

Fågårdens långsträckt långa omfattar fähus och stall med överbyggd skulle,

samt loge/lador, magasin m.m. Enligt uppgift byggdes även längan ca 1875, men den har sannolikt byggts om på ca 1930-talet. Den är huvudsakligen byggd av trä på hög stenfov av tuktad gråsten och med murad körbro till skullen. En slätputsad fähusdel är troligen av cementsten. I övrigt omfattar fågårdens ett brygghus med vagnbod samt ett fristående garage.



37. VÅRGÅRDA HOLTSÄCKRA 1:2 Holtsäckra

Kommun: VÅRGÅRDA

Socken: Ornunga

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Ornunga nr 24, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, område av riksintresse för kulturmiljövård.

Holtsäckra är av synnerligen stort agrarhistoriskt intresse av flera anledningar. Den riksintressanta kulturmiljön indikeras bl.a. av de två gårdarnas mycket välbevarade, rikt sammansatta odlingslandskap och bebyggelse. Gården är en påtagligt god representant för de många små hemman med medeltida anor som finns på de f.d. Svältorna och som fortfarande hävdas. Gårdsmiljön på Holtsäckra 1:2 är helt bibehållen sedan tidigt 1900-tal och har genuina byggnader som vittnar om byggnadsskick och jordbruksinriktning under motsvarande tid. I inventeringsprojektet har inte påträffats många andra gårdar som har den här karaktären så väl i behåll. Hela gårdsstrukturen med förhållandet bebyggelse, inägor och utägor är ovanligt välbevarad.

Gården är belägen i Holtsäckra som är en gårdsgrupp i de småkuperade backarna ovanför Ornungasjön. Holtsäckra har utgjort 1/8 skattehemman. I jordeboken år 1550 var det emellertid ett helt frälsehemman. Ortnamnsforskare har antagit att namnet kan syfta på ”hult” i kombination med ”äckra”, d.v.s. en vilande åker.

I det småbrutna landskapet ligger gårdarna traditionellt i skogskant i slutningen av ryggen. De omges av inägomarkens stenmurskantade små åkerytor med gott om odlingsrösen, åkerholmar, inslag av slättermark, samt fägata mot betesmarken och det f.d. skogsbetet. Nära 1:2 ligger granngården med en välbevarad äldre parstuga.

Mangården omfattar en välhållen trädgård med rödfärgat nätstaket, vådräd, fruktträd och gångar kring manbyggnad (1917) och ett litet bostadshus (sent 1800-tal). Manbyggnaden är ett mycket fint prov på den tidens egnahemspräglade boningshus.



Exteriören med snickeriprydda verandor är helt ursprunglig, inklusive färgskalan med fasad målad i brutet vitt och fönsterbågar i ljus brunt. Lilla boningshuset är en timrad enkelstuga som på 1930-talet tillbyggs med ett brygghus. Gårdens byggnader har taktäckning av tvåkupigt tegel, papp eller asbestcementskivor.

Fägården omfattar en vinkelbyggd ladugård (1926), ett garage med redskapsbod (1940-tal) och ett pumphus (1955). Ladugården som är ett bra exempel på sin tids längor har timrat fähus men är i övrigt byggd med stolpverksstomme. En stenkällare ligger i traditionellt läge ute i hagen. Enligt kommuninventeringen ligger ett sommarfähus (1911) och en lada (1937) längre ut, vid övergången mellan inägor och skog.



38. VÅRGÅRDA KYRKEBOL 1:7 Kyrkebol

Kommun: VÅRGÅRDA

Socken: Ornunga

Ingår i: Kulturhistorisk inventering, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, område av riksintresse för kulturmiljövård.

Hembygdsgården Kyrkebol är en väl bibehållen liten gårdsanläggning med ett traditionellt byggnadsskick med stark hemortsrikt i bygden. Manbyggnaden är ett tidigt västsvenskt dubbelhus och ladugården med sidoutbyggnader är typisk för trakten. Till gårdens karaktär bidrar läget invid den medeltida sockenkyrkan i Ornunga by. Bymiljön med det rikt sammansatta odlingslandskapet ger en god inblick i markanvändning och bebyggelsemönster från både före och efter skiftenas tid i en västgötaby ovanför högsta kustlinjen.



Kyrkebol är beläget i Ornunga by som ligger högt ovanför Ornungasjön med vida utblickar över bygden. Byn är belägen på krön och sluttningar av en markerad moränrygg, där bl.a. bygravfält från järnåldern finns i anslutning till inägorna. Här finns fortfarande gårdar som ligger kvar i gamla lägen kring medeltidskyrkan. Andra gårdar ligger i utflyttade lägen från skiftets tid, längs byvägen bort mot socknens nya kyrka, en granitkyrka från 1905. Odlingslandskapet är mestadels småskaligt, bl.a. med stengärdesgårdar, mindre åkerytor, hagmarker och gamla träd på den steniga höjdryggen. Anslutande småvägar och f.d. fägator ringlar fram i backarna

Kyrkebol ligger i en brant sluttning nedanför byvägen. Gården är belägen tätt intill gamla kyrkplatsen med 1200-talskyrkan. Kyrkebol omnämns i jordeboken 1542 som ett helt kyrkohemman. Senare har gården omfattat 1/4 skattehemman. Den används sedan många år som hembygdsgård.

Bebyggelsen består av manbyggnad (1830-tal), brygghus/bostad (1800-tal), samt källare och ladugård (båda troligen sent 1800-talet). Manbyggnaden är ett västsvenskt dubbelhus, eventuellt med ursprung som en under 1800-talet till- och utbyggd enkelstuga med sidokammare. Nuvarande exteriör härstammar från sent 1800-tal. Huset är både ut- och invändigt mycket välbevarat.

Brygghuset med bostadsrum har mest prägel av 1800-talets senare del, på senare år något renoverat. Källaren är kallmurad och byggd mot kyrkplatsens bogårdsmur. Ladugården har timrat fähus med överbyggd skulle och lada/loge i stolpverk. Den är försedd med sidoutbyggnader som byggts samman.



39. VÅRGÅRDA LANDA 1:3 Landa stora

Kommun: VÅRGÅRDA

Socken: Landa

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Landa nr 6, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, område av riksintresse för naturvård.

Landa stora, som numera är hembygdsgård, bibehåller ett ålderdomligt bebyggelsemönster. Ovanligt nog berättar gårdsanläggningen om traditionella byggnadsskick och gårdskaraktärer från både före och efter skiftesreformernas tid. Av särskilt intresse är ekonomibyggnaderna – främst då skiftesverksladugården. Mycket väsentlig är gårdens förankring i den välbevarade bymiljön i Landa samt att en lingrop finns bevarad vid gårdens tomt.



Landa kyrkby ligger på små höjdparter kring Kylingsån i randzonen till Nossans dalgång. Byn har bara utgjort ett helt skattehemman och har omfattat gårdsgrupperna Landa lilla och Landa stora. Laga skiftet medförde en mer utdragen bebyggelse. Byn bibehåller karaktären av ett gammalt sockencentrum kring den lilla timmerkyrkan från 1600-talet.

Odlingslandskapet ger ännu ett ålderdomligt mosaikartat intryck med madmarker längs ån samt stengärdesgårdar, betesmarker, mindre odlingsytor, odlingsrösen, fägator, lövträd och enbackar. Mycket av detta samt en liten stenvalvsbro återfinns längs vägen mellan kyrkan och Landa stora.

Landa stora genomgick laga skifte på 1860-talet men gårdarna ligger fortfarande tätt. 1:3 ligger kvar i gamla gårdsläget och har ett traditionellt, ganska fritt västsvenskt bebyggelsemönster, med viss uppdelning i mangård och fägård. Gården om-

fattar manbyggnad, f.d. undantagsstuga, ladugård och magasin. Mangårdens rödfärgade byggnader ligger uppe på höjdryggen. Ovanligt nog finns en bevarad lingrop vid tomt.

Manbyggnaden är en timrad envånings framkammarsstuga, byggd ca 1800 och senare under 1800-talet något förhöjd. Invändigt bevaras bl.a. spiskomplex. Byggnaden har renoverats i senare tid men karaktären är bibehållen. Undantagsstugan lär ursprungligen vara från ca 1800. År 1929 blev den förlängd och påbyggd med vind och senare fick den plåttak.

De omålade fägårdsbyggnaderna står nere vid byvägen. Den förnämliga vasstäckta ladugården från 1850-talet har timrat fähus samt lador och loge i skiftesverk. Till en mindre del är den byggd med stolpverksstomme. Magasinet i timmer och stolpverk byggdes på 1880-talet.



KÅKINDSSLÄTTEN



Landskapstyp och dagens landskapsbild
Slättbygden mellan Billingen i väster och Hökensås i öster genomflyts av Tidans och dess största biflöde Ösan. Området ligger nedanför högsta kustlinjen och präglas av lerjordar i delvis ganska flack, delvis mer kullig terräng, genomkorsad av markerade åsbildningar. Småbrutna randskogsbygder avgränsar slätten mot Stöpaskogen samt höglandet på Hökensås och Vikaskogen. Bygden är i östra delen en del av Tidans dalstråk (se region 7). I dagens landskapsbild präglas slättbygden främst av spannmålsodling och mellanbygden delvis av skogsplantering.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Regionens kärna är Kåkindens härad med närmast anslutande delar av Vartofta och Gudhems härad. Till stor del är området en påtaglig järnåldersbygd med bl.a. lågtekniska järnframställningsplatser, flera gravfält och ensamliggande gravar. Kulturmiljön i Forsby med storchög och Huseby gård vittnar om ett centrum där i järnålder/tidig medeltid. I Forsby finns landets äldsta bevarade med inskrift daterade stenkyrka (1135). Fossila odlingslandskap från förhistorisk tid/medeltid förekommer i söder och sydväst – mest välkänt är Klagstorp. Mängden ryggade åkrar i väster är sannolikt i huvudsak från 1800-talet. Bevarade större slätter- och betesmarker förekommer i Vårsås och Kyrkefalla.

Agrarhistoria

Utmärkande har varit flera medelstora och mindre byar, ofta belägna i utpräglade åslägen. Även ensamgårdar förekommer rikligt, särskilt i mellanbygden. Odlingsystemet var främst tresådesbruk. Växelbruk infördes dock tidigt. Laga skifte genomfördes främst 1827–50. Olika slags binäringar har spelat stor roll i ekonomin i delar av regionen. Framför allt kan nämnas hemslöjd, skogs- och järnprodukter. Etablerade byggmästar-släkter verkade i Vårsås och Varola under

1800-talet. Trähantverken utvecklades som mest i Kyrkefalla med Tibro som centrum för möbeltillverkning. Förutom Tibro är det uteslutande kring järnvägarna som enstaka små tätorter etablerats under 1900-talet. Sydöst om Skövde har under 1900-talets senare del stora markarealer tagits i anspråk för försvarets ändamål och mycket av jordbruksbebyggelsen där har mer eller mindre utplånats.

Bebyggelsemiljöer

Bygden har flera välbevarade medeltida kyrkor. Regionen är – främst i de södra delarna – en av Västergötlands mest förnämliga vad gäller väl bibehållna äldre gårdsmiljöer från ca 1850–1920-tal. Fortfarande förekommer välbevarade kärnor av samlad bybebyggelse, t.ex. den särpräglade ”byggmästarbyn” Lanna i Varola. Bevarade stora tvåvåningsstugor finns i öster och söder, t.ex. i Djursåtra by. Utmärkande i Varola med grannsocknar är de många stora gråstensladugårdar som byggts i sent 1800-tal. Bevarade möbelverkstäder kan ännu förekomma på gårdar kring Tibro i Kyrkefalla. Inslag av mycket ålderdomliga byggnadsskick förekommer, såsom tvillingstugan på Lilla Alebäcken i Varola, loftboden på Svenstorps-Kroken och kölnan i Balteryd vid Tibro. Även flera välbevarade herrgårdsmiljöer finns, t.ex. Alebäcken i Sventorp, inklusive bruksmiljön vid Årebergs säteri. Områden med välbevarade f.d. torpställen förekommer bl.a. i övergångsbygden.

40. SKÖVDE DJURSÄTRA 2:12 Västergården

Kommun: SKÖVDE

Socken: Vårsås

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Vårsås 14.

Västergården är en väl bibehållen gårdsmiljö på Kåkindsslätten. Gården och granngården, sedan länge i sambruk, utgör en intressant och välöverskådlig helhet. Gårdarnas många karaktäristiska byggnader har kontinuitet från laga skiftet och ger god återspeglning av bygdens byggnadsskick och jordbruksinriktning under tidsperioden 1850–ca 1950-tal. Av särskilt intresse är även den gamla manbyggnaden som är en av bygdens välbevarade tvåvåningsstugor, dessutom sannolikt av hög ålder. Gårdarna står i mycket god samklang med det omgivande, fortfarande småskaliga odlingslandskapet.

I Kåkindsslättens lätt kuperade södra del ligger Djursätra by vid ån Djuran. Byn har medeltida anor och bestod före skiftet ca 1850 av 5 hela och 1/2 hemman. Västergården omfattade ett helt skattehemman i byn. Vid skiftet flyttades flera skiftesdelar ut från byn och placerades längs en väg sydväst om byläget. Denna gård har tillhört nuvarande ägarläkt sedan 1905. Enligt Sveriges Bebyggelse i tidigt 1950-tal bestod gården då av 23,3 hektar, varav 17 var åker och övriga omfattade skogsmark m.m.

1956 förvärvade man den intilliggande Västergården. Gårdarna hör sedan dess ihop och jordbruket bedrivs som sambruk. I och med sammanslagningen omfattar gården 25,3 hektar åker och 10 hektar skogsmark. Man bedriver växtodling, men har ej längre mjölkkor, däremot hålls ungdjur. Gårdarna är fortfarande två skilda bebyggelseenheter, men utgör som helhet en agrar miljö med rötter i laga skiftet. I omgivande odlingslandskap längs körvägen finns fina småskaliga inslag av stenbundna små hagmarker med enbackar.

Gården har en variant av ett västsvenskt gårdsmönster. Mangården med manbyggnad (eventuellt



1700-tal, ombyggd 1851), bostadsflygel (ca 1850) och vårdträd avgränsas mot vägen av popplar, stenmur och syrenhäck och har stenstolpar vid ingången.

Manbyggnaden (trolig enkelstuga med sidokammar) i två hela våningar har en delvis mycket ålderdomlig karaktär. Exempelvis finns detaljer såsom utskjutande knutar och ett blyinfattat fönster. Huset har flyttats med från byn vid skiftet. Att ena kortsidan saknar fönster anses härröra från att huset på sin gamla plats i byn stod tätt invid ett annat hus. Möjligen har övervåningen ursprung som en envåningsstuga av mycket hög ålder, placerad ovanpå en yngre bottenvåning. Den timrade flygeln har likt manbyggnaden åstak och ockrafärgade gamla dörrar.

Fägården omfattar vinkelbyggd ladugård (1905, ombyggd 1936 och senare) och ett fristående traktor- och personbilsgarage (1955). I den delvis timrade ladugården har fähuset i senare tid delvis nybyggt i putsad gasbetong. Granngårdens manbyggnad från 1919 är delvis förändrad i sen tid. Trädgård, stenkällare, brygghus och delvis timrad ladugård bidrar emellertid till en mer genuin äldre helhetsprägel. En timrad smedja ligger för sig i hagen på vägens andra sida.



41. SKÖVDE HAGELBERG 3:2 Tåstorp 42. SKÖVDE TÅNGATORP 1:1 Tångatorp

Kommun: SKÖVDE

Socken: Hagelberg och Skövde (f.d. Öm)

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Tåstorp som Hagelberg 1 och Tångatorp som Öm 1.

Tåstorp och Tångatorp är två närliggande gårdar på Kåkindsslätten som båda är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse. Gårdarna har en karaktär som är ovanlig i dagens jordbruksbygd. Båda gårdsmiljöerna är rikt sammansatta och är i princip oförändrade sedan tidigt 1900-tal. Byggnaderna härstammar främst från ca 1880–1920 och är både i helhet och detaljer mycket välbevarade. Gårdarna har en stark regional bebyggelsehistorisk förankring. Sammantagna står även gårdarna för en lång, kontinuerlig bebyggelseutveckling i ett jordbruksområde där annars mycket av den agrara bebyggelsen har försvunnit under 1900-talet. Detta p.g.a. ianspråktagandet av mark för militära ändamål.



Tåstorp och Tångatorp är två f.d. jordbruksfastigheter som ligger i västra kanten av Kåkindsslättens mestadels öppna backlandskap nära Skövde. Både Tåstorp och Tångatorp var aktiva bondgårdar ännu i slutet på 1980-talet. Båda gårdarna innefattas numera av P4:s övningsfält.

Tåstorp var på medeltiden ett enstaka hemman. Namnet bärs numera av några spridda gårdar. Landskapsbilden har en speciell karaktär eftersom det f.d. odlingslandskapet på övningsfältet numera endast fungerar som betesmark för fritt strövande kreatur. Tångatorp hette ursprungligen Lilla Risatorp och har ursprung från ett nybygge på 1600-

talet. Gården ligger på en skogskantad höjd ett stycke från Tåstorp.

Gårdarna är båda av västsvensk typ, idag med sidoplacerade fägårdar. Båda har mangård med gammal trädgård, vårdträd, gångar, rundlar, staket och smidesgrindar. Mangårdarnas byggnader är vitmålade och fägårdsbyggnaderna är rödfärgade. Manbyggnaderna har en fin färgsättning med prägel av ca 1900-talets början. Flertalet byggnader har tegeltak.

Tåstorp, ekonomibygnader.



Tåstorp är en tät och sluten enhet. Mangården omfattar manbyggnad och bryggghus. Manbyggnaden är byggd med dubbel rumsbredd 1880-81 och blev ca 1900 försedd med en rikt spröjsad glasveranda. 1901 byggdes bryggghuset. Av fägårdsbyggnaderna uppfördes den stora tvålängade ladugården 1893 med timrat fähus samt loge och lador i stolpverk. 1902 byggdes stall- och magasinlängan och från sent 1800-tal är ett delvis timrat svinhus. Hönshuset tillkom troligen på 1920-talet.

Tångatorp ligger vid en mindre körväg som avdelar mangård och fägård. Speciellt är att gårdens äldre mangård är integrerad i den nuvarande anläggningen från 1890-talet. Det äldre mönstret återspeglas bl.a. i mangårdens tre ingångar med varsin rikt arbetad smidesgrind, samt dubbla system av gångar, rundlar och vårdträd. Mangården har nästan karaktär av en liten park och omgärdas av en häck. Mangårdsbyggnaderna utgörs av manbyggnad, bostadsflygel och dass. Manbyggnaden byggdes med dubbel rumsbredd 1898, i rät vinkel mot sin föregångare. Verandan tillkom strax efter 1900 och sedan dess är exteriören knappt rörd. Kvar från den äldre anläggningen är bostadsflygeln från 1800-talets mitt. Dasset med fyra små gavlar är från tidigt 1900-tal. Fägården omfattar ladugårdslänga och garage. Ladugården är en för tillkomsttiden (1914) karaktäristisk stor länga, med fähus och stall av timmer samt loge och lador med stolpverksstomme. Exteriören är mycket väl bibehållen. Garaget är en typisk, enkel träbyggnad från 1960-talet.



Tåstorp



Tångatorp



Tångatorp

43. SKÖVDE KYRKEBOLET 1:9 Kyrkebolet

Kommun: SKÖVDE

Socken: Värsås

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Värsås 22.

Kyrkebolet är en väl bibehållen gårdsmiljö från tiden runt 1880 och omfattar välbevarade byggnader och en genuin gammal trädgård. Gården har en intressant historisk bakgrund som en utflyttad liten skifteslott samt att möbelsnickeri har bedrivits på gården vid sidan av jordbruket. Överhuvudtaget är gården ett bra exempel på en mindre gårdsanläggning i slättens ytterkant. Inte minst manbyggnaden ett mycket gott prov på det sena 1800-talets byggnadsskick i trakten. Bebyggelsemönster, byggnadsskick och agrarhistoria har således en regional koppling.

Ett stycke söder om Djursåtra by, på södra delen av Kåkindsslätten, ligger Kyrkebolet. Gården ligger i en rad med fyra mindre enheter längs vägen. Samtliga blev avsondrade på 1870-talet till fyra syskon från stamgården Kyrkebolet i Djursåtra. Enligt ägaren blev denna enhet mer påkostad bebyggd än de övriga. I tidigt 1950-tal omfattade gården enligt Sveriges Bebyggelse 8,9 hektar, varav 5 hektar åker och 3,9 skog m.m. Man hade då en häst och sex nötkreatur. Gårdens eget jordbruk upphörde 1978. Nuvarande ägare är fjärde generationen sedan 1878.

Gården har en variant av västsvenskt bebyggelsemönster, med en liten vinkelbyggd fägårdslänga placerad vid sidan av den tydligt avgränsade mangården. Manbyggnaden (1878) är en variant av ett litet dubbelradhus med en femdelad plan med sal på sidan. I salen hade den förste ägaren sin möbelsnickerverkstad. Exteriören har en troligen ursprunglig färgskala med fasadens profilerade



locklistpanel målad i brutet vitt och de gamla enkelfönstren målade i engelskt rött. Verandan bevarar de ursprungliga, mycket rikliga snickerierna. Huset har en i sen tid renoverad liten köksutbyggnad på baksidan. Även husets interiör är delvis mycket ursprunglig, t.ex. salen med ådringsmålat listverk och stor rörspis. På 1950-talet renoverades köket och en liten takkupa på husets baksida tillkom.

Garagebyggnaden med tillhörande hobbyverkstad byggdes 1939. Mangårdshusen omges av en trädgård med bl.a. fruktträd, syrener, grusgång, rundel och köksträdgård samt kantas mot vägen av en rad med björkar. Mot fägården utgörs avgränsningen på traditionellt vis av ett rödfärgat trästaket. Ekonomifunktionerna blev i tidigt 1900-tal koncentrerade till en enda tidstypisk länga på fägården. Den rödfärgade, huvudsakligen timrade ladugården är från ca 1880. Ladugården blev förlängd 1912 och på nytt tillbyggd 1933, med magasin och vedbod. I likhet med manbyggnaden har längan taktäckning med tvåkupigt tegel.



44. SKÖVDE VAROLA 4:6 och 4:28 Gallegården

Kommun: SKÖVDE

Socken: Varola

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Varola 20, större kulturmiljö.

Gallegården är en väl bibehållen gårdsanläggning med traditionellt bebyggelsemönster och välhållna byggnader från framför allt ca 1910–40. Den samlade gårdsmiljön återspeglar på ett åskådligt sätt bebyggelseutvecklingen i de centrala jordbruksbygderna under det tidiga 1900-talet. Särskilt manbyggnaden är ett bra exempel på den tidens bostadsbyggnande, som ofta förenade mer traditionella former med t.ex. ny teknik. Gallegården med sina karaktäristiska byggnader är en del av kulturmiljön i Varola kyrkby.

Gallegården är belägen i Varola kyrkby som ligger på en låg höjdsträckning vid ån Ösan i Kåkindsslättens södra del. Byn omfattade före skiftesreformernas tid 3 hela, 2 halva och ett fjärdedels skattehemman samt 1 helt frälsehemman och 1 kronoåker. Anders Galle, omnämnd år 1611, gav namn åt Gallegården som har bestått av 1 helt mantal skatte. I mitten av 1950-talet omfattade gården (enligt Sveriges Bebyggelse) 64 hektar varav 35,6 var skogsmark m.m. och resten var åkermark. Man hade 4 hästar och 24 nötkreatur. Nyligen har gårdstomten med byggnaderna (4:28) avstyckats från de övriga ägorerna (4:6).

Gården ligger vid bygatan, mitt emot nya kyrkplatsen där nuvarande sockenkyrka byggdes 1864. Bebyggelsemönstret är västsvenskt med en tydligt avgränsad mangård orienterad mot byvägen och fägårdens rödfärgade byggnader placerade bakom mangården. Mangården omfattar manbyggnad (1920) och en bakre flygel som är ett rödmålat



mindre bostadshus (ca 1920-tal). Vidare finns garage (ca 1950-tal) och jordkällare (ca 1920-tal). Husen omges på traditionellt vis av en stor trädgård med grusgångar, rundel och fruktträd m.m. Den stora manbyggnaden, med tidstypisk stor frontespis och öppen veranda på framsidan, är troligen en salsbyggnad. Stommen är stående plank – att timra slättgårdarnas nya manbyggnader var vid den tiden inte längre en självklarhet. Exteriören är nyligen renoverad.

Fägården omfattar en större ladugårdslänga (1916) och en mindre länga med vagnbod, höns-hus, bod och dass (1930-tal). Ladugården är byggd med fähus i tegel och överbyggd med hög skulle. Den är ett bra exempel på den tidens lite större anläggningar.



45. SKÖVDE VÄRSÅS 3:1 Lillegården

Kommun: SKÖVDE

Socken: Vårsås

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Vårsås 15.

Lillegården har en mycket genuin äldre karaktär i behåll. Den välhållna gårdsmiljön i sin helhet med välbevarade byggnader, trädgård och allé är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse. Lillegården är ett förnämligt prov på en gårdsanläggning i de centrala jordbruksbygderna som byggts upp efter laga skiftet och sedan präglats av en måttfull kontinuitet i bebyggelsen från 1850-tal till nutid. Både byggnadsskickets och jordbrukets utveckling under denna tidsperiod återberättas således i dagens bebyggelse. Gården står i god samklang med omgivande öppna odlingsmark.

Lillegården är belägen på Kåkindsslättens södra del. Gården flyttades ut från Vårsås by vid laga skiftet 1852. I tidigt 1950-tal omfattade ägorna 56 hektar, varav 27 åker och 24 skog m.m. (enligt Sveriges Bebyggelse). Man hade då 3 hästar och 20 nötkreatur.

Gården har ett karaktäristiskt läge på en av lerslätterns låga ryggar, omgiven av ett öppet odlingslandskap. En rak björkkantad framfartsväg förstärker intrycket av välbevarad laga skiftesmiljö. Gården har en variant av västsvenskt bebyggelsemönster.

Manbyggnaden uppfördes 1859 med en detaljrik exteriör som är väl bibehållen. Verandan tillkom ca 1900. Senare har kopplade fönster satts in och köksfarstun renoverats något. Fasaden är målad i gulbeige och fönstren i ljusst grönt. Magasinsflygel och bostadsflygel byggdes sannolikt ca 1860. Husen omges av en välskött trädgård med smidesgrind, syrenhäckar, fruktträd, grusgång och rundel med en stor kastanj som vådräd.



Fägårdens stora ladugård från 1882 är byggd som ett T och huvudsakligen timrad. Exteriören är väl bibehållen även i detaljer. Mindre tillbyggnader har gjorts under 1900-talet, t.ex. ett litet mjölkhus av cementsten. På fägårdens utsida finns den gjutna gödselstaden. Från slutet av 1800-talet är en timrad länga med vagnslider m.m. Från 1900-talet är dasset och det kombinerade hönshuset/garaget. Samtliga byggnader, utom manbyggnaden, är rödfärgade och nästan alla har tvåkupigt taktegel.



46. TIBRO MICKELSTORP 2:2 Mickelstorp

Kommun: Tibro

Socken: Kyrkefalla

Gården är tidigare inte uppmärksammas i kulturhistorisk inventering.

Mickelstorp är en gammal ensamgård som har en väl bibehållen äldre karaktär, måttfullt kompletterad i takt med jordbrukets utveckling i senare tid. Den samlade gårdsmiljön ger en mycket överskådlig bild av en av traktens lite större gårdar med framför allt sen 1800-talsbebyggelse och ett regionalt präglat bebyggelsemönster. Gården som är en aktiv bondgård står i mycket god samklang med omgivande odlingslandskap.



Mickelstorp är en jordbruksfastighet som är belägen nära Tibro tätort i Kåkindsslättens nordöstra utkant. Gården ligger i ett karaktäristiskt slutningsläge i kanten av ett skogskantat krön, omgiven av ett öppet odlingslandskap.

Mickelstorp har anor från en ensamgård som omnämns första gången i jordeboken år 1611 som 1/4 prebendehemman – sedermera 1/4 frälsehemman. Gården är en mycket gammal släktgård. Nuvarande ägare tror sig vara åttonde generationen på Mickelstorp.

Enligt Sveriges Bebyggelse i tidigt 1950-tal omfattade gården då 80 hektar, varav hälften var åker och hälften skog m.m. Man hade 6 hästar och 30 nötkreatur. Idag uppgår åkerarealen till ca 140–150 hektar och skogen till ca 50 hektar på fastigheten 2:2. Jordbruket drivs numera i ett driftbolag. Ungdjuren (ca 150–170) är på Mickelstorp och mjölkdjuren på en annan gård. Mickelstorp är traktens aktiva jordbruk idag.

Gården har ett västsvensk gårdsmönster med en regelbundet uppbyggd mangård och fägården

placerad vid sidan av denna. Samtliga gårdsbyggnader är rödfärgade, vilket inte är ovanligt här i kanten av skogsbygden. Mangården inramas på traditionellt vis av en stenmur och flera högvuxna lövträd. Framfartsvägen kantas av en mycket ståtlig gammal granhäck, vars yngsta del planterades på 1880-talet.

Manbyggnaden med dubbel rumsbredd byggdes 1891. Huset moderniserades 1950 och har senare försetts med takkupa och balkong över den snickeriprydda verandan. Av de två mangårdsflyglarna är den ena ett bostadshus från ca 1920, byggt som undantag och snickarverkstad. Den andra flygeln har inrymt drängstuga, bakstuga och mangelbod samt på övervåningen spannmålsmagasin. Ladugården, byggd som ett T, har fähusdel från 1914 i tegel och lador m.m. från 1800-talets senare del. Ett silotorn byggdes till 1982 vid ena gaveln. En timrad länga från 1800-talet har inrymt hingststall, vagnslider och vedskjul.



GULDKROKEN VID VÄTTERN



Landskapsbild

Skogsbygden på Hökensås branta östsluttning övergår i delvis småkullig slättbygd längs Vättern, med bördiga lerjordar nedan högsta kustlinjen. I söder ansluter ett kulligt landskap med bl.a. markanta bäckraviner och strandvallzoner, spår efter inlandsisen. En tämligen rak kustlinje präglar Vättern, med stora djup och få naturliga hamnar. En smal passage längs Hjoåns dalgång leder västerut mot Kåkindsslätten. Idag domineras jordbrukets landskapsbild av den spannmålsinriktade bygden kring de många större egendomarna längs Väterstranden. Produktiv skogsmark präglar de övre bergssluttningarna. Fritidsboendet är utbrett, bl.a. på nedlagda torp och småbruk.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Enstaka stensättningar förekommer i Norra Fågelås och i Mölltorp. I övrigt finns få kända tidiga

fornlämningsmiljöer. Fossila odlingslandskap med röjningsrösen förekommer främst i södra delen. Biotoper med inslag av ekhagar och blandlövhagar förekommer nära Vättern.

Agrarhistoria

Regionen har starka historiska kopplingar till östgötasidan av Vättern. Möjligen har Hökensås fungerat som en barriär västerut in mot Västergötland. Åtminstone delvis har man ansett att trakten kan vara en medeltida kolonisationsbygd, i norra delen bl.a. på tidigare allmänningsmark och kronogods. Regionen har haft betydande inslag av tidig frälse- och klosterjord inklusive täta kontakter över Vättern. Mycket viktiga kommunikationsstråk har löpt över Vättern (Hjo–Hästholmen) samt vidare längs Hjoån in i Västergötland. I historisk tid har här varit en utpräglad storgodsbygd, med mängder av underlydande torp och småbruk. Odlingsystemet var före skiftena tresåde. Hästavel var ända in på 1800-talet en viktig binäring i Grevbäcks socken. Laga skiften genomförs i flera fall sent, ca 1875–1900. Bondesegregation och andra sjöanknutna näringar har främst varit koncentrerade till Breviks socken i norr. En viss tidig industrialisering förekom i Hjoåns dalgång, samt även fabriker/bruk knutna till storgods såsom Almnäs tegelbruk.

Tätortsutvecklingen präglas främst av Hjo (stadsprivilegier 1400-tal), som var en betydande överseppningsort och runt 1900 blev en betydande kurort.

Bebyggelsemiljöer

Bebyggelsemönstret är ännu starkt herrgårdspräglat, ofta med typisk arrondering av byggnader, alléer, ägor samt f.d. torpställen och småbruk. Välbevarad 1700–1900-talsbebyggelse finns på flera herrgårdar. Det finns gott om f.d. torpställen, exempelvis på Hökensås sluttningar nära Hjo. Karaktäristiska är de s.k. dubbeltorpen under Almnäs söder om Hjo. En särpräglad sjöfartsmiljö är Ripanäs med hamnplats och båthus. Regionen har flera äldre kyrkomiljöer/sockencentra, exempelvis vid medeltidskyrkorna i Brevik och Norra Fågelås. Bland flera förnämliga äldre vägmiljöer märks dels en gammal huvudväg mellan stupen på Hökensås, dels herrgårdsvägar såsom vid Hjällö.

47. KARLSBORG RIPANÄS 1:4

Kommun: KARLSBORG

Socken: Brevik

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Brevik 29, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering.

Ripanäs 1:4 är en väl bibehållen sjönära äldre bondgårdsmiljö vid Vättern. Gårdens välbevarade, enkelt utformade bebyggelse, från sent 1800-tal– tidigt 1900-tal, är utmärkande för trakten, t.ex. de karaktäristiska ekonomibygnaderna. Sammanhangen med hamnplatsen, byläget och det sjönära odlingslandskapet ger gårdsmiljön på Ripanäs 1:4 dess särskilda kulturvärden. Kanske är detta idag den enda bondgården vid sjöns västgötasida som har den här karaktären så väl i behåll.

Gården ligger i Ripanäs nära Vätterstranden i norra delen av Guldkroken. Längs Vättern ligger annars sällan de vanliga bondgårdarna så nära sjön utan där ligger främst herresäten och andra stora egendomar. Att Ripanäs är ett av få undantag beror troligen på att Brevik varit den enda socknen på Vätterns västgötasida där sjöanknutna näringar – fiske och sjöfart – spelade en huvudroll i bondesamhällets ekonomi. Ripanäs var en knutpunkt för seglationen och hade även varv.

Byn Ripanäs har medeltida ursprung men sedan 1800-talets laga skifte ligger några gårdar glest längs en slingrande väg i skogskanten ovanför sjön. Sjösluttningen har ett småskaligt odlingslandskap med hagmark, odlingsrösen och stenmurar. På Ripanäsa udde, (också 1:4), finns en sjönära kulturmiljö med byns hamnplats som har bryggor och ca tio båthus av varierande ålder. Udden har även fornlämningar.

Enligt Sveriges Bebyggelse i tidigt 1950-tal bestod då gården av 57,5 hektar, varav endast 12 var åker, merparten av ägorna bestod av skogsmark m.m.



Gården är en västsvensk variant med körvägen som åtskillnad mellan mangård och fägård. Frånsett manbyggnaden är byggnaderna rödfärgade och merparten har tegeltäckta tak.

Mangården med gång och fruktträd omger manbyggnad, mindre bostadshus/undantag, källare (av huggen sten), magasin och hönshus. Manbyggnaden har renoverats något i sen tid, men exteriörens ursprungliga prägel från 1910 är i allt väsentligt bibehållen. Magasin och bod är båda timrade. Det lilla bostadshuset blev något moderniserat ca 1950.

Fägården omfattar bl.a. en vinkelbyggd ladugård (1860 och 1910), stall och vagnslider (1916), samt bod, hönshus och bryggghus (ca sent 1800-tal). Byggnaderna är timrade, frånsett hönshuset och ladugårdens ladudel.



SÖDRA HÖKENSÅS – TIDANS ÖVRE DALGÅNG



Landskapsbild

Det vidsträckta Hökensås är skogsbygd ovanför högsta kustlinjen. Tidans och biflödet Ösans småkuperade ådalgångar nedanför högsta kustlinjen utgörs av mellanbygd med inslag av slättbygd. En mycket kuperad högländsterräng präglar Hökensås, i kombination med ett kulligt isälvslandskap längs bergsmassivets sluttningar. Hökensåsplatån är karg och sjörik. I huvudsak dominerar produktiv skogs-

Landskapsvy från Järnåsen, Agnetorps sn, på västsidan av Hökensås.



mark uppe på Hökensås med inslag av fritidsbebyggelse och rekreationsområden. Mindre odlingsstråk mellan skogspartier präglar sluttningarnas platåer och branter. I dalgångsbygderna öppnar sig ett odlingslandskap – särskilt kring Ösan.

Fornlämningsbild, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Ådalar och sluttningssidor utgör en förhistorisk bygd med t.ex. inslag av bronsåldersgravar samt stråk med järnåldersgravar – bl.a. små och större gravfält. Lågtekniska framställningsplatser för järn har påträffats på Hökensås, bl.a. i Daretorp. Ett av Västergötlands största hålvägssystem finns i utskogsbygden Kymbo Tall vid Tidans i söder. Hålvägar förekommer även på Hökensås. Området har stora, mycket intressanta förhistoriska och medeltida fossila odlingslandskap, särskilt i Hömbs socken vid Ösan. Fossil åkermark i anslutning till äldre by- och gårdslägen förekommer även i dalsidorna. Flera mindre partier med småskaliga odlingslandskap med stenmurar och rösen finns i anslutning till f.d. krononybyggen och torpmiljöer på Hökensåssluttningen. Björkhagar på stenig moränmark förekommer även. Stora arealer med slätter- och betesmarker finns vid Tidans, främst i Fröjeredes socken; bl.a. ovanligt intressanta sötvattenstrandängar. Lämnningar av skoglig verksamhet finns på Hökensås.



Brokvarn är en av de äldre kvarnmiljöerna längs Tidan.

Agrarhistoria

Odlingssystemet var före skiftena tresäde nedanför Hökensås, men höglandets torp och småbruk hade ensäde. Laga skifte pågick huvudsakligen 1850–75. Kavläs säteri lät omreglera Hömbs by redan vid storskiftet. Hökensåstrakten, där skogsbruk och komplementnäringar ofta varit viktigare än jordbruk, hade en synnerligen varierad binäringsstruktur. Den baserades på skogsprodukter, järn- och trähantverk samt konsthantverk. T.ex. kan nämnas bildhuggeri (i Velinga), gevärssmide till Huskvarna faktorier och möbelsnickeri. I Tidadalens brytzone låg tidigt frälsegårdar, med Ettaks kungsgård som främsta knutpunkt. Av säteribildningarna framträder särskilt Kavläs vid Ösan som haft stor påverkan på bebyggelse och markanvändning i socknarna Hömb och Acklinga. Medelstora och mindre byar samt ensamgårdsbebyggelse kännetecknar de äldre odlingsbygderna. Hökensås var en stor allmänning, (även för Visingsö) sedermera kronopark, där omfattande krononybyggen med ny- eller återkolo-

Skogshemmet i Vättak mot SO. Tidaholms kommun.



nisering ägde rum under 1500–1600-talen. Längs Tidan finns flera kvarnmiljöer med medeltida anor. Tidig bruks- och industriutveckling präglar Tidadalen med koncentration till Tidaholm (järn och trä) och Madängsholm (textil). Vulcans tändsticksindustri i Tidaholm var länge världsledande. Under sent 1800-tal knöt fabriken till sig ett omfattande hemarbete på torp och småbruk kring Tidaholm.

Bebyggelsemiljöer

Särpräglad är Hömbs socken med ålderdomlig bebyggelse i byn samt omgivande utgårdar och torp från 1700- och 1800-talen – reglerad från Kavläs säteri. Husen under säteriet är rödfärgade och har svarta knutar, något som tillkommit först i tidigt 1900-tal. Byggnadsskicket på Hökensås och i Tidadalen anknyter ofta till grannbygder i norr och söder och även till Småland. Liksom på Kåkindsslätten fanns vid 1800-talets mitt en hantverkstradition med utsmyckningar kring ingång och fönster. Under 1800-talet byggdes flera tvåvåningsstugor som manbyggnader. Flera bevarade torpmiljöer finns i brytzone mellan Hökensås och Tidadalen, särskilt i karaktäristiska sockengränslägen på gammal utmark. Bevarade kvarnmiljöer och flera äldre industrimiljöer finns längs Tidan. Utmärkande för denna del av Tidaholmstrakten är de många ekonomibyggnadernas krysstagade dörrar, där kryssen vänts utåt och målats i separat färg. Ett visst genomslag för användning av kalksandsten i ekonomibyggnader hör troligen samman med tillverkning av detta byggnadsmateriel i Habo vid Vättern i tidigt 1900-tal.

48. SKÖVDE LJUNGHEM 2:22 Norra Värmagården

Kommun: SKÖVDE

Socken: Ljunghem

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Ljunghem 8.

Värmagården är ett av bygdens främsta bevarade exempel på hur den traditionella bondgården tedde sig innan den ökade mekaniseringen av jordbruket under 1900-talet förändrade bebyggelsen. Gårdens byggnader är i sin helhet uppförda under 1900-talets första årtionden. Såväl byggnaderna som hela gårdsmiljön med trädgård, trädrad och målat spjalstaket har en mycket ursprunglig prägel. Gården är även ett ovanligt välbevarat prov på en gotisk gårdsbildning.



Norra Värmagården är belägen i den öppna odlingsbygden nära Ösan. Ljunghems by omfattade år 1546 åtta hela hemman. Värmagården utgjorde fram till skiftet ett helt hemman i byn. Numera bärs namnet av fler gårdsenheter. Denna gård ligger sydväst om den gamla kyrkplatsen med lämningar av Ljunghems medeltida sockenkyrka.

Gården har ett regelbundet gotiskt bebyggelsemönster med staket och en rad av höga lövträd som avgränsning mellan mangård och fägård. På mangården står manbyggnad (1922) och som en flygel ett mindre hus som inrymt brygghus och bostad (1909). Manbyggnaden är uppförd med drag av den tidens villastil och har en ursprunglig exteriör. Fasadens panel är målad i ljust grågult och fönstren är målade i engelskt rött.

Fägården omfattar dels en vinkelbyggd ladugård av trä och putsad sten (ca 1910), dels en större bod-

länga. Ladugården har målade krysstegade dörrar, karaktäristiska för trakten. Samtliga byggnader har taktäckning med tegel.



49. TIDAHOLM BOGSHULT 1:6

Kommun: TIDAHOLM

Socken: Daretorp

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Daretorp 3.

Bogshult 1:6 är av stort kulturhistoriskt intresse i egenskap av en av Hökensåsbygdens mest komplett bibehållna äldre gårdsanläggningar. Gården är även en välbevarad götisk gårdsbildning, vilket numera inte är så vanligt i Västergötland. Den väl sammanhållna gårdsmiljön ger en god återspeglning av bebyggelsens utveckling på en mindre Hökensåsgård, främst mellan 1850-tal och 1920-tal, med mindre kompletteringar från mitten av 1900-talet. Användningen av kalksandsten till ekonomibyggnader kan eventuellt sammankopplas med stenindustrins framväxt nere vid Vättern i tidigt 1900-tal.

Bogshult ligger bland lövskogsdungar och jordbruksmark högt uppe på Hökensås kuperade västsluttning. Idag bärs namnet Bogshult av en grupp gårdar som har vuxit fram ur 1/4 skattehemman. Namnet Bogshult finns tidigast omnämnt 1685, men det gamla namnet är Klockaregården som år 1548 utgjorde ett helt kyrkohemman.

Enligt Svenska gods och gårdar omfattade den aktuella gården på 1940-talet 7 hektar åker och 16,5 hektar skogs- och ängsmark m.m. Man hade 1 häst, 6 nötkreatur, 2 svin och 20 höns.

Gårdsanläggningen har ett götiskt bebyggelsemönster med staket med smidesgrind mellan mangård och fägård. Byggnaderna av trä är rödfärgade och flera har tegeltak – delvis nylagda på senare år. Mangården med trädgård, stora lövträd och



brunnspump i gjutjärn omfattar manbyggnad (ca 1860) och ett timrat mindre boningshus (sent 1800-tal). Manbyggnaden är troligen en enkelstuga med sidokammare, dock ej utbyggd bakåt. Huset har åstak och bibehåller bl.a. lunettfönster och små kvartsrunda gavelkammarfönster. Ingångens veranda är troligen från sent 1800-tal. Fönstren är från en renovering 1948.

Fägårdens upptas av ladugård med vidbyggt dass (1916) och en länga som kan ha inrymt stall och svinhus m.m. (1923) samt en bod (ca 1900). Ladugården har fähus murat i kalksandsten och loge/lador av trä. Den mycket välbevarade exteriören omfattar även t.ex. småspröjsade fähusfönster, stora spetsbågefönster, ventilationshuvor av trä och de för Tidaholmstrakten typiska målade krysstagade dörrarna. Den andra längan har en liknande utformning, men är delvis murad av cementsten. Taken är omlagda med plåt.





största bronsåldersrösen ligger nära Östen. Flera flatmarksgravfält finns i området. Tidiga järnframställningsplatser förekommer uppe på Klyftamon. Slättbygden har drag av Svealand, bl.a. med storhögar som "Kung Raneshög" i Flistad och flera järnåldersgravfält i anslutning till bebyggelselägen på åsar. En av landets största skeppssättningar står i Askeberga nära Tidans utlopp i Östen. Flera märkliga runstenar finns, bl.a. i sammanhang med ålderdomliga vägmiljöer. Medeltida borg- och storgårdslämningar finns, exempelvis Ymseborg.

Fossila odlingslandskap förekommer bl.a. som koncentrationer med röjningsröseområden kring Östen. Åkerytor, med bl.a. stensträngar samt band- och blockformiga parceller, förekommer i väster. Troligen mer sentida ryggade åkrar från 1800-talets odlingsexpansion förekommer rikligt i söder. I Vallby öster om Östen finns ett mycket välbevarat laga skifteslandskap med bl.a. en ovanligt stor mängd öppna tegdiken i åkermarken. Särskilt i randbygden väster om Östen finns partier av småskaliga odlingslandskap, bl.a. med stenmurar, röjningsrösen och småbiotoper.

Landskapsbild

Vadsboslättens kännetecknas av ett utbrett, delvis sjörikt slättområde med lerjordar nedan högsta kustlinjen. De flacka partierna bryts av flera låga åsar och moränryggar. Slätten kännetecknas av flera sammanhängande vidsträckta odlingsstråk, med kärnområde kring sjöarna Östen och Ymsen samt ån Tidån med tillflöden. Kärnbygden inramas främst av mer småbrutna randzoner och skogsområden med inslag av stormossar. Stora skogsbygder som Kinneskogen och Klyftamon i sydväst, Stö-paskogen i sydost samt Fägre mo och den väldiga Tiveden i nordost bildar tydlig gräns för slätt- och mellanbygder. Idag är slätten en till stor del spannmålsinriktad bygd men även en hel del betesdjur förekommer. Skogsbygden präglas till stor del av produktiv skogsmark.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper.

Bygden har en stark förhistorisk förankring. Såväl flera stenåldersboplatser som ett av Västergötlands

Agrarhistoria

De gamla odlingsystemen dominerades av tresäde, fransett tvåsäde med separat ängsgärde i ett område på östsidan av sjön Östen. Växelbruk introducerades tidigt och fortlevde möjligen längre i dessa trakter än i landskapets andra stora spannmålsbygder. Stora sjösänkings- och invallningsföretag utfördes



Vadsboslättens södra utlöpare vid Vallby, Götlunda sn.

framför allt kring Östen, men även vid Viken och de större mossarna. Bebyggelsen karaktäriseras främst av medelstora och små byar, samt i nordväst även storbyar – belägna i markanta åslägen. Även ensamgårdar förekommer, särskilt i rand- och skogsbygder. Området har tidiga säteribildningar i flera socknar, varav flera fortlevt som stora frälse-egendomar ända in i sen tid. Större allmänningsmarker fanns på Klyftamon och i Stöpaskogen, varav Östra Stöpens häradsallmänning ännu kvarstår.

Bland gamla betydande binärningar kan nämnas forkörning och i skogsbygden hemslöjd och framställning av skogsprodukter. Flera kvarnar har varit lokaliserade till Ösan och Tidan. Göta kanals tillkomst i tidigt 1800-tal var väsentlig för bygden. Västra stambanans dragning på 1850-talet blev direkt betydelsefull för utvecklingen. Industrialiseringen baserades på livsmedel, trä och textil samt viss torvströproduktion vid mossar. Järnvägs-, handels- och industrisamhället Töreboda ligger i korsningen järnväg/kanal. I övrigt har tätortsutvecklingen varit ganska begränsad, frånsett stationssamhällena Lyrestad, Moholm och Tidan.

Bebyggelsemiljöer

Vadsbosläkten är ett framträdande kärnområde i Västergötland för väl bibehållen agrar bebyggelse från 1800–1900-talen. Området har påtagligt många välbevarade bondgårdsmiljöer från tiden kring och efter de stora skiftena. Flera inslag finns även av större, fortfarande väl samlade bymiljöer såsom Björsätters radby, Karleby och Horn m.fl. Flera stora säterimiljöer förekommer, t.ex. herrgår-



Horns by – ekonomibygnader längs bygatan.

darna Stora Ek och Sveneby, båda byggnadsminnen, med omgivande ägor, alléer och f.d. torp- och backstugubebyggelse. C. E. Löfvenskiölds verksamhet i Vadsbo avsatte spår i flera större gårdars bebyggelse, främst stora spannmålmagasin och mäktiga gråstens- och tegelladugårdar – framför allt Råntorp och Ryholm. Byggnadskicket har viss påverkan från Värmland i norra delen, bl.a. med stora tvåvåningshus med klassicistiskt präglade portaler. Närmare Östen har en mer västsvensk prägel med stråtak och skiftesverk i ladugårdar förekommit – bevarade exempel finns. Utmärkande är dock de många heltimrade ekonomibygnaderna. Ännu finns även ett och annat inslag av ålderdomliga knuttimrade uthustyper såsom loftbodas och parbodas. Vid Vaholm finns den enda bevarade övertäckta bron i Sverige. Den särpräglade, väl bibehållna Göta kanalmiljön från tidigt 1800-tal kännetecknas av de många knutpunkterna, mängden byggnadskategorier samt planteringar, alléer, dragvägar, rullbroar och vattenanläggningar.



Den övertäckta Vaholms bro över Tidan är unik i sitt slag i Sverige.

50. MARIESTAD EKBY-VALLBY 2:4, 2:2 Östergården

Kommun: MARIESTAD

Socken: Ekby

Ingår i: Kulturhistorisk inventering, odlingslandskapsinventering, kulturhistorisk vägmiljö.

Östergården är en av norra Västergötlands mest förnämliga lite större gårdsmiljöer från sent 1800-tal–ca 1900, särskilt med avseende på den synnerligen värdefulla mangården. Gården har fått sin huvudkaraktär en generation senare än laga skiftet. Här finns dock kontinuitet bakåt i tiden – gården ligger kvar i gammalt läge och bibehåller en ålderdomlig bod. Både gårdens byggnader och mangårdens trädgård, allé, gångar m.m. är välbevarade. Gården har ett obrutet sammanhang med det omgivande, fortfarande småskaliga odlingslandskapet. Värdefullt är även att gårdens historia är väldokumenterad. Gårdsbebyggelsen är numera uppdelad på två fastigheter.

I randbygden på västsidan av Vadsbosläätten ligger byarna Vallby, Ekby och Ribbenås. Byarna har medeltida eller förhistoriskt ursprung och bildar efter laga skiftet ett nästan sammanhängande stråk längs landsvägen. Odlingslandskapet har på det hela taget en välbevarad laga skiftesstruktur och det finns flera fina exempel på gårdar från sent 1800- och tidigt 1900-tal.

Östergården ligger kvar på den gamla bytomten i Vallby. Enligt Svenska gods och gårdar från 1940-talet bestod då gårdens 49 hektar av 20 åker och 29 hagmark. Man hade 3 hästar, 1–2 unghästar, 10 kor, 2–3 ungdjur, 4 svin, 20–30 höns samt gäss.



Mangården av idag omfattar manbyggnad, drängstuga, magasin och färhus/vedbod (alla 1880-tal) samt en vagnbod (tidigt 1900-tal). Kvar från den oskiftade byn är gårdens lilla timrade visthusbod på stenkällare, från sent 1700- eller tidigt 1800-tal. Den ljus gulmålade manbyggnaden är en stor salsbyggnad från 1880-talet. Huset är både exteriört och interiört mycket väl bibehållet sedan byggnadstiden. Mangården är stor och parkliknande med bl.a. allé, grusgångar, rundel och stor trädgård. Ett mindre f.d. boningshus (1860-tal) har i senare tid använts som gårdsmuseum.

Fägården ligger lite för sig och är numera avstyckad (2:2). Den stora ladugården (1910) är uppförd dels i timmer, dels i stolpverk. Längan är senare något moderniserad. Till gården hör även några mindre, yngre uthus. Omgivande småskaliga odlingslandskap omfattar bl.a. stenmurar, hagmarker och gamla lövträd.



51. MARIESTAD KARLEBY 2:6 Lassegården

Kommun: MARIESTAD

Socken: Leksberg

Ingår i: Kulturhistorisk inventering, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, område av riksintresse för kulturmiljövård, kulturhistorisk vägmiljö. Flera ängs- och hagmarksobjekt finns i området.

Lassegården är en ålderdomligt präglad gårdsanläggning vars bebyggelse främst är från 1800-talet, men även har äldre inslag. Den väl sammanhållna gårdsmiljön innehåller således strukturer både från den oskiftade byn och från tiden efter laga skiftet. Av stort intresse är bl.a. de heltimrade fägårdslängorna som har stark förankring i skogskanten vid gränsen mot Kinne härad. Gårdens synnerligen stora kulturvärden framhävs genom sammanhangen med den speciella bymiljön och odlingslandskapet i Karleby.

Karleby by ligger mellan Vadsboslätten och Hammarskogen som vetter upp mot Kinneskogen. Byn är belägen på en höjdrygg, ovanför slätten nere vid Tidån. Vid laga skifte 1854–56 fick flera gårdar ligga kvar i byn. Ett småskaligt odlingslandskap med bl.a. hagmarker, stengärdesgårdar och små byvägar omger byns många välbevarade gårdar. Mycket av bebyggelsen härrör från tiden kring skiftet. Utmärkande är de många heltimrade ladugårdarna.

Gården har även kallats för Skräddaregården, ett namn som finns omnämnt år 1679. Namnet Lassegården förekommer år 1689. Den ursprungliga gården, ett helt mantal, skiftades upp på flera gårdar långt före laga skiftet. En av gårdarna, 1/4 mantal, var nuvarande Karleby 2:6.

Ett särskilt skifte genomfördes 1832 mellan de dåvarande två brukarna av gården. Manbyggnaden som var en stor framkammarstuga skiftades upp mellan de två. Före 1848 blev framkamrarna nedtagna. Med all sannolikhet användes de till uppförandet av ytterligare ett bostadshus, på mangården. I samband med laga skiftet flyttades detta hus ut ur byn och utgör sedan dess manbyggnad på Karleby 2:2.



Såväl mangård som fägård omgärdas av stenmurar. På andra sidan byvägen finns ett timrat magasin. Samtliga ekonomibyggnader är rödfärgade.

Mangårdens lövträd och trädgård omger den knuttimrade manbyggnaden (1700-tal, ombyggd ca 1830-tal och 1850-tal), ett timrat magasin (1800-tal) och ett bryggghus av trä (1945). Sedan framkamrarna avlägsnades påminner manbyggnaden närmast om en stor enkelstuga. Huset blev påbyggt med vind efter 1848. Fasaden har en revetering av sågspånsblandad puts. Även interiören är mycket välbevarad, bl.a. med en tapet som kan vara från 1880-talet.

Fägården utgörs av ladugårdslänga och stallänga, båda från ca 1875 och heltimrade. Enligt den förra gårdsägaren har stallängan ursprung från mindre byggnader som flyttades till gården och byggdes samman på 1870-talet. Ladugården har inrymt fähus för kor och svin, samt foderlada, loge och sädeslada. Fähuset blev ominrett med foderbord på 1930-talet. Dessförinnan stod djuren på gängse äldre vis uppbundna mot ytterväggen. På längans baksida finns ett körhus där tröskvandringen stått.



52. MARIESTAD ODENSÅKERS KLOCKARBOL 9:1 Klockarbolet

Kommun: Mariestad

Socken: Odensåker

Ingår i: Kulturhistorisk inventering, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering samt områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård. Flera objekt med ängs- och hagmarker finns i grannskapet. Byggnadsminnesförklaring 1995.

Klockarbolet är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse som en av Västergötlands mycket fåtaliga hela bondgårdsmiljöer från 1700-talet. Gården förmedlar en i vår tid sällsynt tydlig bild av hur gårdsbebyggelsen i den oskiftade byn kunde gestalta sig. Byggnaderna återspeglar ett ålderdomligt byggnadsskick med starka rötter i landskapets norra jordbruksbygder. Gårdens särskilda värden framhävs genom förankringen i den speciella bymiljön och det variationsrika odlingslandskapet. Sedan 1995 skyddas hela gårdsanläggningen som byggnadsminne enligt Lagen om kulturminnen.

Klockarbolet är en f.d. jordbruksfastighet som numera förvaltas som hembygdsgård. Odensåkers kyrkby ligger på västsidan av sjön Östen i randbygden mot Vadsbosläätten. Byläget på höjdryggen omges av ett fornlämningstätt och överhuvudtaget innehållsrikt odlingslandskap kring byn och i sjöslutningen.

Klockarbolet finns omtalat 1708 och var klockarboställe till ca 1900, sedan använt som bostad till 1952. Odensåkers Hembygdsförening bildades på 1970-talet för att ta tillvara gården.

Odensåker är en välbevarad äldre bymiljö – inte minst beroende på Klockarbolet som ligger kvar i ursprungligt läge nära prästgården och den delvis medeltida kyrkan. De låga rödfärgade byggnaderna



omger byvägen i ett ganska fritt, västsvenskt bebyggelsemönster. Gården omfattar sju byggnader varav sex omspannar tidsperioden från åtminstone 1700-talets början fram till 1790-talet. De består av manbyggnad (byggd mellan 1743 och 1767), sovelbod och ladugård (båda byggda mellan 1767 och 1795) samt ännu en ladugård, ett svinhus/bod och bostadshuset Fridhem (alla troligen från 1700-talets början eller sent 1600-tal) och en jordkällare (före 1856).

Bostadshuset har torvtak, övriga har vasstak. Frånsett källare samt delvis ladugårdar och svinhus är övriga byggnader knuttimrade. Manbyggnaden är en låg enkelstuga med sidokammare samt med 1700-talsdetaljer i inredningen. Fridhem är en mycket ålderdomlig typ av enrumstuga. Båda ladugårdarna samt svinhuset/vedboden har stomme delvis av timmer och delvis av skiftesverk med s.k. mesulakonstruktion till åstaken. I varierande mån har byggnaderna renoverats vid olika tillfällen alltsedan 1950-talet.



På bilden syns fyra av Klockarbolets sju byggnader.

53. SKÖVDE STORA VÄRING 2:15 Bussagården

Kommun: SKÖVDE

Socken: Väring

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Väring 15, område av riksintresse för kulturmiljövård.

Bussagården är ett gott exempel på en successivt utvecklad gårdsbebyggelse med rötter i laga skiftet, delvis även med förankring i äldre byggnadsskick från tiden före skiftena. Manbyggnaden är av särskilt stort kulturhistoriskt intresse. Den är en av mycket få välbevarade stora parstugor som påträffats inom det västgötska gårdsprojektet. Troligen blev den medflyttad vid laga skiftet. De många ekonomibyggnaderna är huvudsakligen från tidsperioden 1880-tal–1930-tal. Gården ger en överskådlig bild av en slättgårds bebyggelse under motsvarande tid.

Bussagården är en jordbruksfastighet som är belägen nära Värings tätort i Vadsboslättnens södra utkant. Gården flyttades ut vid laga skifte i Stora Värings by och byggdes upp 1860. Slätten kännetecknas här av flera utskiftade gårdar, sammanlänkade av ett småvägnät som följer ägoskiftena i ömsom långa raksträckor och ömsom tvära vinklar. Bussagården ligger på ett lågt impediment i kanten av en skogsdunge, i övrigt omgiven av öppen jordbruksmark. Gården är av västsvensk typ med en regelbundet uppbyggd mangård och fägården placerad vid sidan av denna. De rödfärgade gårdsbyggnaderna utgör en väl samlad enhet med en rak framfartsväg till gården.

Mangården omfattar manbyggnad, brygghus (1800-talets senare del), jordkällare (1900-tal) och garage (1930–50-tal ca). Manbyggnaden är en stor långsträckt parstuga med bakåt utbyggt kök. Byggnadsåret uppges vara ca 1860, men husets karaktär kan tyda på att det härstammar från 1700-talet eller 1800-talets tidiga del och att det vid skiftet blivit medflyttat till den nya tomten. Exteriören är mycket väl bevarad. T.ex. är den lilla verandans gavelsnickerier (eventuellt 1860-tal) i detalj bevarade – vilket numera är en sällsynthet. Det timrade brygghuset med bodar har flacktegeltag.



Fägården omfattar en ladugård (1925), f.d. stall (ca 1880), hönsbushus och fristående dass (båda tidigt 1900-tal). Ladugården byggd i stolpverk och rött tegel har taktäckning med tvåkupigt tegel. Det delvis timrade stallet har bl.a. halvdörrar och flacktegeltag.



54. SKÖVDE VALLBY 2:3 och 2:36 Sörgården

Kommun: SKÖVDE

Socken: Götlunda

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Götlunda 39, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, område av riksintresse för kulturmiljövård.

Hela Sörgården med byggnader och odlingslandskap är av synnerligen stort agrarhistoriskt intresse. Gården är en ovanligt komplett bibehållen gårdsmiljö med kärna från 1820-talet. Skiftenas stora omvandling av det svenska agrarsamhället under 1800-talet har givit gården dess huvudkaraktär. Sörgården återspeglar i mångt och mycket hur livet gestaltat sig kring den småskaliga mångsidighet i drift och produktion som präglade de flesta jordbruk ända fram till strukturrationaliseringarna under 1900-talets senare del. Odlingslandskapet har bevarat sällsynta strukturer för en nutida slättgård. Knappt någon annan gård i f.d. Skaraborgs län torde ha så många öppna tegdiken i behåll. Odlingslandskapet har även en djup historisk dimension med rötter i den oskiftade byn och i förhistorisk tid.

Byggnaderna är välbevarade både exteriört och interiört och är starkt förknippade med Vadsboslättens byggnadsskick. Genuina ekonomibygnader vittnar genom variation och utformning om bebyggelsens och jordbrukets utveckling under 1800-talet och 1900-talets första del. Framhållas bör t.ex. den högtintressanta ladugården, troligen en av de äldsta bevarade, nu kända ladugårdarna i Västergötland.

Sörgården ligger i byn Vallby som har ett typiskt läge på en av de låga höjdsträckningar som kännetecknar bygden öster om sjön Östen. Byn har förhistorisk koppling genom t.ex. en runsten vid gamla landsvägen, samt järnåldersgravar, delvis på Sörgårdens mark.



Vallby är en välbevarad bebyggelsemiljö, med en liten kärna av två kvarliggande gårdar på bytomten, i övrigt präglad av storskifte och laga skifte. Vid bygatans allé och murar ligger två Sörgårdar som flyttade ut efter storskiftet 1815. Den ena är sedan länge en ödetomt, men den andra, Vallby 2:36, 2:3 är en relativt nybliven hembygdsgård. Gården var en släktgård från 1700-talet fram till 1996. Gårdens tomt med byggnaderna (2:36) och inägomarken (2:3) ägs numera gemensamt av hembygdsföreningarna Tidanbygden och Väring – Locketorp. En utredning inför upprättande av kulturresevat pågår.



Sörgården är en västsvensk anläggning med regelbundet uppbyggd mangård och med fägård bestående av ladugårdslänga och f.d. gödselstad. De många rödfärgade gårdsbyggnaderna med tegeltak utgör en väl sammanhållen enhet. Samtliga ekonomibyggnader har välbevarade interiörer.

Mangårdens stenvmurar, vårdträd och trädgård omger manbyggnad (1826) och två timrade flyglar (båda ca 1826) med stall/vedbod och magasin/källare. Manbyggnaden är en välbevarad tvåvåningsstuga. Undantagsstugan är ursprungligen ett 1800-talshus som flyttades till gården 1938 och är oförändrad sedan dess. Vidare finns en överbyggd källare (troligen ca 1826) samt ett f.d. fårhus och dass (före 1800-talets mitt). Den välvda källarens mäktiga gråstensmurar är sammanbyggda med ägomuren mot granngården.

Den synnerligen intressanta ladugården (troligen så tidig som från 1848, senare påbyggd) är delvis timrad, delvis byggd i skiftesverk och delvis i stolpverk. Ladugårdens körhus är bibehållet. Smedjan (1800-talets senare del) ligger på gängse vis avskilt och fritt. Den är delvis ingrävd i en förhistorisk fornlämning i åkerkanten.

Gårdens inägor fick sin huvudsakliga struktur efter laga skiftet 1852. Odlingslandskapet är öppet och välhävdad med en stenvurskantad fägata och många öppna diken med breda, hävdade renar. Inslag finns av stenvmurar, solitära lövträd, grovstammiga vildaplar, buskage m.m. I odlingslandskapet överlagras även äldre mönster, t.ex. stensträngar från den gamla byns inägohägnad, fossil åkermark med odlingsrösen, väglämningar m.m.

Manbyggnaden.



Fårhus/dass, källare och ladugård.



Smedjan.



55. TÖREBODA EKAGÄRDET 1:6 och 1:7 Ekagärdet

Kommun: TÖREBODA

Socken: Fågre

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Fågre 2.

Ekagärdet är en mindre slättgård där den mycket väl sammanhållna gårdsmiljön återspeglar bebyggelsemönster både från tiden före och efter laga skiftet. I stort sett hela det nuvarande byggnadsbeståndet har tillkommit under 1800-talet. Små kompletteringar av befintliga ekonomibyggnader har gjorts senare och vittnar om slättgårdens verksamhet under 1900-talet. Gårdens manbyggnad är en välbevarad tvåvåningsstuga av det slag som byggdes på Vadsboslättan under 1800-talets första hälft, men som i våra dagar sällan finns i behåll.

Ekagärdet är beläget nära Västra stambanan i Vadsboslättans sydöstra del. Gården utgör en väl samlad äldre enhet i det öppna slättlandskapet, belägen i ett traditionellt gårdsläge mellan en skogskant och omgivande odlingsmarker.

Ekagärdet har utgjort 1/8 skattehemman. När gården omnämns första gången i jordeboken, år 1614, bestod den emellertid av en tomt ”arv och eget”. Denna benämning syftar på att gården ingick i kungens privata egendom, vilket återgår på Gustav Vasas jordinnehav. Begreppet ”arv och eget” var i bruk till slutet av 1600-talet. Enligt Sveriges Bebyggelse från tidigt 1950-tal bestod då gården av 13,5 hektar åker och 6 hektar skogsmark m.m. Man hade 3 hästar och 10 nötkreatur. I sen tid har gårdens tomt med byggnaderna (1:7) frånstyckats övriga ägor (1:6).

Bebyggelsen av idag är en variant av det västsvenska gårdsmönstret med fägården placerad vid ena sidan av mangården. Samtliga gårdsbyggnader



är rödfärgade och har tegeltak, fransett ladugårdens tidiga typ av cementpannor.

Fägårdsbyggnaderna omfattar jordkällare av huggen sten, timrat brygghus, dass och ladugård. Samtliga härstammar från 1800-talets senare del. Ladugården med timrat fähus och loge/lador m.m. i stolpverk byggdes redan ca 1880 och blev tillbyggd 1946.

Mangården omfattar endast manbyggnaden och kantas av stora, vindskyddande lövträd, karaktäristiska för slättbygden. Manbyggnaden (ca 1820) är en tvåvånings, knuttimrad, stuga med bakåt utbyggt kök. Huset renoverades 1922 men har en påtaglig 1800-talsprägel.



56. TÖREBODA GÄRDESBODA 1:9 Sörgården

Kommun: TÖREBODA

Socken: Bäck

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Bäck 8.

Sörgården ger en god bild av bebyggelsen på en större bondgård i norra Vadsbo. Gården är överhuvudtaget ett synnerligen gott prov på en större gårdsenhet som präglats av en stor bredd i agrara näringar. 1800-talets senare del och 1900-talets början har varit expansionsperioder som resulterat i ett karaktäristiskt och mycket väl bibehållet byggnadsbestånd. Exempelvis är den ekonomiska och sociala funktionsuppdelningen av bebyggelsen utmärkande för en stor gård vid den tiden. Ladugården är en av Vadsbos mer framträdande stora timmerladugårdar från 1800-talet. Gården står i god samklang med omgivande odlingslandskap.

Sörgården är en större jordbruksfastighet i Gärdesboda by, belägen mellan skogsbygd i väster och slättens helåkersbygd i öster. År 1564 bestod byn av 4 hela skattehemman. Byklungan av idag följer en låg höjdsträckning och omges av bland- och lövskog, mossar och odlade fält.

Sörgården är en av två tätt liggande gårdar i byn. Enligt Svensk Hembygd (1938) omfattade gården vid den tiden 100 hektar, varav 40 var åker och övrigt bestod av skogsmark och mossar m.m. Man hade 5 hästar och 25 nötkreatur samt svin till husbehov. Till gården hörde då en torvströfabrik ute på Engels mosse. Fabriken tillkom 1905 och nystartades 1930 efter uppehåll. Gården har även idag ett aktivt jordbruk.

Gården har ett västsvenskt gårdsmönster med fägården placerad vid sidan av mangården. Byggnaderna är alla rödfärgade, frånsett manbyggnaden. Merparten av gårdsbyggnaderna har tegeltak. Den



stora manbyggnaden blev ny- eller ombyggd 1885 och erhöll något senare en glasad veranda. Exteriören är mycket välbevarad sedan sekelskiftet 1900. Mangården med trädgård, lövträd, grusgång och rundel omfattar även ett stort timrat magasin (ca 1850–70).

Fägården omfattar en stor ladugård samt en mindre länga (främst från sent 1800–tidigt 1900-tal). Ladugården – fähus, stall, skulle, loge, lador m.m. – är en ståtlig, huvudsakligen timrad, trelängad anläggning. Enligt Svensk Hembygd byggdes merparten av anläggningen 1865. Mindre tillbyggnader har gjorts under 1900-talet. Intill fägården vidtar hagmarker med kreatursbete.

En särskild husgrupp lite för sig består av arrendatorsbostad (1906), förmansbostad (1907) samt brygghus och en bod med dass. En f.d. gårdssmedja står i ett typiskt avsides läge i förhållande till gårdens övriga byggnader.



57. TÖREBODA HABOSKOGEN 4:9 Skinnarud

Kommun: TÖREBODA

Socken: Töreboda

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Töreboda 14.

Skinnarud är ett av flera enstaka hemman med anor från medeltid–1500-tal, i övergången mellan slätten och angränsande skogsbygd. Gården är ett gott prov på en Vadsbogård med välbevarad bebyggelse från tidsperioden 1800-talets mitt–1900-talets början. Byggnaderna har stark förankring i ett regionalt byggnadsskick under motsvarande tid. Exempelvis gäller detta den timrade ladugården med bevarat körhus och manbyggnaden som är ett av bygdens gamla tvåvåningshus.



Skinnarud, 1/2 kronohemman, finns omnämnt 1564. Idag bärs namnet av en liten grupp gårdar som ligger i kanten av skogsbygden Fägre mo. Denna gård har ett karaktäristiskt läge i skogsbrynet på en mindre höjdrygg med odlings- och betesmarker nedanför. Enligt Sveriges Bebyggelse i tidigt 1950-tal omfattade gården då 39 hektar, varav 13,5 var åker och 25,5 var skogsmark m.m. Man hade 2 hästar och 10 nötkreatur. År 2003 omfattar gården 11 hektar, varav 10 är åker och betesmark och 1 är skog. På gården finns tre hästar.

Gården är en variant av den västsvenska gårdstypen och har fägårdslängan placerad parallellt med mangården. Samtliga gårdsbyggnader är rödfärgade och har tegeltak, med undantag för ladugårdens plåttäckning.

Fägården består endast av den stora ladugården (1908) med timrat stall och fähus, samt loge och lador med stolpverksstomme. Av särskilt intresse är att körhuset till logen är bibehållet.

Mangården omfattar manbyggnad (1848), ett timrat magasin (sent 1800-tal) samt brygghus och vedbod (1900-talets början). Gårdens manbyggnad är en timrad tvåvåningsstuga från 1800-talets mitt. Ca 1920 tillkom glasverandan vid ingången samt mot baksidan en större utbyggnad av köket, med källare under (numera igensatt). Den gamla utbyggnaden har ersatts av en större år 2003. Mangården med trädgård, gångar och vårdträd inramas av häckar. Till gården hör också ett mindre boningshus (ca 1900) och en smedja.



58. TÖREBODA RIKSBERG 1:2 Sörgården

Kommun: TÖREBODA

Socken: Fredsberg

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Fredsberg 23, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, område av riksintresse för kulturmiljövård.

Sörgården blev nybyggd strax före första världskriget och är ovanligt väl bibehållen sedan 1910-talet. Byggnaderna ger en god återspeglning av den tidens förhållanden inom jordbruk och bebyggelse. Manbyggnaden är en bra representant för en typ av bostadshus som uppfördes på många håll i Västergötland mellan 1910–40. Den tidstypiska ladugården med många samlade funktioner vittnar om nya byggnadsmaterial som industrialismen förde med sig. Värdefullt är även att gården är väl dokumenterad i arkivmaterial, text och äldre foton. Exempelvis är både manbyggnadens upphovsman och byggmästare kända, vilket är mycket ovanligt för en bondgård. Gårdsmiljön som helhet är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse.

I den öppna odlingsbygden i den riksintressanta Göta kanalzonen ligger Mårby och Riksberg. Båda har varit små byar vars bebyggelse spreds ut i samband med 1800-talets skiftet. I en av traktens små gårdsgrepp ligger Sörgården med sina få, men väl samlade gårdsgrepp, i kanten ut mot öppen odlingsmark.

Sörgårdens tidigare byggnader, från laga skiftets tid, ersattes 1906 med en ny fägård. År 1912 byggdes nuvarande manbyggnad. Redan 1914 brann dock fägårdens ner och manbyggnaden brandskadades.

Manbyggnaden är ritad av Frans Johansson från Sandhaga i Bäck som lär vara upphovsman till flera andra bostadshus i bygden. Byggmästare var Arvid Karlsson från Rävsnäs i Fredsberg. Huset är en salsbyggnad i en våning med inredd vind samt



med frontespis, veranda och balkong. Efter branden 1914 återuppbyggdes köksfarstun. Därefter är exteriören oförändrad frånsett ny taktäckning med rödbruna betongpannor 1970. Fasaden har ursprunglig målning med vitgul locklistpanel samt gröna dörrar och fönster. Interiören är välhållen och till stor del oförändrad. Begränsade moderniseringar utfördes på 1950-talet och 1975. Redan från början värmdes salen upp via varmluftsventiler i stället för kakelugnar.

Huset inramas av en gammal trädgård med grusgångar och fruktträd samt ett litet avträde. Mangården avgränsas av häckar från den sidoplacerade stora fägårdens. 1914 uppfördes här en enda ny anläggning i T-form. Stall och fähus byggdes i kalksandsten och lada, loge och magasin m.m. i stolpverk.



59. TÖREBODA ÄSPÄNG 2:6 och 2:7 Mellangården

Kommun: TÖREBODA

Socken: Fredsberg

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Fredsberg 3, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering.

Mellangården är ett mycket gott prov på hur gårdar bebyggdes på Vadsbosläätten i slutet av 1800-talet; d.v.s. en generation senare än laga skiftet. Den väl bibehållna gårdsmiljön ger en god bild av landskapsanpassning och bebyggelsemönster i slättbygdens norra del. Gården har en för trakten typisk funktionsuppdelning av byggnaderna. De välbevarade byggnaderna är nästan samtliga byggda 1895–1900, med något enstaka äldre och yngre undantag. Omgivande marker hävdas och betas vilket bidrar till det genuina helhetsintrycket.

Mellangården ligger i Äspängs by i Vadsbosläätten norra del. Byn som har karaktär av radby längs en väg ligger i ett typiskt terrängläge utmed skogskanten på en låg rygg. Gårdarna omges av betesmarker och nedanför liggande åkrar. Byn omfattar numera både gårdsbebyggelse från 1800–1900-tal och inslag av sentida villabebyggelse. Äspäng har medeltida anor och omfattade 1564 3 hela hemman, varav 2 skatte- och 1 frälsehemman. Mellangården ett helt skattehemman finns omnämnd år 1685. Enligt Sveriges Bebyggelse i tidigt 1950-tal omfattade då gården 13 hektar åker och 24 hektar skogsmark m.m. Man höll 2 hästar och 11 nötkreatur.

Mellangården har en tydligt avgränsad mangård – med stenmur, häck och höga lövträd – omfattande manbyggnad (1899) och ett magasin (1898) som en flygel. Manbyggnaden med dubbel rumsbredd har en i allt väsentligt mycket välbevarad exteriör. Utmärkande för tiden runt 1900 är t.ex. de breda



taksprången och verandan med snickerier. Mycket vanliga i Vadsbo vid samma tid var t.ex. den flersidiga köksfarstun och pardörrarna med liljeprydda spröjsar. Magasinsflygeln är timrad på hög stenfot.

Den mer tätt bebyggda fägården med rödfärgade byggnader ligger vid sidan av mangården. Här står ett timrat bryggshus med hallaskorsten (ca 1900), ett hönshus (1935), en delvis timrad bodlänga (sent 1800-tal) och en likaledes delvis timrad ladugård (1895). Hönshuset har timmerstomme trots det sena byggnadsåret. Bodlängan inrymmer bl.a. vedbod men har delvis varit stall. Den har i likhet med ladugården haft spåntäckt tak.



SKOGS – OCH BRUKSBYGDEN I TIVEDEN – VIKASKOGEN

REGION
9 A



Landskapsbild

Mellan Vänern och Vättern utbreder sig ett starkt kuperat skogs- och högländsområde med högplattåer, berg och sprickdalar kring de större sjöarna Skagern, Uden och Viken. Området har stora inslag av rullstensåsar, isälvs- och dödislandskap. Högländet präglas av moränjordar ovan högsta kustlinjen. Idag är odlingsstråken avgränsade och högländet präglas av stora arealer produktiv skogsmark. Flera rekreationsområden finns liksom ett stort fritidsboende. I nordost ligger Tivedens nationalpark med bevarad urskog.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper
Förhistoriska bygdestråk med bl.a. gravfält och fornborgar finns, så även lämningar av tidig järnframställning och medeltida storgårdar. Flera fossila odlingslandskap från förhistorisk tid eller medeltid förekommer, även lite yngre finns vid t.ex. gamla nybyggen. Särskilt högländets småbyar och ensamgårdar har en del hävdade, småskaliga varierade odlingslandskap. Ängspartier och enstaka betade strandängar förekommer. Äldre tiders omfattande skogsbruk har efterlämnat talrika spår.

Agrarhistoria

Bygden har centrala gamla vägstråk mot Svealand och starka historiska band med Värmland och Närke avseende finnkolonisation, järnbruk och byggnadsskick. Södra Råda vid Skagern hör sedan 1600-talet till landskapet Värmland. Forsvik och bygden vid Vättern har historiskt sett även haft stark koppling till Östergötland. I bruksbygden har Forsviks såg och järnbruk medeltida anor, övrigt bergsbruk tillväxte på 1600-talet. Brukens järn- och trähantering industrialiserades tidigt. Göta kanal byggdes 1810–32. Linjen genom

Västergötland öppnades för trafik redan 1822. Tätorternas tillkomst hör mest samman med bruk och industri, fränsett Karlsborg (försvar) och Hova (vägknut, handel och järnväg).

Dominerande odlingsystem var förr tresäde. Bygdens animalieproduktion inriktades bl.a. på avsalu till Bergslagen. Hova marknad var tidvis landets största oxmarknad, och hade tull till den stadsliknande kyrkbyn. Åtskilliga binärningar har funnits, t.ex. den mycket betydelsefulla forkörningen i Hova och i övrigt främst hemslöjd (trä och lin) och skogsprodukter. Laga skifte genomfördes i söder främst 1827–50 och i norr 1850–75. Fränsett en del större byar kring Hova dominerade ensam-



Utsikt mot sjön Unden från Svanhult, Undenäs sn i Tiveden.

gårdar och småbyar. Kolonisation och svedjebruk genom inflyttning av finländare skedde i Tiveden mellan sent 1500-tal–1700-tal. Åtskilliga nybyggen tillkom under Vasatiden i Tivedens kronopark. Småbruk anlades ända in på 1900-talet. Åtskilliga av skogsbygdens jordbruk har lagts ned efter 1950.

Bebyggelsemiljöer

Byggnadsskicket tycks länge ha varit ålderdomligt präglat i stora delar av området. I Älgårås står den enda bevarade medeltida träkyrkan i norra Västergötland. En mycket välbevarad stor bruks- och industrimiljö är Forsvik, men även flera mindre anläggningar finns, t.ex. Igelbäckens masugn. En omfattande f.d. torp- och arbetarbebyggelse finns i behåll kring flera f.d. bruk. Göta kanal med anslutande vattenanläggningar omges av särpräglade bebyggelsemiljöer.

Utmärkande för bondgårdsbebyggelsen i skogslandet är framför allt de många små höglandsbyarna och gårdsgrupperna, t.ex. Högshult i Ransberg, belägna i mycket utpräglade höjdlägen. Området har ännu inslag av flera småbyar med bibehållen byprägel. Några få bevarade ålderdomliga ängslador (Hulängen och Gullebolet) vittnar om ett föga dokumenterat slåtterbruk uppe på höjderna. Särskilt i nordväst förekommer välbevarade gårdar från ca 1800–1950. Stora tvåvåningshus med anknytning till värmländskt byggnadsskick finns ännu i nordväst. På högländets smågårdar är ofta manbyggnaderna mindre och enklare utformade. I Tiveden har mycket av ekonomibyggnaderna rivits i takt med jordbrukets nedläggning.

Göta kanal/ sjön Viken vid Forsvik.



60. KARLSBORG FRÄCKESTAD 1:66 Karsjöhult

Kommun: KARLSBORG

Socken: Undenäs

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Undenäs 40.

Den välhållna gårdsmiljön på Karsjöhult är med sina välbevarade byggnader ett synnerligen gott prov på en liten ensamgård i södra Tiveden. Den bild av Tivedsgårdens landskapsanpassning och byggnadsskick som Karsjöhult återspeglar tillhör emellertid sedan länge en förfluten tid. Nedläggningen av skogsjordbruken i byden under 1900-talets andra del fick ofta till följd att ekonomibyggnader förföll och revs, samt att den f.d. jordbruksmarken besko-gades. Av största betydelse är således att gården inte endast har en väl bibehållen mangård utan även en välbevarad äldre ladugård samt att omgivande marker hävdas och har en småskalig prägel.

Karsjöhult är en f.d. jordbruksfastighet, belägen vid Lilla Karsjön i den kuperade skogsbygden sydväst om Unden. De rödfärgade gårdsbyggnaderna ligger i ett traditionellt höjdläge på en markerad rygg. Skogen öppnar sig här mot ett småskaligt, nu beteshävdad, odlingslandskap med gamla lövträd och trädgångar i sjösluttningen.

Gården har sannolikt ursprung från ett torp eller en utgård under Fräckestads säteri. Det gamla namnet lär ha varit Karsjöhult. Senare har gården kallats Karsjötorp, men numera använder man återigen namnet Karsjöhult.

Enligt Sveriges Bebyggelse i tidigt 1950-tal omfattade gården då 37,3 hektar, varav endast 8 var åker och 29, 3 utgjordes av skogsmark m.m. Man hade 2 hästar och 8 nötkreatur.

Gården av idag har ett regelbundet bebyggelsemönster. Mangårdens fruktträd och stora vårdträd omger manbyggnad och två flyglar – alla med tegel-



tak. Manbyggnaden är en stor tvåvåningsstuga som kan ha stomme från 1700-talet, men som senare blivit om- och påbyggd vid 1800-talets mitt. Verandan är troligen från 1900-talet. Huset genomgår f.n. en varsam upprustning och har bl.a. erhållit en anpassad liten bakre utbyggnad vid köket. Flyglarna utgörs av ett litet boningshus och ett timrat magasin, båda sannolikt från sent 1800-tal.

Som en yttre flygel ligger fägårdens långa ladugårdslänga som kan vara från 1880-talet. Av längan är fähus och stall timrade. Större delen av loge och lador är emellertid byggda i skiftesverk – annars inte vanligt i landskapets norra skogsbygd.



61. KARLSBORG HAVSMON 1:20 och 1:21

Kommun: KARLSBORG

Socken: Udenäs

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Udenäs 87, större kulturmiljö.

Havsmon är ett gott exempel på en småby med ursprung från Vasatidens ny- eller återkolonisation av Tivedens randbygd. Gårdsmiljön på 1:20 inklusive ladugården (numera 1:21) är mycket väl bibehållen och är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse. Med de många välbevarade gårdsbyggnaderna och förankringen i den sammanhållna bymiljön är gården en god företrädare för traditionellt byggnadsskick i södra Tiveden under 1800-talet. Bland annat det f.d. fähuset står för ett ålderdomligt byggnadsskick som sällan bevarats till vår tid i denna del av Västergötland. Gården står i god samklang med omgivande odlingslandskap

Byn Havsmon är belägen i en randbygd med öppna odlingsstråk söder om sjön Uden. Havsmon omnämns första gången i jordeboken 1559 som ett kronotorp. Sedermera blev det skattlagt i jordeboken som 1/4 skattehemman och utvecklades till en småby/gårdsgrupp. Byn omfattar idag fyra gårdar, huvudsakligen med väl bibehållna äldre bebyggelse. Gårdarna ligger i traditionellt läge kring ett vägshål i slutningen av en låg ryggbak och omges av ett hävdad odlingslandskap.

Denna gård utgörs av Havsmon 1:20, förutom ladugården som fränstyckats och ligger på 1:21. Gården ligger vid en äldre slinga av landsvägen. Enligt Sveriges Bebyggelse i tidigt 1950-tal omfattade gården då 37,5 hektar, varav endast 6,5 var åker och 31 utgjordes av skogsmark m.m. Man hade 1 häst och 6 nötkreatur.



Gårdens omfattar flera 1800-talsbyggnader på den genuina backiga gårdstomten. Merparten av byggnaderna är timrade och samtliga är rödfärgade. Taken täcks främst av tegel eller cementpannor av tidig typ, ladugårdstaket är dock plåttäckt.

Bebyggelsemönstret är oregelbundet men har en viss uppdelning i mangård och fägård. Den vinkelbyggda, delvis timrade ladugården (sent 1800-tal) utgör en särskild fädel.

Manbyggnad, magasin och dass omges av en trädgård med grusgång, rundel och stort vårdräd. Längre utanför mangården står en stor jordkällare, en f.d. slipbod, ett litet f.d. fähus och en länga med brygghus och bodar. Manbyggnaden är en stor tvåvåningsstuga som blev om- eller nybyggd 1842. Verandan tillkom i slutet av 1800-talet. Renoveringar har sedan utförts 1949 samt 1976 då en liten bakre tillbyggnad gjordes. Jordkällaren är delvis tegelmurad och har en timrad överbyggnad. Slipboden inrymmer numera lillstuga. Det ålderdomliga, hel-timrade lilla fähuset bör vara en av gårdens äldsta byggnader.





Landskapstyp och dagens landskapsbild
Mellan- och dalbygder nedanför högsta kustlinjen kännetecknar Göta älvdalen. Göta älv, Sveriges största flod, omges av en utpräglad dalgång med flack botten mellan höga ryggar. Biflöden som Slumpån omges av djupa kulliga raviner. Dalbotten präglas av lerjordar och höjderna av tunn ursvallad morän mellan kala berg. Idag är dalstråket med anslutande åar jordbruksbygd, medan mellanbygden mer bär skogsprägel. Dalens södra del, i Göteborgsregionen, präglas av tung industri och tätortsexpansion. Dalgången är ett flödande kommunikationsstråk med stora genomfartsvägar, järnväg och kanalsjöfart.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper
Bygden har både sten-, brons- och järnåldersmiljöer. Exempelvis finns flera hällkistor och även hällristningslokaler. Flera fornborgar och rösen i krönlägen

kantar älvens övre lopp. Fossila odlingslandskap, bl.a. röjningsröseområden, förekommer främst i norr samt i mellanbygden i nordöst. Mängden välvda åkrar längs älvdalen är nog främst från 1800-talet. Dikade f.d. madåkrar förekommer längs älven, så även betade strandängar och längs åarna betade raviner.

Agrarhistoria
Älvdalens äldre agrarhistoria präglas starkt av dess roll som centralt kommunikationsstråk och även som riksgränsbygd mellan Sverige och Danmark-Norge fram till 1658. Gamla Lödöse och Nya Lödöse var det medeltida Sveriges enda hamnstäder i väster. Hela älvdalen var ensädesbygd med sammanhängande gårdeslag och stora flodnära sidvallsängar. Gårds- och bybebyggelsens idag typiska lägen på avsatser uppe i dalsidorna ovanför lerjordarna har gamla anor. Laga skifte genomfördes främst 1827–50.

Bebyggelsemiljöer
Den bebyggelsehistoriska bilden av älvdalen är i södra delen föga dokumenterad. Här har dock funnits en starkt västligt präglad bebyggelse med bl.a. inslag av skunkladugårdar i timmer och/eller skiftesverk. Likt i södra Bohuslän har slutna fägårdar med portluder förekommit efter skiftena. Öppna gårdsmönster med ett mindre antal gårdsbyggnader var det vanliga under 1900-talet. Ålderdomliga breda små dubbelhus kan kanske ha byggts här redan vid tiden för laga skiftet, men de större yngre dubbelhusen är mycket vanliga. Dalen har typiska gårds- och bylägen (se ovan). Mycket av ekonomibebyggelsen nybyggdes under tidigt 1900-tal, bl.a. med fähus i tegel.

Vid älven har alltsedan medeltiden skapats miljöer kring forkörning och sjöfart, såsom vid Lilla Edet och Åkersström, samt senare kring kanalbygge, kraftutnyttjande och en mycket genomgripande industrialisering. Tidig industri med tillhörande tätorter växte fram vid fallen i Trollhättan och Lilla Edet. Större industrier tillkom i och med järnvägsbyggandet under 1800-talets senare del, bl.a. med flera tegelbruk, sågverk, metall- och träindustri, repslageri och flera varv. Tätorter tillkom bl.a. vid Lödöse och Göta samt i långa stråk vid Nol, Älvängen, Surte m.fl. orter närmre Göteborg.

62. LILLA EDET HÄRKLÄTTAN 1:8 Härklättan

Kommun: LILLA EDET

Socken: Åsbräcka

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: L. Edet 67A,
i större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering,
område av riksintresse för naturvård.

Gårdsmiljön på Härklättan ger en god bild av bebyggelse och jordbruksinriktning på en mindre Älvdalsgård under tidsperioden 1860-tal–1960-tal och är från kulturhistorisk synpunkt mycket intressant. Flertalet gårdsbyggnader är även var för sig av stort intresse. Det är enkla men karaktäristiska ekonomibyggnader som vittnar om regionala byggnadsskick och funktionslösningar inom jordbruket. Manbyggnaden är ett gott prov på de tidiga små dubbelhus som kan ha haft särskild förankring i Göta älvdalen. Omgivande odlingslandskap och småvägar på kullar och bäckraviner är utmärkande för trakten. Gården ingår i en större kulturmiljö tillsammans med den liknande granngården Gubbelunden.

Härklättan ligger i mellersta Göta älvdalen, nära Slumpåns utlopp i älven, där odlingslandskap utbreder sig på kulliga åraviner och stora f.d. skredområden. I närheten finns flera fornlämningar, bl.a. en fornborg och ett järnåldersgravfält. Härklättan omnämns första gången i jordeboken 1550 och bestod då av en hemmansdel och en äng. Vid laga skiftet på 1860-talet fanns flera gårdar i byn. Denna gård och den närbelägna Gubbelunden flyttades ut från det äldre byläget. Idag bedrivs inte längre något jordbruk från gården men ekonomibyggnaderna används i jordbruksdrift. Ägorna brukas av nuvarande ägare från granngården.



Gården har en variant av ett öppet västsvenskt bebyggelsemönster med viss gruppering i mangård och fägård. Ekonomibyggnaderna är rödfärgade. Manbyggnaden är målad med röd oljefärg. Flertalet byggnader har tegeltak. På mangårdsdelen står gamla, låga fruktträd.

Manbyggnaden blev sannolikt medflyttad vid utflyttningen 1870. Huset är ett litet, brett dubbelhus, byggt delvis med källare under. I tidigt 1900-tal tillkom veranda och köksfarstu.

En tvåvåningsbyggnad (1939) med mer ovanlig utformning och funktionslösning har inrymt stia, hönsbushus och magasin (se bild sid. 40). Magasinet står på en delvis murad jordkällare (1870-tal). Traktorgaraget för ”grällen” är mycket välbevarat (1950-tal). Ladugården (1870-tal) är av timmer, skiftesverk och stolpverk och har en sidoutbyggnad. Ovanligt nog bevarar byggnaden detaljer såsom ett spåntäckt väggparti och halvdörrar i fähusdelen.



63. LILLA EDET TÖSSLANDA 1:2 Tösslanda Skattegård

Kommun: LILLA EDET

Socken: Fuxerna

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Fuxerna 2A, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Tösslanda Skattegård är en större Älvdalsgård med medeltida anor. Den ur kulturhistorisk synpunkt synnerligen intressanta gårdsmiljön har en ålderdomlig och rikligt varierad bebyggelse. Gården bär vittnesbörd om agrart byggnadsskick från 1700-, 1800- och 1900-talen, vilket i dagens Västergötland är ovanligt. Av särskilt intresse är t.ex. ladugården. På älvens västgötasida är gården troligen ensam i sitt slag idag. Förankringen i omgivande f.d. bymiljö och flodnära odlingslandskap tillför Skattegården särskilda värden.

Tösslanda Skattegård är en större jordbruksfastighet belägen strax norr om Lilla Edet. Byn Tösslanda bestod ca 1550 av tre hela hemman. Idag präglas bebyggelsen främst av Tösslanda säteri och Skattegården, båda med byggnader från 1700-tal-tidigt 1900-tal. Odlingslandskapet på älvbrinken omfattar ädellövskog, alléer, en stenbro m.m. Skattegården ägs numera av en kommunägd stiftelse. Användningen för kulturaktiviteter har medfört att scen och paviljong byggts i trädgården.

Den högt belägna Skattegården har ett västsvenskt, mer fritt bebyggelsemönster med en körväg mellan mangård och fägård. Stenmurar och spjälstaket ramar in mangårdens trädgård och manbyggnad samt två bakre flyglar med arrendatorsbostad och brygg-hus. Mangårdens byggnader är vitmålade och övriga byggnader rödfärgade. Alla har enkupigt taktegel. Samtliga har i olika mån renoverats i sen tid.



Manbyggnaden (1780-tal) är en salsbyggnad som troligen renoverats före 1800-talets mitt. Byggnaden har bl.a. en karaktäristisk ingång med portal. Arrendatorsbostaden (1910-tal) är ett i sen tid renoverat dubbelhus. Det putsade brygg-huset (1800-tal) är sannolikt byggt i gjutteknik. Vidare finns en bod i skiftesverk, en källarvind med timrad bod och ett timrat magasin (alla troligen ca 1800–1850) samt ett dass.

Fägårdsdelen utgörs av den till stor del timrade ladugårdslängan som delvis har utskjutande knutar. Längan har sidoutbyggnader och en skunke under körbron till skullen. Troligen är ladugården från 1800-talets första del och har senare utvidgats. Vid ladugården finns gårdens hönsgård.



RISVEDEN – ALEFJÄLL – VÄTTLEFJÄLL



Landskapsbild

Regionen är till stor del skogsbygd i det inre av Ale och Vättle härad, huvudsakligen omfattande en kuperad högländsterräng med sprickdalar, plåtar och bergryggar. På högländet finns främst moränjordar ovan högsta kustlinjen. Till övervägande del är här idag produktiv skogsmark med omfattande planteringar. Odlingsstråken är små och tydligt avgränsade. I öster dominerar de stora sjöarna Anten och Mjörn (västra sidan ingår) som kantas av större sammanhängande odlingsstråk. Kring sjöarna och i söder finns idag tätortsnära rekreationsområden med ett utbrett fritidsboende.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Östads socken hör till Ale härad som från Göta älv-dalen går över skogen österut ner mot sjön Mjörn. En stor förhistorisk bygd följer här Mjörn, bl.a. med stenålders- och järnåldersmiljöer vid Östads kyrkby. Rikligt med röjningsröseområden förekommer, främst kring Anten och Mjörn. Inslag av bevarade småskaliga odlingslandskap med stenmurar, hagmarker och slätterängar finns vid småbruk och torp på skogen. Välbevarade stenmurslandskap finns även i Östad. Flera indikationer (enligt historiskt källmaterial) antyder förekomst av senmedeltida ödegårdar. Lämningar efter skoglig verksamhet förekommer allmänt.

Agrarhistoria

På medeltiden var de stora skogarna skogsallmänningar. Områdets centrala del är trots skogsbygden starkt präglad av de medeltida huvudvägarna mot Lödöse. Bygden är en f.d. ensädesbygd som av hävd haft småskaliga odlingar. Utmärkande för skogsbygden är att skogs-, timmer- och byggnadsarbeten är gamla binärningar som in i vår tid varit en viktig inkomstkälla. De mångkunniga "Alesnickarna", från skogsbygden i Ale härad, var bl.a. vittberömda som timmermän.

Ensamgårdar, ibland med medeltida ursprung har dominerat skogsbygdens bebyggelse. Stora byar med förhistorisk anknytning har dock förekommit i de sjönära odlingsstråken – i Östad vid Mjörn och i Långared vid Anten. I randzonen har även förekommit mindre byar och även säterier. Mindre krononybyggen från 1500–1600-talen är vanliga i området. Många f.d. torpställen ligger på gamla utmarker. Efter att järnvägen, den s.k. Västgötabanan, anlades i början av 1900-talet etablerades större sommarvillor längs Mjörns västra strand. Flera större fritids- och rekreationsmiljöer har senare vuxit fram.

Bebyggelsemiljöer

Den bebyggelsehistoriska bilden är, fränsett i socknarna Långared och Östad, mycket måttligt undersökt. Småskaliga gårdsmiljöer med västligt präglad bebyggelse har dock varit vanliga. T.ex. har man tidigt byggt dubbelhus i Östad. Ladugårdar med skunke och sidoutbyggnader har hört till det regionala byggnadsskicket. Kilanda är en välbevarad stor säterimiljö från 1700-tal–1900-tal. Idag finns flera sedan länge ödeställda små skogsgårdar men också ett utbrett fritidsboende i äldre agrar bebyggelse. I Långared i öster an knyter bebyggelsen mycket till grannbygdernas byggnadsskick. Östad har fortfarande en prägel av större bybildning. Tätortsutvecklingen har varit måttlig och är främst knuten till Västgötabanan under 1900-talets första del.

64. ALINGSÅS VÄNGA 2:4 och 2:10

Kommun: ALINGSÅS

Socken: Långared

Ingår i: odlingslandskapsinventering. I övrigt ej tidigare uppmärksammas i kulturhistorisk inventering.

En väl bibehållen liten gårdsanläggning vars särpräglade fägårdsbebyggelse är av synnerligen stort intresse. Gården är belägen i den småbrutna bygden vid Anten och är en av de lite mindre enheter som bildades efter laga skiftet i kanten av skogsbygderna. Gårdsmiljön är numera delad på två fastigheter men utgör fortfarande en sammanhållen helhet med genuina byggnader, vårdträd och trädgård. Gården står i god samklang med omgivande odlingslandskap. Visserligen hör Långared geografiskt till regionen Risveden, men bebyggelsen här har nog till stor del mer gemensamt med grannbygderna i Bjärke och Sävås dalgång.

Nära Vänga på östsidan av sjön Anten ligger denna f.d. bondgård. Byn Vänga finns omnämnd 1491 och har senare omfattat 4 halva och 1/8 frälsehemman. Vänga har en väl bibehållen bykaraktär med ett markant höjdläge längs den kulliga höjdryggen ovanför sjödalängan.

Gården är en av flera mindre enheter som vid laga skiftet flyttades ut från byläget och lades längs vägen mot Vagnshed. Mangården är numera frånstyckad till Vänga 2:10 medan fägården kvarligger på 2:4. Omgivande öppna odlingslandskap, med inslag av lövträd och åkerholmar, inramas av höjder och skogklädda bergknallar.

Mangården med trästaket och gamla askar mot landsvägen omfattar manbyggnad och bryggshus i en gammal blomster- och fruktträdgård. Den välhållna lilla manbyggnaden från 1893 är ett västsvenskt dubbelhus. På 1930-talet blev huset något förhöjt, 1952 försågs det med en liten front och 1979 blev köksfarstun utbyggd. Fasaden är målad



i ljst gult och fönsterbågarna i rödbrunt. Det timrade bryggshuset är från 1800-talets senare del. Bod och källare står utanför mangården.

Fägården omfattar endast ladugården som ligger intill mangården. Möjligen har läget på den smala gårdstomten tätt invid vägen bidragit till ladugårdens egenartade utformning. Delvis är dess karaktär påtagligt ålderdomlig och byggnaden kan ha blivit medflyttad vid skiftet. Det timrade fähuset har skulltskott och även gamla pardörrar m.m. Kanske var det 1908 som den höga murade körbron mot vägen tillkom, tätt infogad mellan två framskjutande sidoutbyggnader.



65. LERUM ÖSTAD 31:1 Lidagården

Kommun: LERUM

Socken: Östad

Ingår i: Kulturhistorisk inventering: Lerum 349, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering, områden av riksintresse för kulturmiljövård och för naturvård.

Lidagården är en väl bibehållen, välvårdad gårdsmiljö med fägårdsanläggning av synnerligen högt kulturhistoriskt värde. Gårdens många karakteristiska byggnader (främst ca 1850–ca 1950) gör den till en mycket god representant för gårdar i landskapets sydvästra del. Framför allt vittnar ekonomibyggnaderna om traktens byggnadsskick och jordbruksinriktning under denna tid. Den stora ladugården är en av Västergötlands mer framträdande ladugårdar från 1800-talets senare del, starkt anknuten till ett västsvenskt regionalt byggnadsskick.

Lidagården, som har ursprung som 1/2 skattehemman, är belägen i Östads kyrkby. Byn ligger i fornlämningsrik bygd på västsidan av sjön Mjörn. I det hävdade odlingslandskapet finns bl.a. gamla ekar samt fornlämningar såsom hällkistor, gravfält och fossil åkermark. År 1550 hade den stora byn 18 gårdar, senare så många som 21 gårdar. Även efter skiftena finns en utpräglad struktur av större by. Av ålder har byn bestått av två delar; Övre och Nedre som legat ganska långt isär.

Nära kyrkan från 1600-talet i Nedre Östad ligger Lidagården, i en tät klunga kring gamla landsvägen, omgiven av odlingslandskapet i de branta liderna. Bebyggelsemönstret är en västsvensk variant med fägård och mangård sida vid sida. Mangårdens trädgård omger manbyggnaden som är en salsbyggnad från 1863, tillbyggd ca 1900. Huset



är något renoverat på senare år. Manbyggnaden är vitmålad, övriga gårdsbyggnader är rödfärgade. Samtliga har tegeltaken i behåll.

På fägården står ladugården (1888) med en lite yngre överbyggd gödselstad. Traktorgarage (1950), källarvind (ca 1920) och brygghus med snickarverkstad (ca 1920) är samtliga goda exempel på ekonomibyggnader i sitt slag. Källarvinden är på traditionellt vis delvis ingrävd i backen. Den stora ladugården har delvis stomme av timmer och delvis av stolpverk, utvändigt beklädd med lockpanel och ”bakar”. Den är som så ofta i sydvästra Västergötland byggd i sluttning och vilar på en delvis hög sockel av marksten. Ladugårdens förhöjda mittparti för närmast tankarna till en väldig parloge, men bör här motsvara den stora överbyggda skullen som på detta sätt är upphöjd och försedd med två körbroar för in- och utforsling. Det väldiga ladugårdstaket täcks av enkupigt tegel, vilket bidrar till det goda helhetsintrycket.



MELLBYÅNS OCH NOSSANS DALGÅNGAR



Landskapsbild

Regionen omfattar Bjärke härad samt angränsande delar av Viste och Barne. Kärnbygder är Mellbyåns och Nossans breda dalgångar med låga ryggar, slättpartier och lerjordar nedanför högsta kustlinjen. Dalstråken omges av ofta mer kuperade skogs- och mellanbygder. Särskilt kan nämnas Kuleskogs stora skogsbygd i väster mellan sjöarna Anten och Vanderydvattnet. Mot nordost är ett stråk av skogsbygd kring förkastningen Kedumsbergen. Påtagligt i dagens landskapsbild är dalstråkens öppna åker- och betesmarker, ibland genombrutna av bergholmar och små skogklädda impediment. Den mer utpräglade skogsbygden kännetecknas av produktiv skogsmark med mindre odlingsstråk.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Ådalgångarna har delvis en rikedom på fornlämningar, t.ex. järnåldersgravfält såsom Erska Lunde. En tidig järnframställningsplats (äldre järnålder) finns i Essunga. Det medeltida vägstråket Skara – Lödöse är delvis bevarat, en ålderdomlig vägsträckning med rik fornlämningsbild. Fossila odlingslandskap förekommer främst som röjningsröseområden, t.ex. på Rolken och Kuleskog samt längs Nossan. Enstaka lokaler finns dock med stensträngar och parcellindelningar. Rikligt med välvda åkrar (tegplöjda parceller) finns i hela regionen med en koncentration till odlingsbygderna kring Nossan och Mellbyån. Merparten är sannolikt från 1800-talet. Särskilt i mellanbygden, såsom Trökörna, finns ännu inslag av mer småskaliga odlingslandskap med hagmark, stenmurar och rösen. Odlingsbygden hyser vissa småbiotoper med ängs- och hagmarksrester och hamlade träd.

Agrarhistoria

Området var en gammal ensädesbygd före skiftena. Laga skifte genomfördes främst 1850 – 75. Delvis var här tidigt ett frälsetätt område kring Nossan, Anten och i skogsbygden. Flera socknar blev starkt säteridominerade. Särskilt gäller detta Lagmansered med Kobergs säteri, där äldre bybebyggelse blev avhyst och ersatt med arrendegårdar. Mellbydalen var mer en självägande bondebygd med storbyar. Spridd ensamgårdsbebyggelse förekom även. Större allmänningsmarker var Kuleskog, Hillet och Rolken där även en hel del obesutten bebyggelse etablerades under 1800-talet. Binärningar var förr tidvis betydande i flera trakter, t.ex. byggnadssnickeri i Bjärke, Bäreberg och Främmestad. I Bjärke var även forkörningar viktiga. Bjärke härad och angränsande del av Viste i norr har tillhört samma mycket väderkvarnstätta bygd som region 2C. Vid Nossans vattenkvarnar uppstod ofta små bygdecentrum. Tätortsutvecklingen har varit ganska måttfull och är främst förknippad med ett småskaligt järnvägsnät vid 1900-talets början (samtliga banor numera nedlagda). Tätorter har också utvecklats vid de gamla kvarn-, handels- och marknadsplatserna Nössebro och Sollebrunn.

Bebyggelsemiljöer

Området har haft ett påtagligt västsvenskt byggnadsskick men är även lite av en skärningspunkt för byggnadsskick från västra, södra och centrala Västergötland. Exempelvis kan nämnas att här byggdes stora framkammrustugor samt att ladugårdar har byggts i skiftesverk, med eller utan skunke. Starkt genomslag efter skiftena fick västsvenska dubbelhus och delvis även kalkbruksgjutna fähus m.m. Vid Nossan i Viste byggdes överbyggda källarmagasin och bryggghus i sten och trä. I likhet med vid Säveån i söder finns i Bjärke radbyggda potatis- och matkällare i gråsten, med överbyggda bodar, samt ladugårdar med fähus i välhuggen gråsten. I Bjärke finns fortfarande bevarade väderkvarnar (holkkvarnar och holländare). Mellbydalen har även efter skiftena en del större samlade bybildningar – särskilt den välbevarade Erska by. Lika påtaglig som bondebebyggelsen är i delar av regionen, lika framträdande är herrgårdsmiljöerna i andra delar – även med monumentala slottsmiljöer såsom Koberg. Påtagliga är de många f.d. torp- och småbruken i dessa socknar – särskilt i Lagmansered som domineras av arrendegårdarna.

66. ALINGSÅS ERSKA 2:11 Håkansgården 67. ALINGSÅS ERSKA 2:12 Håkansgården

Kommun: ALINGSÅS.

Socken: Erska.

Ingår i: i kulturhistorisk inventering: Erska 1C, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering och i område av riksintresse för kulturmiljövård.

Tillsammans utgör de två tätt liggande Håkansgårdarna i Erska by en rikt sammansatt gårdsmiljö av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse. Här finns rötter både i den oskiftade byns och det sena 1800-talets bebyggelsemönster. Gårdsmiljön präglas av en mångfald av karaktäristiska byggnader, inte minst de genuina ekonomibygnaderna som har stark hemortsrätt i Bjärke. Byggnaderna är huvudsakligen från tidsperioden ca 1850 – 1950-tal, men även en mer ålderdomlig hustyp finns bevarad. Bebyggelseutvecklingen kännetecknas av en stillsam kontinuitet där varje tid avsatt sina spår beroende på jordbrukets och byggnadsskickets utveckling. Håkansgårdarna ger en god bild av den mer mångsidiga jordbruksinriktning som kännetecknat många västgötagårdar långt in i sen tid.

Erska by är belägen på en markerad höjdrygg i jordbruksbygden kring Mellbyån. Även efter laga skiftet 1837 – 40 utgörs byn av en tät klunga gårdar längs vägen vid sockenkyrkan (från 1886) och järnåldersgravfältet Erska Lunde. Flera gårdar i byn har fortfarande välbevarad bebyggelse från 1800- och tidigt 1900-tal.

De två Håkansgårdarna är separata enheter men ligger tätt ihop i den branta sluttningen ovanför byvägen. Vid en hemmansklyvning mellan de två gårdarna 1858 drogs fastighetsgränsen tvärs igenom



2:11:s gamla manbyggnad. Gårdarna har således halva huset vardera. Båda gårdarna bedriver jordbruk med växtodling.

Ett västsvenskt bebyggelsemönster präglar båda gårdarna, med manbyggnaden för sig och flertalet uthus och ekonomibygnader i en fägårdsdel placerad framför mangården. Fägårdarnas läge nere vid byvägen medför att de på rad liggande ladugårdarna är betydelsefulla för upplevelsen av bymiljön i stort. De ljusmålade manbyggnaderna omges av trädgårdar med stora lövträd, stödmurar, gångar och rundel. De många ekonomibygnaderna och uthusen är alla rödfärgade. Flera har fina äldre tegeltak.

Mellan gårdarnas nuvarande manbyggnader står gamla manbyggnaden på 2:11 (1804), senare använd som undantagsstuga. Huset är som byggnadstyp mycket ålderdomligt. Det är en långsträckt

Översikt av Erska 2:12





Erska 2:11, översikt mot gamla manbyggnaden.

envånings tvillingstuga med två separata ingångar. Efter delningen inrymde huset två bostäder. I bostadsdelen på 2:11 har under en del av 1900-talet funnits en lanthandel. Denna del har i senare tid byggts om till bostad och renoverats. Bostadsdelen på 2:12 är emellertid oförändrad.

Erska 2:11 ligger på gårdens ursprungliga plats från före laga skiftet. Mangården utgörs av manbyggnad (1888, tillbyggd 1915), f.d. manbyggnad (1804) och ett kombinerat magasin och snickarbod (ca 1915). Manbyggnadens exteriör är helt oförändrad sedan en renovering 1915. Den blev då tillbyggd på ett inte ovanligt sätt med en vinkelbyggnad och en liten spröjsad glasveranda. Om gamla manbyggnaden se ovan.

Fägården omfattar ladugård (1895), stenkällare (1800-talets mitt) och en ihopbyggd bod- och garagebyggnad (1900-talets förra del). Ladugårdslängan, uppförd i timmer respektive stolpverk, vilar delvis på en kallmurad sockel. Exteriören är mycket väl bibehållen, bl.a. med ett utskott och ett indraget hörn vid ena långsidan.

På Erska 2:12 omfattar mangårdsdelen främst manbyggnad (1914) och delvis den äldre manbyggnaden (se ovan). Den vitmålade manbyggnaden har blivit något moderniserad på 1960-talet. En jordkällare och en källare med överbyggd bod (1900–1940-tal) ligger i backen i kanten av mangården. Den högre, delvis timrade ladugården (1850 – 80-tal, ombyggd ca 1920) påminner om granngårdens. Vid vägen står även ett magasin kombinerat med vagnbod/garage (1946) och ett garage (1961). Nära ladugården finns även ett svinhus med vidbyggd vedbod och dass. Här finns även gårdens hönsgård.



Erska 2:11 nuvarande manbyggnad.



Bygatan vid Erska 2:12.



Erska 2:12, hönsgård mm.

68. ESSUNGA ANNESTAD 2:19 Västergården

Kommun: ESSUNGA.

Socken: Främmestad.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Främmestad 6
och i odlingslandskapsinventering.

Västergården med rötter i laga skiftet är en ovanligt väl bibehållen gårdsanläggning för att vara i de västra slättbygderna. Framför allt är det bygnads- och jordbruksutvecklingen mellan ca 1880-tal – 1930-tal som här kommer till uttryck på ett åskådligt sätt. Måttfulla kompletteringar har gjorts under 1900-talet och vittnar om hävd och kontinuitet. Den välhållna bebyggelsen, särskilt de genuina ekonomibyggnaderna, har en fast anknytning till traktens äldre byggnadsskick. T.ex. kan nämnas brygghus, magasin och ladugård med särskilda byggnads- och teknikhistoriska värden. Den rikt sammansatta gårdsmiljön är av synnerligen stort intresse.

Jordbruksfastigheten Västergården är belägen i helåkersbygden kring Nossan norr om Nossebro. Byn Anestad är känd sedan medeltiden men bygden har förhistoriska anor. Västergården flyttades ut vid laga skifte i Anestad. Gården ligger bland andra utskiftade gårdar norr om byn och omges av ett öppet odlingslandskap. Västergården är släktgård i sjätte generationen. Jordbruket är utarrenderat idag.

Bebyggelsemönstret är en västsvensk variant med en avgränsad mangård, intill denna en liten ”ekonomigård” med mindre uthus och invid denna en fägård placerad i vinkel mot mangården. Byggnaderna är huvudsakligen uppförda mellan 1880-tal och 1930-tal. Mangården omfattar manbyggnad (1889) med två flyglar – bostad (1911) och magasin (1900). Manbyggnaden har den sena 1800-talsprägel väl i behåll. Bostadsflygeln är mer renoverad i sen tid. Magasinet har stark förankring i bygden kring Nossans nedre lopp – t.ex. de för



trakten typiska spetsbågefönstren. För sig ligger bod, höns hus och ett för Nossanbygden karaktäristiskt källare och brygghus av sten och trä med hal-laskorsten (1924).

Fägården omfattar en långa med bodar och f.d. svinhus (1800-talets mitt) och en ladugård (1929 – 30). Bodlängan bevarar delvis ursprunglig strå-täckning under nuvarande tegeltak. Ladugården är byggd i tegel och stolpverk och överbyggd med hög skulle. Den är ett mycket fint exempel på den tidens lite större anläggningar. En sällsynthet idag är det väldiga takets ursprungliga täckning med handslaget enkupigt tegel. Troligen är detta tillverkat i socknen och återanvänt från en äldre ladugård.



69. ESSUNGA ESSUNGA 4:18 Lars-Persgården

Kommun: ESSUNGA.

Socken: Essunga.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Essunga 13

I slättbygden kring Nossan ligger Lars-Persgården där hela gårdsmiljön med de välbevarade byggnaderna är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse. Gården vittnar framför allt om perioden 1920 – 40-tal när jordbrukspolitikerna gynnade mindre familj jordbruk och jordbruket ännu kombinerade både djurhållning och växtodling. Vidare minner gårdens historia om den tidens ofta starka lokala engagemang i landsbygdens föreningsliv och folkbildning samt att detta hade stor betydelse för jordbruksutvecklingen. Gårdar som denna har inte varit ovanliga, men idag är de tvärtom sällsynta. Lars-Persgården är mycket väl dokumenterad. Här återspeglas såväl en nationell utveckling som mer regionala och lokala förhållanden. Det är av mycket stort värde att gården har kvar alla sina byggnader. Exempelvis silon berättar om ett viktigt skede i jordbrukets utveckling.

Lars-Persgården är en jordbruksfastighet belägen i slättbygden vid Nossan nära Nossebro. I och med laga skiftet i Essunga by 1851 – 55 kom flera gårdar att bära namnet Lars-Persgården. Denna ligger bland andra utflyttade gårdar och härstammar troligen från ett fransålt skogsskifte. Den bebyggdes först på 1880-talet och blev utbyggd under 1920 – 40-talen. Från 1870-tal till 1980-tal var en och samma familj ägare. 1986 testamenterades gården till Essunga Hembygdsförening. Gården har fått en noggrann beskrivning i uppsatsen Lars-Persgården – bevaren mig väl (av E. Sjöberg m.fl., Göteborgs universitet). Uppgifterna här är huvudsakligen hämtade därifrån.

Gården ligger i kanten av skog och mossar men omges främst av öppen jordbruksmark. Samtliga byggnader av trä är rödfärgade och har en- eller tvåkupigt taktegel. Mangårdens stenmur och syren-

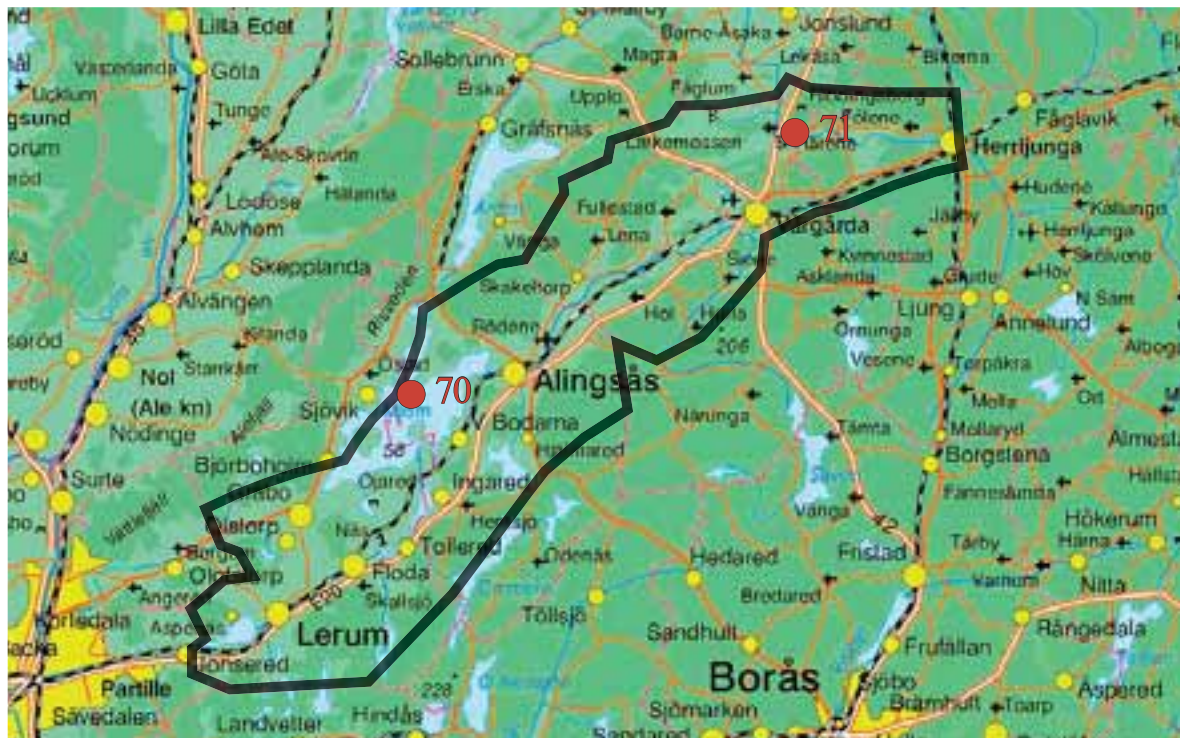


häck omger en välbevarad manbyggnad (1930-talets mitt), f.d. manbyggnad (1887) och en uthuslänga (tidigt 1900-tal). Den ursprungliga lilla manbyggnaden flyttades när den nuvarande byggdes och har sedan använts som snickar- och redskapsbod. Uthuset har inrymt vedbod, svinstia och höns hus.

Fågården omfattar ladugård (uppförd etappvis fr.o.m. 1920-talet), gödselstad och silo. Längan inrymmer magasin, vagnslider, havrelada, loge, råglada och fähus med skulle. Att kombinera råglada och havrelada lär vara utmärkande för trakten. Fähuset är murat av konststen. Silon med toppigt tak är murad av cementblock. Den tillkom under mellankrigstiden och är idag av stort agrarhistoriskt intresse.



SÄVEÅNS OCH LÄRJEÅNS DALGÅNGAR



Landskapsbild

Kärnbygden i Kullings härad, med angränsande del av Vättille i sydväst, omfattar ett mycket långsträckt smalt område. Det är starkt präglad av de stora dalbygderna kring Lärjeån och Säreån med lerhaltiga sedimentjordar nedanför högsta kustlinjen. Åarna omges till stor del av utpräglade ravinlandskap. Idag är dalbygderna kraftigt uppodlade. Randbygderna präglas till stor del av produktiv skogsmark. Lärjeån och Säreåns nedre lopp är påtagligt tätorts- och industripräglade och har stora transportleder i dalstråken.

Mot söder vidtar även en kuperad höglänt skogsbygd ovanför högsta kustlinjen. Bergryggar, sprickdalar och platåer omger här sjöfyllda sänkor. Flera tätortsnära rekreationsområden finns i skogsbygden. Dominerande i sydvästra delen är den stora sjön Mjörn, som fränsett västsidan ingår i regionen. Mjörn har skärgård, som har varit bebodd ända in i sen tid. Strandzonen präglas idag av ett omfattande fritidsboende.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Förhistoriska bygder följer Mjörn och ådalarna. Nossadalen i nordost hyser Nordens största hällkista vid Södra Härene. I området finns bl.a. storhögar

från bronsålder/järnålder och betydande järnåldersgravfält. Fossila odlingslandskap förekommer främst i form av områden med röjningsrösen, t.ex. längs Säreån. Lokaler med förhistoriska/medeltida stensträngar, terrasser, samt band- och blockformiga parceller finns t.ex. vid Siene Klockaregård. Inslag av småskaliga, stenmursrika odlingslandskap präglar ännu en del mindre gårdar och byar i skogs- och mellanbygden. Troligen sentida välvda åkrar förekommer rikligt vid Säreån, särskilt i Alingsås-trakten. Betade raviner samt större inslag av ädellövskog och ekhagelandskap omger Säreån. Ängs- och hagmarksrester med hamlade träd utgör här och var småbiotoper i odlingslandskapet.

Agrarhistoria

Regionen är en gammal ensädesbygd som förr hade sidvallsängar längs vattendragen och åkern i högre lägen. Laga skifte genomfördes kring Mjörn 1827 – 50, i övrigt främst under perioden 1850 – 75. I skogsbygden ovanför högsta kustlinjen har ensamgårdar dominerat och i dalgångarna flera mellanstore byar belägna på impediment längs dalsidorna. Exempel på storbyar med förhistorisk bakgrund är Hjällsnäs i Lärjeådal. Flera säteri-bildningar har funnits.



Fägata med stenmurar i Siene.

I Mjörn har en del små ögårdar funnits sedan medeltid – 1600-tal. Sannolikt har dessa skärgårdsjordbruk haft en säregen, lokal prägel med en mångsyssleriekonomi. Frånsett det viktiga fisket kan blandekonomin här ha haft en starkare förankring i mer traditionella jordbruksnäringar än i sjönäringar. Fiske och båtbyggeri m.m. har i viss mån präglat det sjönära fastlandet.

Utpräglade bruks- och industrimiljöer växte fram vid åarnas nedre lopp, bl.a. i handelsstaden Alingsås. Vid Västra stambanan tillkom åtskilliga små järnvägssamhällen under 1800-talets senare del. Uppe i nordost – kring Säveån och Nossan – har tätortsutvecklingen varit ganska måttfull. Den är främst förknippad med järnvägsknuten Herrljunga samt Vårgårda som är framvuxet kring kvarnindustri.

Bebyggelsemiljöer

Flera välbevarade säterimiljöer från 1700- och 1800-talen finns kring sjöarna, t.ex. Nääs och Öijared. Bondebebyggelsen har mestadels varit

Lärjeåns dalgång, Stora Lundby sn.



västligt präglad, bl.a. med skunkeladugårdar, framkammarsstugor, mycket tidiga tvåvåningshus (1700-tal) och tidiga dubbelhus (tidigt 1800-tal). Parbyggda potatis- och matkällare i gråsten med överbyggda bodar förekommer bl.a. i Säveådalen. Karaktäristiskt för bygden kring Nossan – Säveån under sent 1800-tal blev mängden ladugårdar i välhuggen gråsten. Säveåns nedre dalgång kring Lerum hyser en speciell, påkostad panelarkitektur från 1850 – 1900.

Efter Västra stambanans tillkomst på 1860-talet, uppförde förmögna göteborgare mer exklusiva sommarvillor längs sjösystemen. Fritidsbyggandet har sedan präglat Alingsås- och Lerumstrakten under hela 1900-talet. Stora trädgårdsodlingar med växthus vid gårdar och villor i sjödalarna förekommer i motsvarande trakter. En mycket välbevarad bruks-/industrimiljö vid Säveåns nedre lopp är Tollered. Regionens sydvästliga del präglas i olika mån av Göteborgs närhet och mycket av den f.d. jordbruksbebyggelsen här har genomgått förändringar på senare år.

70. ALINGSÅS TORSTÖ 1:1 Stora Torstö

Kommun: ALINGSÅS.

Socken: Alingsås.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Alingsås, odlingslandskapsinventering och i område av riksintresse för naturvården. Ett objekt med ängs- och hagmark finns på ön.

Stora Torstö är den enda helt bevarade gårdsmiljön i Mjörn och har i sin helhet synnerligen stora kulturvärden: Öjordbruket är i stort sett komplett med välbevarad bebyggelse, båtstad och ett ännu hävdat odlingslandskap. Gårdsbebyggelsen återspeglar t.ex. den agrara ekonomins inriktning och anpassning till de speciella betingelserna på ön. Den vittnar även om ett traditionellt byggnadsskick från 1800- och tidigt 1900-tal, med stark regional förankring. Särskilt omnämns måste den förnämliga ladugården från 1913. Odlingslandskapet som numera hävdas med slätter och färbete bevarar äldre strukturer av mycket stort intresse. Överhuvudtaget utgör den lilla gården en väl bibehållen gårdsanläggning.

Stora Torstö är en av fyra öar i Mjörn som har varit bebyggda med små bondgårdar. Gården är nu ensam om att ha denna karaktär i behåll ogravrad. Ön blev troligen bebyggd senare än de tre andra öarna, vars bosättning har anor från medeltid och 1600-tal. Först 1825 fördes St. Torstö in i jordeboken. 1831 kom gården i den nuvarande ägarsläkten Thibergs ägo. Jordbruket hävdades till 1978. Sedan ca 1996 används gården som bostad inom släkten. Hela ön omfattas av fastigheten 1:1 med undantag för sommarvillan Nybygget (1:2).



På ön har djurhållning, jordbruk och (under 1900-talets första del) fruktodling utgjort en ekonomisk bas. Av sjöbundna näringar har sannolikt endast fisket varit betydelsefullt. Under 1900-talet har detta dock främst varit ett komplement. Ön har givit tillräckligt underlag för bete och insamling av vinterfoder. Man har inte behövt frakta runt djuren i skärgården på sommarbete. Både lövtäkt och vasstäkt har bedrivits. Vassen användes i viss mån som fodertillskott men framför allt som strö.

Laga skifte var inte nödvändigt att genomföra på ön. Det sannolikt ursprungliga åkergårdet markeras bl.a. av de många vällagda stenmurarna som avgränsar inägor och utmark. Troligen är det 1800-talets odlingsexpansion som återspeglas i tillkomsten av det nordöstra åkergårdet med madåkrar. Enstaka fruktträd återstår idag av de ca 200 som planterades 1901 – 19 på det äldre åkergårdet.





Bland bergryggar och små dalgångar omväxlas skogspartier, bl.a. med ek, med ett småskaligt odlingslandskap innanför klippstränderna. Gårdsbebyggelsen ligger i karaktäristiskt vindskyddat läge med närhet både till åker och båtläge. De rödfärgade byggnaderna med tegeltak utgör en väl sammanhållen enhet, inramade av en gammal trädgård. Kärnan i gårdsanläggningen är manbyggnaden (byggd efter 1828), "bagarstugan" (tidigt 1800-tal eller äldre) och ladugården (1913). Äppelboden byggd för fruktodlingen (ca 1920) används numera som sommarbostad. Till gården hör även ytterligare uthus, en källare och ett karaktäristiskt enkelt båthus av trä vid båtstaden. Skrivarstugan "Bergshyddan" är en f.d. förstukvist som uppställdes 1925.

Den stora ladugården har både in- och utvändigt en oförändrad 1910-talskaraktär och är ett mycket välbevarat prov på en typ av ekonomibyggnad som

har varit ganska vanlig i södra Västergötland. Den rikliga funktionsuppdelningen är dock särskilt anpassad efter öjordbrukets förutsättningar. Stall och fähus är timrade. Körhus, tröskloge, sädesmagasin, lövlada, foderlada, foderskulle och redskapsbod är byggda i stolpverkskonstruktion. (Möjligen ingår delar av gårdens äldre ladugård i den nuvarande). Till skullen leder en murad körbrygga med bro i trä.

Manbyggnaden är en stor timrad tvåvåningsstuga. Den blev tillbyggd med ett rum på vardera våningen 1915. En renovering utfördes på 1960-talet. Exteriören är välbevarad och det är i mångt och mycket även interiören, som bl.a. har en 1800-talstapet. "Bagarstugan", även använd som bostad, är timrad över en välvd stenkällare. Den kan ha ursprung från tidigt 1800-tal men kan även vara äldre. Lite vid sidan av gården byggdes den tidstypiska sommarvillan Nybygget 1914.



71. VÅRGÅRDA HÄRENE 3:8 Nordgården

Kommun: VÅRGÅRDA.

Socken: Södra Härene.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: S. Härene 4, i större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering och i område av riksintresse för kulturmiljövård.

Den väl sammanhållna gårdsmiljön på Nordgården i Södra Härene vid Nossan vittnar framför allt om bebyggelseutvecklingen efter laga skiftet. De genuina byggnaderna (främst 1870-tal–1910-tal) har den ursprungliga karaktären i behåll. Gårdsbyggnaderna är i flera avseenden representativa för bygden här i Kullings härads norra del. Nordgården står i fin samklang med omgivande odlingslandskap i kulturmiljön med den medeltida kyrkoruinen, nya kyrkan, fornlämningar och stenvalvbro i ådalgången.

Nordgården är belägen nära Södra Härene medeltida kyrkplats. Jordbruksbygden är mycket rik på förhistoriska lämningar, från sten-, brons- och järnålder, och följer Nossans ringlande lopp.

Härene omnämns i skrift första gången 1386. I den äldsta jordeboken från 1546 upptas 7 hela hemman i byn. Av dessa var fyra frälseägda (däribland Nordgården), två kyrkohemman och ett skattehemman. Byn genomgick laga skifte i ett par omgångar, dels 1873, dels 1885. Nordgården ingick i den del som skiftades 1873 och gårdens nuvarande placering härrör från detta skifte. Nordgården ligger i en gles klunga av gårdar i den öppna bygden. Gården har en variant av västsvenskt gårdsmönster. Manbyggnaden har ljusmålad panelfasad, övriga träbyggnader är rödfärgade. Byggnadsmaterial och detaljer såsom dörrar, lås, beslag m.m.



har i relativt stor utsträckning återanvänts från de tidigare gårdsbyggnaderna i byn. Flera byggnader på Nordgården är nyligen varsamt upprustade.

Mangårdens höga träd omger manbyggnad (1873) och flygel (1870-talets början). Manbyggnaden är ett dubbelradhus med sexdelad plan. Exteriören är väl bibehållen. Ingången, med pardörr och smala farstufönster på var sida, saknar veranda. Denna entrétyp förekommer också på andra gårdar i bygden. Flygeln med enkelstugeplan byggdes först och användes som bostad medan manbyggnaden uppfördes. Senare har byggnaden förhöjts. Den har nyttjats bl.a. som bryggghus, snickarbod och förråd.

Fägården omfattar den stora trelängade ladugården från 1912, byggd för tre hästar och 16 nötkreatur. Fähus, svinhus och stall är byggda i tegel och överbyggda med en hög skulle av trä. Vid sidan av gården står den karaktäristiska gårdssmedjan (eventuellt sent 1800-tal) med ässja och bälg.



Smedja.



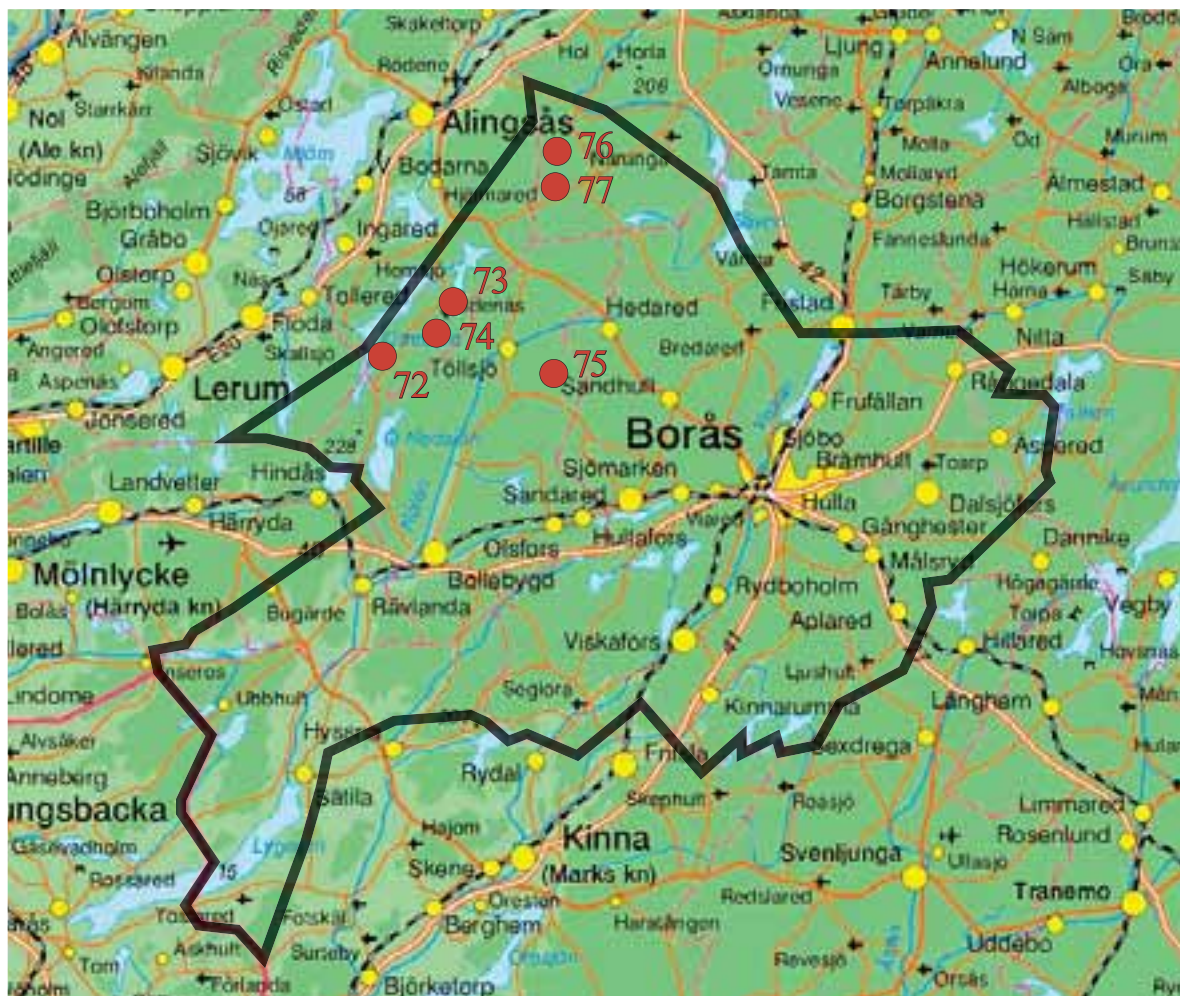
Ladugård.

På "gåramålningen" från 1900-talets början finns gårdens byggnader avbildade.



SKOGS- OCH HÖGLANDSOMRÅDET I SÖDRA VÄSTERGÖTLAND

REGION
13



Landskapsbild

Regionen omfattar delar av häraderna Bollebygd, Kulling, Mark, Veden och Ås. Till stor del består den av skogsbygd i ett mycket kuperat högländ med bl.a. sprickdalar, höjdryggar, platåer och även inslag av stora drumlinier. Åtskilliga sjöar och mossar fyller dalsänkorna. Moränjordar ovanför högsta kustlinjen dominerar, men i söder finns dock lägre belägna dalpartier. Större ådalar omger Viskan och Häggån i söder och Storån i sydväst. Idag dominerar produktiv skogsmark och odlingsstråken är begränsade. En kraftig industrietablering och tätortsexpansion kännetecknar Boråsområdet samt angränsande stråk söderut längs Viskan och västerut längs riksväg 40 mot Göteborg.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Flera förhistoriska bygder finns, med t.ex. järnåldersgravfält vid äldre bebyggelselägen. En stor medeltida borglämning är Sundholmen i sjön Tolken. Av fossila odlingslandskap förekommer åtskilliga röjningsröseområden från förhistorisk tid – medeltid. Även områden med stensträngar, terrasskanter och bandparceller förekommer. Där skogen bryts upp av odlingsstråk finns ibland mycket välbevarade, småskaliga odlingslandskap med stenmurar, småbiotoper, rösen, hamlade träd m.m – t.ex. i Upptröst och Älmås nära Borås. I Skogsbygdens socken kring sjön Säven har flera mindre gårdar bevarat äldre brukningsformer in i sen tid. Samma gäller i Ödenäs socken kring sjön Ömmern. Rikliga lämningar finns efter äldre tiders skogliga verksamhet och utmarksnäringar.



Högt belägen bebyggelse i Morjhult, Töllsjö sn.

Agrarhistoria

Ensamgårdar har särskilt förekommit på höglandet och bybildningar i dalstråken längs vattendragen. På Härskogen i väster finns flera mindre enheter med ursprung från nybyggen eller återkolonisation av ödehemman under 1500 – 1600-talen. Mycket högt belägna bebyggelselägen förekommer i hela regionen. Före skiftena låg åkermarken ofta i krönlägen på t.ex. drumlinor och plataer med bebyggelsen i direkt anslutning. Långsmala tegformer förekommer i åkern, vilka går tillbaka på förhistoriska markindelningar. Större utmarksområden fanns bl.a. på Härskogen och i Närnska skogsbygden. Brevikshult i Kullings och Bollebygds härader samt Lygnersvider norr om sjön Lygnern var förr vidsträckta allmänningar. Än idag är Brevikshult delvis allmänningsmark. Laga skifte genomfördes främst mellan 1850 och 1875. Här var sedan gammalt en boskapsproducerande ensädesbygd – ett kärnområde för Sjuhärads speciella blandekonomi med många, ofta lokalt specialiserade binärningar. Exempelvis kan nämnas textilslöjden med vävnadstilverkning i norra Mark, smides- och svarvarbeten i Toarps socken samt snickare, laggare och korgmakare i Hedared och Sandhult. Bollebygd var inriktad på laggkärl och allmogemöbler. I Töllsjö och Sandhult utvecklades senare en specialisering på produktion av fisklådor till Göteborg. Sjuhärads gårdfarihandel (knallehandel) hade en huvudbygd mellan Borås och Ulricehamn, särskilt i Toarp och Rångedala. Marknadsplatsen Borås (stad 1622) hade speciella handelsförmåner och har sedan 1600-talet utgjort en av landets främsta textila för-

lagsorter. Industrialismens industri- och tätortsutveckling, med Borås som centrum, har givit upphov till långa bebyggelsestråk längs Viskan – starkt präglade av textilindustrin.

Bebyggelsemiljöer

Bygden hade länge ett ålderdomligt byggnadsskick. I Hedared står Sveriges enda bevarade medeltida stavkyrka. Ännu finns bevarade exempel på framkammarstugor och långloftsstugor samt även inslag av högloftsstugor kring Viskan och Storån. Utmärkande för områdets äldre manbyggnader är nyckelhålsskönkar med lokala variationer. Stugor i två våningar förekom redan på 1700-talet. Idag finns flera bevarade sådana från ca 1800 – 60. Länge byggdes heltimrade ekonomibyggnader. Frånsett i regionens östra del byggdes ofta stora skunkeladugårdar, i sent 1800-tal även med fähus av gråsten. Stora radställda mat- och potatiskällare av gråsten, ofta överbyggda med bodar, har varit vanliga, särskilt i Kulling. Där finns även gott om potatisgravar. Särskilda möbelsnickarstugor, ”Ballbostugor”, finns ännu bevarade på en del gårdar i Bollebygds härad. Ett av Västergötlands största inslag av kvarvarande torvlador finns vid mossarna i Töllsjö socken. Exempel på bevarade sommarfähus finns ännu kring Storån och i Vedens härad nordväst om Borås. Flera välbevarade äldre bruks- och industrimiljöer finns längs åarna. Borås närområde utgör idag i stort sett en sammanhängande stadsbygd och mycket av den f.d. jordbruksbebyggelsen där har genomgått förändringar på senare år.

72. ALINGSÅS LÄKAREBO 1:1 Läkarebo

Kommun: ALINGSÅS.

Socken: Ödenäs.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Ödenäs 2A–F samt i större kulturmiljö och i odlingslandskapsinventering.

Ett naturreservat finns på fastigheten.

Läkarebo är en större skogsbygdsgård med medeltida anor. Bebyggelsens ståtliga utformning kan ytligt sett påminna om en liten högreståndsgård men någon sådan har Läkarebo knappast varit. Snarare bär den rikt sammansatta gårdsmiljön vittnesbörd om bebyggelsens utveckling på en lite större bondgård i den utpräglade skogsbygden. Även om de välbevarade byggnaderna härstammar från 1800-tal och tidigt 1900-tal återspeglas även traditionella bebyggelsemönster som delvis ger ett äldre intryck.

Läkarebo ligger nära Laxån i det kuperade skogshöglandet på norra Härskogen. Gården omfattade i äldre tid 1/2 frälshemman, sedermera 1/4 skattehemman. Den finns omnämnd 1546 och är troligen en medeltida ensamgård. Namnets förled ”Läkare-” kan ursprungligen ha syftat på ”Lekare-” i betydelsen spelman.

Gården ligger i ett traditionellt gårdsläge i slutningen av en höjdrygg med öppen mark kring gården och därutöver främst skog. Nära gården finns ett naturreservat. Bebyggelsemönstret är västsvenskt och till stor del präglat av en regelbunden byggnadsgruppering. Manbyggnaden är ljusmålad och övriga gårdsbyggnader är rödfärgade. Flera av byggnaderna har tegeltak.



Mangården består bl.a. av manbyggnad (1855), brygghus (1859), magasin/källare (1859), vedbod (1859) och stora vårdträd. Manbyggnaden är en stor tvåvånings salsbyggnad under sadeltak med valmade gavelspetsar. Huset har en mycket välbevarad exteriör med bl.a. ljusmålad panelfasad, ingångar med pardörrar och portaler med klassicistiska detaljer. Brygghus, magasin och vedbod är timrade. Magasinet är byggt över en stenkällare. Gården har flera kallmurade stenkällare från perioden ca 1800–ca 1880-tal. Enligt uppgift finns en kallmurad potatisgrav från 1700-talet.

Den stora trelängade fägarösanläggningen har uppförts i etapper. Längorna omfattar dels lador och timrad loge (enligt uppgift redan 1830-tal), dels stall och fähus (1911), dels vagnslider och hönshus (1929) samt ett dass. Tidigare har gården även haft smedja och kvarn.



73. ALINGSÅS ÖDENÄS 2:118, 2:101 Östergården

Kommun: ALINGSÅS.

Socken: Ödenäs.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Ödenäs 47, odlingslandskapsinventering och område av riksintresse för naturvård.

Östergården är en karaktärsfull gårdsanläggning med ett för trakten karaktäristiskt byggnadsskick, med bl.a. ekonomibyggnader, från 1800-talets senare del – tidigt 1900-tal. Bebyggelse och omgivande hävdade odlingslandskap samverkar till en väl bibehållen gårdsmiljö med stark regional prägel. Det omgivande bylandskapet i Ödenäs ger god inblick i markanvändning och bebyggelsemönster från både före och efter skiftenas tid i en drumlinby ovanför högsta kustlinjen.

Östergården är en jordbruksfastighet i Ödenäs by, belägen i det kuperade, sjörika höglandet i norra delen av Härskogen. Byn ligger på den stora Ödenäsdrumlinen högt ovanför sjöarna Ömmern och Ören och har vida utblickar över höjder och dal-sprickor.

Byn omfattade 3 gårdar år 1546 och de utgjorde förr ett helt skattehemman vardera. Mellangården, Västergården och Östergården är fortfarande stommen i byn. Eter laga skiftet finns dock sammanlagt ett 20-tal gårdsenheter som följer landsvägen längs drumlinen. Ödenäs är en väl bibehållen bymiljö kring sockenkyrkan (1840) och innehåller intressanta agrarhistoriska strukturer. Flera gårdar har välbevarad äldre bebyggelse, framför allt Östergården som ligger nära kyrkplatsen i östra Ödenäs. Denna del av byn ligger fortfarande kvar i ålderdomligt ”nedhasat” byläge nedanför åkern på



drumlinkrönet. På de kulliga sluttningarna finns ett småskaligt odlingslandskap med mycket breda stengärdesgårdar, fägator, inslag av hagmarker, åkerholmar, lövträddungar m.m.

Östergårdens rödfärgade byggnader ligger i ett västsvenskt bebyggelsemönster med gamla byvägen som skiljare mellan mangård och fägård i slutningen. Manbyggnaden har taktäckning med tegel, övriga byggnader har främst plåt.

Mangården med fruktträd och höga lövträd omger manbyggnaden (1850-tal) som är en rödmålad salsbyggnad med välbevarad exteriör. Huset har bl.a. hallaskorstenar, en stor frontespis på framsidan och mot gårdssidan en tillbyggd öppen förstukvist. Gårdens lillstuga (ca 1900) inrymde lanthandel i början av 1900-talet. Vidare finns ett garage (1930-tal). Ladugården (ca 1900) är delvis timrad. Den har typisk sidoutbyggnad och skunke på framsidan. Ett delvis timrat magasin (1915) har även inrymt ett svinhus.



74. ALINGSÅS ÖRSBRÅTEN 1:7 Örsbråten

Kommun: ALINGSÅS.

Socken: Ödenäs.

Ingår i: odlingslandskapsinventering och i område av riksintresse för naturvården. Naturreservat. Ej utvärderad i äldre kulturhistorisk inventering.

På Örsbråten samverkar bebyggelsen och ett mycket innehållsrikt odlingslandskap till en gårdsmiljö med synnerligen stora kulturmiljövärden. De välbevarade gårdsbyggnaderna är typiska för skogsbygdens lite mindre gårdar under 1800-talets senare del – tidigt 1900-tal. Gården har i allt väsentligt bibehållit detta utseende hela 1900-talet igenom. Traktens små gårdar har ofta varit genuina äldre gårdar så länge som jordbruket hävdats, ibland långt in på 1980-talet. Idag är dock Örsbråten en av ytterst få gårdar kring Härskogen som har bevarat denna karaktär i bebyggelse och landskapshävd. Ekonomibygnaderna är särskilt väl bibehållna.

Örsbråten är beläget i det kuperade höglandet i nordvästra delen av Härskogen. Första gången det omnämns i jordeboken är år 1602 då gården var ett kronotorp, d.v.s. ett nybygge. Senare blev gården skattlagd som 1/4 mantal skatte. Gården lär ha delats upp i två gårdar år 1870. Fram till ett ägarskifte på 1990-talet brukades gården som förr. Från gården bedrivs ej jordbruk idag men man har egna får och hästar på betesmarken och tar in eget foderhö.

Gården ligger i en gles gårdsklunga, belägen uppe på slutningen av ett dalstråk mellan skogklädda höjder ovanför sjön Ören. I omgivningarna finns bl.a. fägata, gamla hägnader, slätteräng, hävdade hagmarker, rösen och topphuggna askar m.m. Örsbråten har relativt få gårdsbyggnader,



vilket inte är ovanligt på traktens skogsgårdar. De är troligtvis uteslutande från 1870-talet och har en traditionell prägel. Bebyggelsemönstret är en västsvensk variant med landsvägen som skiljare mellan mangård och fågård.

Manbyggnaden omges av trädgård med löv- och fruktträd. Huset är ett exteriört mycket välbevarat västsvenskt dubbelhus med glasveranda och vidbyggd köksfarstu. Det har en fin äldre färgskala med ockragul fasad och engelskt röd pardörr och fönsterbågar.

Källarvinden utgörs av en bod på en hög källare av sten. Ekonomibygnaderna är omålade och grånade av väder och vind. På de ursprungliga sticktaken ligger sentida takplåt. Vagnboden har en utkragning på kortsidan – ett idag ovanligt äldre byggnadsskick. Den långa, vinkelbyggda ladugården är delvis timrad. Den har skunke på ena långsidan och en sidoutbyggnad samt en typisk gödselglugg ("môkeglugg"). Vid fårhagen finns även ett småfåhus.



75. BOLLEBYGD TORSTAD 1:7 Gustava

Kommun: BOLLEBYGD.

Socken: Töllsjö.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Töllsjö 24 och i större kulturmiljö.

Torstad 1:7 är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse som en genuin gårdsmiljö med stark regional förankring i Bollebygds härad: Välbevarade byggnader från tiden 1890-tal – 1930-tal vittnar på ett överskådligt sätt om bebyggelse och agrara näringar under denna tid på en bondgård i byn. Av särskilt värde är att gården har en välbevarad snickarstuga, ”Ballbostuga”, som minner om den starka historiska kopplingen till häradets speciella agrara näringsstruktur. Gården omges av en småskalig bymiljö med mäktiga stengärdesgårdar.

Byn Torstad är belägen i Söråns kuperade dalgång, inramad av skogklädda bergryggar. Torstad är en välbevarad bymiljö med en klunga gårdar som omges av ett öppet odlingslandskap med byvägar och stora, mycket vällagda stengärdesgårdar. Byn har vuxit fram ur ett enstaka hemman, omnämnt i jordeboken 1546. Laga skifte pågick i Torstad 1865 – 68. Idag bedrivs inte längre något intensivt jordbruk i byn, men odlingsmarken hålls öppen.

Enligt ägaren till Gustava använder ortsborna ofta de namn som syftar på gårdarnas innehavare vid tiden för sekelskiftet 1900. Torstad 1:7 kallas således Gustava efter Per Gustaf Andersson som var född på 1830-talet. De andra gårdarna benämns på motsvarande sätt Arons, Augusta, Börjes, Pears och Mårtes.

I Töllsjö socken har flera gårdar i likhet med denna haft en särskild snickarstuga. På gården här har tillverkats främst byråar och utdragssängar.

Mangården omfattar manbyggnad, snickarstuga och trädgård samt kantas av höga lövträd och



ståtliga stenmurar. Fägården består av ladugård och vagnbod/garage. Manbyggnaden är vitmålad, övriga byggnader är rödmålade. Samtliga tak täcks av tvåkupigt tegel frånsett snickarstugans som har trekupigt.

Manbyggnaden byggdes 1932 med stomme av restimmer. Den ursprungliga exteriören är oförändrad och är ett mycket gott prov på den tidens något mer villapräglade manbyggnader. Gårdens snickarstuga, av timmer med gråstenskällare under, byggdes som lillstuga 1899. Huset är en tvårumstuga som även har en bibehållen interiör med västgötaspisar och verkstad.

Fägården, på andra sidan om den mäktiga stenmuren, domineras av den mycket karaktäristiska ladugården från 1911. Längan har fähus/stall av tuktad gråsten och överbyggd skulle samt loge och lador med stolpverksstomme. En fristående vagnbod/garage byggdes 1939.



76. VÅRGÅRDA KAMPARÅS 1:3 Kamparås

Kommun: Vårgårda.

Socken: Skogsbygden.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Skogsbygden 1.

Gårdsmiljön på Kamparås i Närska skogsbygden har synnerligen stora kulturvärden. Den ger en mycket åskådlig bild av traditionell landskapsanpassning och byggnadsskick i landskapets sydvästra skogsbygder från tiden före och efter laga skiftet. De välbevarade byggnaderna är från tidsperioden 1820 – 80. Ålderdomlig bebyggelse av det slag som Kamparås representerar är idag en sällsynthet i Västergötland. Exempelvis har gården en framkammarstuga från tidigt 1800-tal, med för trakten typiska bislag, och även en av landskapets förnämliga skunkeladugårdar. Gården står i god samklang med omgivande hävdade marker.

I den kuperade skogsbygden mellan Vårgårda, Alingsås och Borås ligger Kamparås som har ursprung från ett enstaka hemman med medeltida anor. Enligt jordeboken år 1540 bestod Kamparås av 1/2 skattehemman. Idag utgörs Kamparås av några gårdar, belägna längs en mindre körväg, utmed en markerad höjdrygg.

Denna gård har gått i släkten sedan början av 1800-talet. Gården ligger i ett traditionellt sluttningsläge och har ett öppet västsvenskt bebyggelsemönster. De relativt få gårdsbyggnaderna har en viss gruppering i mangård och fägård, dock utan nämnvärd avgränsning däremellan. Mangårdsbyggnaderna är rödfärgade. Ladugård och källare är omålade och väderbitet grå.

Manbyggnaden är en framkammarstuga i en våning med vind (1820-tal). De två ingångarna har gamla pardörrar med bräder lagda i fiskbensmönster. Ingångarnas bislag är utmärkande för trakten



och har rundad överdel som vilar på handskurna konsoler. Skorstenarna är ommurade i sen tid annars är exteriören oförändrad. Vidare finns ett välbevarat mindre boningshus (1850-tal) vars hallaskorsten på traditionellt vis har svartmålad fält. Samtida med lillstugan är en källarvind (potatiskällare) av marksten och trä som står ute i hagen.

Den ålderdomliga ladugården (1880-tal) är delvis timrad, delvis byggd i stolpverk och har en öppen skunke på ena långsidan. Ladugårdens ena takfall har ovanligt nog en bibehållen täckning av stickspån, det andra täcks av plåt. Det bevarade körhuset är inrymt i en lägre utbyggnad i vinkel.



77. VÅRGÅRDA LJUNGÅS 1:1 Ljungås

Kommun: Vårgårda.

Socken: Skogsbygden.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Skogsbygden 5 och i odlingslandskapsinventering. Byggnadsminnesförklaring utfärdades år 2000. Ett kommunalt naturreservat är upprättat.

Ljungås är en liten skogsbygdsgård med ursprung från 1600-talets ny- eller återkolonisation på höglandet i Näska skogsbygden. Gården med byggnader och omgivande ägor ger en återspeglning av livsvillkor och verksamhet på höglandet under 1800-talet och 1900-talets första del. Det traditionella byggnadsskicket har stark hemortsrätt i höglandsregionen. Ljungås är numera skyddat som byggnadsminne enligt Lagen om kulturminnen.

Ljungås är beläget ganska nära Kamparås i den utpräglade skogsbygden på höglandet i Skogsbygdens socken. Det omnämns första gången i jordeboken 1613 som ett kronotorp, sedermera blev det skattlagt som 1/4 mantal. Senare har gården omfattat 1/8 skattehemman.

Gården har ett traditionellt läge på en markerad höjd. Den omges av ett småskaligt odlingslandskap på den gamla inägomarken, med bl.a. små oregelbundna åkrar, odlingsrösen, stenmurshägnader och rester av ängshävd. Skogen på utägorna betades länge. Den är bevuxen med gran- och tallskog och har aldrig varit föremål för modernt skogsbruk. Flera hotade växtarter återfinns på gårdens marker. Nuvarande ägo gränser härrör från storskiftet 1804. Markerna vårdas nu inom det kommunala naturreservatet.



Den samlade gårdsmiljön omfattar omålade grå byggnader från sent 1700-tal – ca 1900 samlade i ett västsvenskt, oregelbundet bebyggelsemönster. Här ligger manbyggnad, ett litet bostadshus, en ladugård och två separata källare.

Manbyggnaden är en långloftsstuga, troligen från 1700-talets senare del eller tidigt 1800-tal. Den bevarar även så karaktäristiska detaljer som hallaskorstenar med svarta fyrkanter och de för trakten typiska bislagen – förstukvistarna – vid ingångarna. Även det f.d. mindre bostadshuset är in- och utvändigt välbevarat. Huset har även inrymt fähus och hönshus under en kortare tidsperiod, 1950 – 65, efter att den ursprungliga ladugården rasat. Kammarer var inredd med bås för korna och hade särskilda anordningar för hönsen. Av de båda delvis jordgrävda stenkällarna återstår den ena i sin helhet.

Ladugården är ej gårdens ursprungliga. Den har flyttats dit från en annan gård på senare år. Ladugården har timrat fähus, loge i skiftesverk och lada i stolpverk samt öppen skunke mot gårdsplanen.





Landskapsbild

Regionen omfattar huvuddelen av Marks härad. Det mestadels starkt kuperade höglandsområdet genombryts av stora dalgångar och ravinlandskap vid Viskan och dess anslutande sjösystem och biflöden såsom Häggån, Surtan m.fl. Odlingsbygderna kännetecknas dels av moränjordar ovan högsta kustlinjen, dels av lägre belägna sedimentjordar. Mer småbruten bygd präglar randzonerna mellan dalsidorna och högländets skogsbygd. Mindre odlingsstråk följer mellanbygdens vattendrag. Idag domineras jordbruket av spannmåls- och animalieproduktion. Centrala Viskadalen är en vidsträckt odlingsbygd med öppna åkerfält längs ån. Större anhopningar av tätorter och industrimiljöer följer Viskans dalgång som är ett viktigt kommunikationsstråk.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Att Viskadalen var en förhistorisk huvudbygd i Mark vittnar de många fornlämningarna om. Exempelvis finns flera hållkistor mellan Öresjöarna och Tolken. Fera rösen och stensättningar från bronsåldern ligger i typiska krön- och topplägen. Området har flera järnåldersgravfält, bl.a. hög-

gravfält invid byar och gårdar i nedre Viskadalen. Medeltida borglämningar ligger strategiskt längs Viskadalgången, bl.a. vid Öresten och Kinnaborg. Fossila odlingslandskap från förhistorisk tid och medeltid förekommer rikligt i hela regionen. Framför allt finns gott om röjningsröseområden, men även åkermark med bandparceller såsom i Örestens ekhage. Välbevarade småskaliga odlingslandskap – delvis med stor rikedom på stenmurar – är fortfarande inte ovanliga. Betade raviner förekommer ännu längs vattendragen och steniga lövrika betesmarker finns utmed bergssluttningarna. Bygden har en relativt stor andel naturbetesmarker, varav många dock numera är konstgödslade. I Älekulla i den stenbundna mellanbygden finns flera små gårdar där lieslätter och hamling levat kvar in i sen tid. Partier av ekhagelandskap finns på flera håll.

Agrarhistoria

Färdstråket längs Viskan, Viskastigen, var förr ett av huvudstråken från Västkusten upp mot Västergötland och vidare till Svealand och Norge. Viskadalen var riksgränsbygd till 1645 när Halland kom till Sverige. Före skiftena var här en gammal ensådesbygd där boskapsskötsel, binäringar och åkerbruk kombinerades. De stora dalstråkens land-

skapsbild var då mer småskalig med vidsträckta fuktiga slättermarker längs Viskan och åkermarken i högre torrlänta terränglägen. Sedan medeltiden pågick en betydande linodling.

Regionen har haft stora likheter med halländsk bebyggelse- och landskapsstruktur, bl.a. med sammanhängande hägnadslag och att bebyggelsen tidigt flyttades till lägen långt ifrån den centrala åkermarken. Långsmala tegformer i åkermarken avspeglade förhistoriska markindelningar. Jordbruksbygden av idag präglas av en omfattande sen uppodling på den breda dalslättens sedimentjordar nedan högsta kustlinjen. Bebyggelsen är knuten till dalsidorna, ofta belägen tätt intill bergskanten i brytzone mellan inägor och utmark. Bondebebyggelsen följer främst dalstråken, medan den obesuttna bebyggelsen ligger i skogen uppe på höjderna runt dalgången. Laga skifte genomfördes ofta ganska sent i dalgångarna – huvudsakligen mellan ca 1875 – 1900. Fortfarande finns en del samlade byar.

Hemslöjden blev tidigt mycket betydelsefull och under 1600-talet kopplad till gårdfarihandel med linnelärf. Tidigt utvecklades den till en omfattande förlagsverksamhet med hemarbeten. Från början dominerade linne- och ylleprodukter. I och med 1800-talets ingång ökade starkt hemvävningen av bomull. Särskilt Kinna socken men även Fritsla, Skene och Örby blev knutpunkter för Marks textila förlagsverksamhet. Under 1800-talet anlades flera textilindustrier vid Viskan och Häggån. Ett textilt centrum med ett sammanhängande stråk av tätorter blev Skene och Kinna, där åarna sammanflyter.

Bebyggelsemiljöer

Här möts sydsvenskt- och västsvenskt byggnadsskick. I nedre Viskadalen, t.ex. i Istorp, finns ännu enstaka bevarade drag av halländsk tradition, t.ex. sammanbyggnad av bostadshus och ekonomidelar till en vinkellänga. Även kringbyggda (fyrängade) gårdar har förr förekommit i söder. Sydsvenskt präglade var även halmtaktäckningen och skiftesverksladugårdarna (dock ibland med skunke), vilket fortfarande finns exempel på kring Viskan. Huvudsakligen är det västsvenska, ganska öppna gårdsmönster som präglar Mark. Bygden hade länge ett ålderdomligt byggnadsskick med högloftstugor – som här hade sitt kärnområde – samt även framkammarsstugor och långloftstugor, varav flera bevarade exempel finns. Tvåvåningsstugor byggdes allmänt 1800 – 70, varav flera ännu finns i behåll. Mark har haft en rik äldre hantverkstradition med t.ex. utsmyckade dörr- och fönsteromfattningar och särskilt ofta lokalt särpräglade bislag/nyckelhåls-skönkar. Under den agrara revolutionen byggdes backstugor såväl av timmer som av marksten. Kring Viskan förekom ca 1850 – 1900 att sten användes till fähus. Stora heltimrade ladugårdar, ibland med skullutskott, byggdes både i dalstråken och på höglandet. Enstaka inslag av mer ålderdomliga uthuskategorier finns ännu. Helt särpräglade för regionen är de många, ofta herrgårdslänkande förläggargårdarna, särskilt i socknarna Kinna och Örby, varav flera är byggnadsminnen. Flera välbevarade äldre bruks- och industrimiljöer finns längs åarna.

Gård nr 78. Mark Ginkalunda 6:2, Smedsgården



78. MARK GINKALUNDA 6:2 Smedsgården

Kommun: MARK.

Socken: Kinna.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Kinna 8B samt i större kulturmiljö och i odlingslandskapsinventering.

Den välbevarade Smedsgården är av synnerligen stort agrarhistoriskt intresse. Gården är en i drift varande Viskadalsgård som hävdats kontinuerligt och vars bebyggelse har en anmärkningsvärt hög ålder – 1830-tal. Byggnaderna utgör förnämliga prov på äldre tiders byggnadsskick i Mark. Ladugården är en av Västergötlands äldsta och mest värdefulla och är dessutom i bruk. Av stort intresse är även gårdens historiska koppling till den agrara strukturen med proto-industrins förlagsverksamhet i Kinna. Gården står i god samklang med omgivande, hävdade odlingslandskap.

Jordbruksfastigheten Smedsgården ligger i Ginkalunda som är en by med medeltida anor. Byn bestod av fyra hela frälsehemman år 1546. Sedan länge ingår två av byns gårdar i säteriet Ginkalunda som blev förläggargård 1766. På den närbelägna förläggargården Stämmemad verkade den berömda förläggarpionjären Mor Kerstin, som på 1820-talet blev en av bygdens ledande bomullsförläggare. Hennes syster Anna Andersdotter med make Pehr Nilsson ägde från 1797 Smedsgården och bedrev också förlagsverksamhet.

Smedsgården ligger kvar på den gamla bytomten vid ån. Annas och Pehrs son Nils Pehrsson lät uppföra nuvarande gårdsbebyggelse 1833. Dennes son drev lanthandel på gården mellan 1880 – 1916. Gården av idag är inriktad på kött- och skogsproduktion. Nuvarande ägare är gudson till den fjärde generationen ägare sedan Anna och Pehr. I odlingslandskapet vid gården finns strandbete vid Viskan samt beteshagar med lövträd på ryggarna kring den grusade byvägen.

Den välhållna gården har ett i det närmaste götiskt bebyggelsemönster med manbyggnad, en mindre bostadsflygel och ladugårdslängan placerad som en yttre flygel. Alla tre byggdes 1833. Ett höns hus på mangården tillkom ca 1900. Mangården, som avgränsas mot fägården av stenvmur, omfattar även trädgård och stora vårdträd. Samtliga gårdsbyggnader är rödfärgade och mangårdshuset har tegeltak.



Den timrade manbyggnaden i två våningar har ett troligt ursprung som långloftstuga. Ena delen av bottenvåningen inrymde länge lanthandel. Inredningen finns numera på hembygdsgården i Kinna. Ingångens skönk med rikliga snickerier har en utformning som är kännetecknande för denna del av Mark. Huset har blivit något renoverat under senare årtionden men särskilt exteriören är välbevarad. Flygeln har inrymt bak- och bryggshus samt innehöll lager under lanthandeln tid på gården.

Ladugården är heltimrad upp t.o.m. det typiska skullutskott som löper längs långsidan av fähus och stall. Bl.a. i fähuset finns en del äldre inredning. Till längans ålderdomliga prägel bidrar att den består av två separata men ihopbyggda byggnadskroppar, något som främst förekom under 1800-talet. Den lägre delen med loge och lador byggdes 1833. Tidigare fanns fähus även i denna del. Fähus, stall och vagnbod är något högre och byggdes något senare. På 1980-talet byggde man till en maskindörr som anpassats till byggnaden i övrigt.



79. MARK GUNNTORP 6:1 Andersgården

Kommun: MARK:

Socken: Berghem.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Berghem 19.

Andersgården är en gammal Viskadalsgård som är en av Västergötlands äldsta och mest välbevarade gårdsmiljöer, bl.a. med en ovanligt intakt fägårdsanläggning. Gården, med byggnader främst från 1700- och 1800-talen, ligger kvar på gammal plats på bytomten. Andersgården har således en stark kontinuitet från både den oskiftade byn och från de stora skiftenas tidsepok. Gårdsbebyggelsen förmedlar även en god inblick i byggnads- och jordbruksutveckling i bygden under 1800- och 1900-tal. Den synnerligen intressanta gårdsmiljön står i god samklang med angränsande odlingslandskap.

Andersgården är en jordbruksfastighet i Gunntorp som ligger i Viskans dalgång. Numera utgörs Gunntorp av en grupp gårdar längs en delvis stenväggkantad byväg nedanför en bergrygg. I omgivande öppna odlingsmarker finns en del kvarvarande stengärdesgårdar och lövträd.

Byn Gunntorp bestod 1546 av fyra gårdar. Andersgården var då ett helt kyrkohemman. Sedermera blev gården kronans och inrättades till augmentboställe under Västgöta Kavalleriregemente. På 1760-talet såldes gården till en privatperson och omvandlades till 1/4 skattehemman. År 1884 delades gården upp i två delar. De nuvarande inne-



havarnas farfar lät genomföra moderniseringar av den gamla huvudgården. Numera är jordbruket utarrenderat.

Mangården ligger kvar i samma läge som den hade 1765. Fägården har flyttats något under 1800-talet. Bebyggelsemönstret är traditionellt med uppdelning i mangård och fägård, dock utan nämnvärd avgränsning dem emellan. Nästan hela tomtens är dock omgärdad med en stenvägg. Mangården har en gammal trädgård med gång, planteringar och fruktträd. Manbyggnaden (stomme 1700-tal) var ursprungligen en framkammarstuga. Vid en ombyggnad 1884 fick huset den nuvarande parstuguplanen. I samband med detta höjdes taket något och förstukvisten tillbyggdes. Husets



exteriör är mycket välbevarad sedan dess. En ännu oinredd vindsgavelkammare har på traditionellt vis inrymt "såabod". Vidare finns en fristående källarbod av sten och trä (1850-tal).

Fägården omfattar en trelängad ladugård och en vagnbod med dass på gaveln (1850-tal). Ladugården låg förr närmre mangården men flyttades till nuvarande plats mellan 1856 och 1884, varvid den byggdes till. Små tillbyggnader gjordes på 1910-talet och 1942. Den inrymmer stor sädeslada, loge, foderlada och fähus. Stommen av skiftesverk och timmer är endast delvis beklädd med gammal lockpanel och släta bräder. Fasaden är omålad och väderbitet grå.

Halmtaket är nyligen omlagt och översett. En bevarad vandring står på fägårdens utsida.

En av ägarna berättar att man på 1940-talet, efter krigsslutet, införskaffade en självbindare som delades med en annan gård. Självbindaren samt ett tröskverk, ett hackelseverk m.fl. maskinredskap finns på gården. På 1940-talet hade gården 7 kor, 1 kviga och 2 hästar som stod tillsammans i fähuset. Grisar och höns inrymdes i en avbalkning i fähusets innersta del. Till gården har inte hört något sommarfähus, åtminstone inte på 1900-talet. Under betestiden mjölkades korna i det fria tre gånger dagligen.



80. MARK LUNDABO 1:3 och SAMFÄLLIGHET Lundabo

Kommun: MARK

Socken: Ålekulla.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Ålekulla 5 och i större kulturmiljö.

Lundabo är en god representant för de gamla ensamgårdarna i Västergötlands södra skogsbygd. Den rikt sammansatta gårdsmiljön är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse. Gårdsbyggnaderna (ca 1850–1920) är mycket ursprungliga, liksom den gamla trädgårdens karaktär och de omgivande stenmurarna. Byggnadsskicket berättar även om Marks rika äldre hantverkstraditioner, t.ex. undantagsstugans portal samt manbyggnadens vindskammarfönster och veranda. Intressant är även kombinationen av kvarndrift och jordbruk i skogsbygden, att jämföra med motsvarande kvarngårdar i de centrala jordbruksbygderna. Gården omges av ett hävdad odlingslandskap

Lundabo är en f.d. kvarn- och bondgård som ligger i sydöstra Marks sjörika högland nära gränsen mot Hallands län. Här i bygden kring Ålekulla kyrkby finns flera inslag av små hävdade odlingslandskap med lövskogskullar i småkuperad terräng. Lundabo har ursprung från ett enstaka hemman med medeltida anor och är beläget på en förhöjning ovanför Lundaboån. Vällagda stenmurar och en ensidig allé kantar vägen vid gården.

Gårdsanläggningen omgärdas delvis av ån samt av spjälstaket och stenmurar. På mangården finns vådräd och en stor frukt- och köksträdgård. Manbyggnadens fasad är målad i brutet vitt, övriga byggnader är rödfärgade. Bostadshuset har tegeltak, övriga byggnader har främst plåttak.



På mangården står manbyggnaden och en flygel som är en f.d. undantagsstuga (båda byggda ca 1850). Manbyggnaden är en tvåvåningsstuga, närmast att likna vid en stor enkelstuga med sidokammare och långkök. Huset har en mycket ursprunglig, omsorgsfullt utformad exteriör. T.ex. är verandan utsmyckad med kvadermålning. De höga rundbågiga vindsgavelfönstren har förekommit i bygden. Undantagsstugan har en ståtlig kolonnportal vid ingången.

Fägården är tvålängad och omfattar ladugård med vidbyggt dass samt en länga med vagnbod/garage m.m. Ladugården är troligen heltimrad, den lär ha byggts 1906 men ger ett äldre intryck. Den mindre längan är från ca 1900. Utanför fägården finns en jordkällare. Kvarnen vid ån (troligen ca 1850-tal) är byggd med timmerstomme på underkvarn av gråstensblock. Enligt kommuninventeringen finns utrustning med kvarnstenar m.m. i behåll, dock ej ränna och vattenhjul.



81. MARK SJÖGARÅS 1:1 Sjögarås

Kommun: MARK.

Socken: Örby

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Örby 47A och i en större kulturmiljö. Byggnadsminnesförklaring utfärdades år 1978.

Sjögarås är ett gammalt enstaka hemman med medeltida anor i högländets randzon mot Viskadalen. Bebyggelsen är från tidsperioden 1817 – 1914 och har anknytning till södra Västergötlands äldre byggnads- och hantverkstraditioner. Exempelvis kan nämnas långloftsstugan med ”skönkar” och den huvudsakligen timrade ladugården. Gården utgör tillsammans med de närbelägna gårdarna Attared Västergården och Kölvarp en större kulturmiljö med välbevarade 1800-talsgårdar i småskaliga odlingslandskap uppe på höjderna. Sjögarås är skyddat som byggnadsminne enligt Lagen om kulturminnen.



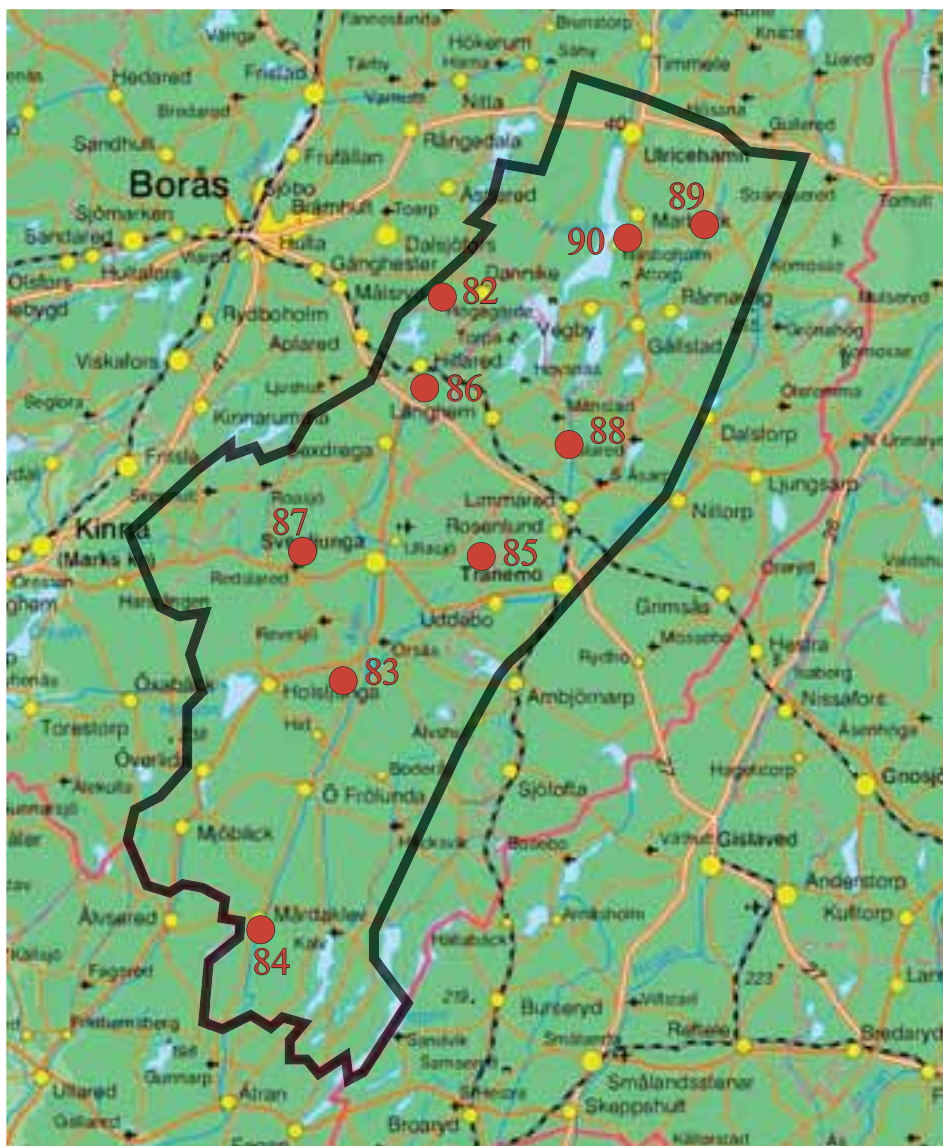
Sjögarås är beläget där den kuperade östra delen av Viskadalen börjar övergå i ett mer utpräglat skogshögländ. Gården omges av ett småskaligt odlingslandskap. Sjögarås, som omfattat 1/4 frälsehemman, är en säkerligen medeltida gård som omnämns år 1550.

Gården har ett öppet västsvenskt gårdsmönster utan nämnvärd avgränsning mellan mangård och fägård. Byggnaderna utgörs av manbyggnad

(1817), en f.d. snickarbod (ca 1900) och en ladugård (1914). Ladugården bör vara helt eller så gott som helt timrad. Stommen är delvis beklädd med stående bräder och okantade bräder s.k. ”bakar”. Ett garage/förråd uppfördes 1976 intill ladugården.

Manbyggnaden är en timrad långloftsstuga med för bygden karaktäristiska nyckelhålsskönkar vid ingångarna. Interiören är restaurerad och bevarar bl.a. spisar.





Landskapsbild

Huvuddelen av Kinds härad och en mindre del av Redvägs härad ingår i detta kuperade högländsområde, genombrutet av större dalgångar. Dalstråken följer Ätran och dess vattensystem kring Åsunden m.fl. sjöar och biflöden. Stora inslag finns av kullar, ryggar, platåer och mäktiga drumlinbildningar. Moränjordar ovan högsta kustlinjen dominerar, vid Åsunden även med starkt kalkhaltiga inslag. Inslag av sediment finns i dalbottenarna. Odlingsbygderna följer idag först och främst dalsidor längs åar och sjöar. Mindre odlingsstråk och mer småskaligt jordbruk vidtar uppe på högländet, där produktiv skogsmark numera sätter prägel på landskapet.

Fornlämningsmiljöer, fossila odlingslandskap och historiska biotoper

Regionen är mycket fornlämningsstät, bl.a. med en riklig koncentration av bronsåldersrösen på höjderna kring Assman och Jälmån. Åtskilliga järnåldersmiljöer finns med såväl gravfält som fritt liggande gravar. Flera tidiga platser för järnframställning förekommer. Ätradalens är ett av landets i särklass rikaste områden vad gäller fossila odlingslandskap från förhistorisk tid och medeltid. Här finns en ovanligt påtaglig kontinuitet i agrarhistoriska lämningar från bronsålder och framåt i tiden. De fossila odlingslandskapen täcker ofta vidsträckt arealer på åtskilliga hektar – bl.a. med mängder av



Stenbunden betesmark vid Rölle by, Dannike sn.

stora röjningsröseområden i skogsmark – t.ex. vid Röstorp. Åtskilliga stora och små lokaler med fossil åkermark inrymmer stensträngar, terrasskanter och bandparceller på inägomark i anslutning till nutida jordbruksbebyggelse. Mest välkända är Laggared i Hillared och Rösered i Månstad.

Här finns även rikligt med hävdade gamla odlingslandskap med bl.a. röjningsrösen, småtegar, fägator, diken, mossodlingar och ofta monumentala stenmurslandskap. Kring gårdarna förekommer ofta småbiotoper med ängs- och hagmarksrester, hamlade träd o.s.v. Inslag av ekhagar finns bl.a. i flera säterimiljöer. Åtskilliga strategiskt belägna medeltida storgårds- och borglämningar omger Ätran – Åsunden, t.ex. Torpa stenhus, Ömmesala, Fåstered och Opensten. Flera lämningar av skansar vittnar om de dansk-svenska gränsstriderna. Gamla utskogsbygder har gott om torplämningar och spår efter skoglig verksamhet – bl.a. många tidiga kolningsgropar. Mossområdena bär spår efter torvtäkt.

Agrarhistoria

Färdstråket längs Ätran, Ätrastigen, var förr den viktigaste kommunikationsleden från Västerhavet upp mot Västergötlands centralbygder. Under medeltiden blev Ätradalen en utpräglad frälsebygd. Hallandsgränsen var dansk-svensk riksgräns till 1645 och dalen var en hårt utsatt gränsbygd med olika typer av försvarsverk.

Bebyggelsen har dominerats av ensamgårdar och lösa bybildningar, med undantag för enstaka större byar uppe på på drumlinerna i dalgångarna. Äldre bebyggelse och åkermark ligger idag på moränhöjder i anslutning till vattendrag och dalgångar. Laga skifte genomfördes huvudsakligen 1827 – 75. Kulturlandskapet är ännu starkt präglat av markanvändningen i äldre tider. Mycket vanliga är långsmala tegindelningar i åkern, vilka går tillbaka på förhistoriska system.

Före skiftena var Ätradalen en ensädesbygd med en starkt utvecklad boskapsproduktion, bl.a. med uppfödning för avsalu. Dalen var en kärnbygd för

Sjuhärads speciella blandekonomi som dominerades av hemslöjd. En omfattande gårdfarihandel (knallehandel) bedrevs från dalens mellersta och södra delar. Många, ofta lokalt starkt specialiserade binärningar knöts till hemslöjden, t.ex. bleckslageri i norra Kind och smide. Särskilt viktiga blev sticknings- och ullprodukter, en viktig grundval för 1900-talets stora textilindustri. I söder har förekommit förläggargårdar liknande i Mark, men inte i lika hög utsträckning. Ulricehamn, som på medeltiden hette Bogesund, var en viktig knutpunkt för handel. En viss bruksbildning ägde rum på 1700-talet – t.ex. Limmareds glasbruk. Tätortsutvecklingen i dalen expanderade först under sent 1800-tal och blev starkt förknippad med industri (särskilt textil och trä) och järnväg.

Bebyggelsemiljöer

Här är ett av Västergötlands kärnområden för väl bibehållen agrar bebyggelse från 1800 – 1900-talen. Bygden hade länge ett ålderdomligt byggnadsskick och ännu finns bevarade exempel på högloftsstugor, samt en del äldre uthuskategorier såsom loftbodas, linbastur och kölkor. Flera prov på framkammarsstugor i två våningar och långloftsstugor finns ännu bevarade. Utmärkande för södra Kinds härad är förstukvistar/bislag med lokala variationer, samt stora välmurade gråstensladugårdar och stora heltimrade ladugårdar (1870 – 1900) med eller utan skullutskott. Tidigt (1700-tal) byggdes stora kallmurade gråstensskällare i Kind. Flera välbevarade äldre industrimiljöer finns längs åarna. Enstaka inslag av f.d. sommarfähus, madlador och torvlador förekommer ännu vid våtmarksområden. Åtskilliga ladugårdar med hög foderskulle uppfördes i bygden på 1920- och 30-talen. Särskilt kring Åsundens sjösystem finns flera välbevarade säterimiljöer, exempelvis då Torpa säteri med Torpa stenhus från medeltid – 1500-tal. Välbevarade stora gårdsmiljöer med herrgårdsprägel förekommer dock även i dalens södra del.

82. BORÅS DANNIKE 1:18 Längberget

Kommun: BORÅS.

Socken: Dannike.

Ingår i: kulturhistorisk inventering.

Längberget är av synnerligen högt kulturhistoriskt intresse som en ovanligt väl bibehållen äldre gårdsanläggning i mellersta Åtrådalen. Gården är en god representant för de mindre gårdar i småskaligt odlingslandskap som förr var vanliga i bygden. Gårdsmiljön i sin helhet vittnar både om äldre byggnadsskick och om det tidiga 1900-talets bebyggelseutveckling i denna del av Sjuhärad. Mangårdsbebyggelsen är påtagligt ålderdomlig – en sällsynthet i dagens Västergötland.

Utmärkande för trakten här på höjderna väster om Åsunden har varit de många mindre arrendegårdarna. Fram till 1914 löd merparten av gårdarna i Dannike socken under Torpa säteri. Enligt Sveriges bebyggelse ca 1950 omfattade Längberget 18 hektar mark, varav ca 13,5 var skog och 4,5 var åker. Man hade 1 arbetshäst och 6 nötkreatur.

Namnet Längberget bärs idag av ett par gårdar i en liten klunga bland grusvägar, lövträdungar och små hagmarker. Gården ligger i traditionellt högt läge, mellan höjdrönets skogsbryn och dalsidans odlingsmarker. Samtliga byggnader är rödfärgade. Mangårdsbyggnaderna täcks av tegel eller cementpannor av äldre typ. Flertalet fägårdsbyggnader har taktäckning med korrugerad plåt ovanpå stickspån.

Gården har ett götiskt gårdsmönster med en tät mangård med manbyggnad och två flyglar samt ett stort vårdträd. Manbyggnaden (troligen 1700- eller tidigt 1800-tal) är förmodligen en långloftstuga. Den är timrad med utskjutande knutar. Ingångarna tyder möjligen på att byggnaden under 1800-talet blivit förlängd: Den ena (äldre) har överljus till



dörren och skärmtak med handskuren taklist. Den andra ingången har en veranda med snickerier från sent 1800-tal. Huset är ej utbyggt bakåt. Flyglarna utgörs av en heltimrad bod (troligen sent 1700 – tidigt 1800-tal) och en källare (ca 1850 – 70-tal) murad av grovhuggen gråsten.

Den långsmala fägården utgörs av ladugårdslänga, en länga med bodar och magasin (som senare även fungerat som tork), en vagnbod och ett brygghus/slaktbod. Samtliga byggnader undantaget ladugården är troligen från ca 1900 – 30. Den tvålängade ladugården är likt övriga fägårdsbyggnader uppförd med stomme av stolpverk. Enligt Sveriges Bebyggelse byggdes ladugården ca 1880, men exteriören bär i sådana fall prägel av att ha blivit ombyggd ca 1915 – 30.



83. SVENLJUNGA FLENSTORP 1:8 Skattegården

Kommun: SVENLJUNGA.

Socken: Revesjö.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Revesjö 2 och i odlingslandskapsinventering

Skattegården är en av de mest välbevarade äldre gårdsmiljöerna i nedre Ätradalen och är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse. Bebyggelsen har en stark regional prägel och är främst från 1860 – 90-tal, måttfullt kompletterad under 1900-talet. Särskilt måste den intressanta ladugården framhållas. Den är ett mycket gott prov på de stora ladugårdar med utskott på skullen som tycks ha varit vanliga i södra Kind under 1800-talets senare del, men som numera är ovanliga. Gården står i god samklang med omgivande odlingslandskap.

Skattegården är belägen i Flenstorp i nedre Ätradalen. Byn Flenstorp omfattade 1550 två gårdar och har bestått av Frälsegården och Skattegården, varav den sistnämnda har utgjort ett helt skattehemman. Idag finns här några tätt samlade gårdar på den backiga dalsidan. Gårdarna omges av ett hävdad odlingslandskap, delvis ännu småskaligt med stenmurar, rösen och gamla lövträd.

Skattegården har en variant av västsvenskt gårdsmönster med fägården placerad parallellt med mangården framför denna. Mangården med fruktträd och stora lövträd omfattar manbyggnad (1869) och ett magasin (troligen 1860 – 70-tal). Manbyggnaden är ett västsvenskt dubbelhus som har en mycket välbevarad exteriör, inklusive färgskalan med fasad i brutet vitt, foder i ockragult och fönster i engelskt rött. Den timrade, rödfärgade flygeln har bräddörrar och hallaskorsten. Byggnaden



har inrymt magasin och sannolikt även brygghus samt tidvis en lanthandel.

En särskild ekonomienhet utgörs av källare (1800-talets senare del) och ett rödfärgat enkelt garage (1900-tal). Källaren är murad i tuktad gråsten. Fägården omfattar ladugård (1881) och gödselstad. Den långsträckt ladugården är huvudsakligen timrad och är försedd med utskott på skullen längs hela långsidan in mot fägården. Taket är täckt med asbestcementskivor i likhet med övriga fägårdsbyggnader. På långans baksida finns den överbygga gödselstaden.



84. SVENLJUNGA KLEVEN 1:72 Klevs gästgivargård

Kommun: SVENLJUNGA.

Socken: Mårdaklev.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Svenljunga 2, i större kulturmiljö, i odlingslandskapsinventering och i område av riksintresse för kulturmiljövård. Byggnadsminnesförklaring utfärdad år 1988 (mangården).

Klevs gästgivargård är strategiskt belägen i gammal riksgränsbygd invid det centrala färdstråket Ätrastigen. Gården har prägel av storbondegård och minner om att det inte sällan var just större gårdar i centrala lägen som inrättades till gästgivargårdar. Gårdsmiljön är i sin helhet av stort intresse. Gästgivargården är en del av den kommunikationshistoriskt värdefulla kulturmiljön från 1700- och 1800-talen vid Klev. Här ingår även den f.d. handels- och postgården på Klev 1:41. De tre större mangårdshusen på gästgivargården är skyddade som byggnadsminne enligt Lagen om kulturminnen.

Mårdaklev ligger i sydligaste Västergötland, vid den historiska handels- och färdvägen längs Ätran, inte långt från Hallandsgränsen. Om riksgränsbygdens tid vittnar försvarsverken Mårdaklevs skansar. Centralt ligger bebyggelsen från 1700- och 1800-talen vid Klev (Kleven). Denna består av två större f.d. bondgårdar vid foten av en hög bergrygg i den kuperade dalgången. Den ena är gästgivargården (1:72), den andra är nuvarande hembygdsgård som inrymt affär och poststation m.m (1:41). I den riksintressanta kulturmiljön ingår även Mårdaklevs sockenkyrka av trä från 1875 och en stålbro över Ätran från 1922.

Klev hade tullstation när Halland var danskt. Gästgivargården inrättades på 1650-talet efter att



Halland övergått till Sverige. Gästgiveriverksamhet pågick ända in på 1950-talet, oavsett att gästgiveriförordningen slutade gälla 1934. Idag bedrivs här restaurangverksamhet med övernattningsmöjlighet.

Gästgivargården omfattar en mangård med stor manbyggnad och två flyglar – samtliga timrade tvåvåningshus med ljusmålade panelfasader. Den stora manbyggnaden (byggd 1826) erhöll på 1880-talet en ståtlig tvåvånings veranda med rikliga snickerier. Flyglarna utgörs dels av en äldre manbyggnad av ovanligt hög ålder (1700-talets förra del) och ett bostadshus som inrymt utskänkingslokal (tidigt 1800-tal). På mangården finns även två uthus och en stenkällare (alla 1800-talets senare del). En stor, delvis timrad ladugård från 1870-talet låg tidigare på andra sidan vägen men är numera riven. I söder (nu på 1:44) ligger bl.a. två f.d. arrendatorsbostäder (1800-talets senare del). Hembygdsgårdens bostadshus i norr påminner till ålder och karaktär om gästgivargårdens.



85. SVENLJUNGA KÄRRSGÄRDE 1:6 Kärrsgärde

Kommun: SVENLJUNGA.

Socken: Ullasjö.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Ullasjö 6, större kulturmiljö och odlingslandskapsinventering.

Kärrsgärde 1:6 är ur agrarhistorisk synpunkt synnerligen intressant. I den väl bibehållna gårdsmiljön ingår bebyggelse med prägel av tiden ca 1850 – 1920. Av stor betydelse är även sammanhangen med omgivande välbevarade, småskaliga odlingslandskap, inklusive lämningar av en mindre gård. Av särskilt intresse är Kärrsgärdes kombination av bondgård och lanthandel. Att en befintlig bondgård drivit en lanthandel på gården kan ha varit relativt vanligt i södra Västergötland efter införandet av näringsfrihet 1864. Den f.d. lanthandeln är både in- och utvändigt välbevarad. Gården med f.d. handelsbod och omgivande småvägar vittnar även om de många små knutpunkter som fanns på landsbygden under sent 1800- och tidigt 1900-tal.

Kärrsgärde ligger mellan Ätradalens odlade dalstråk och en kuperad randbygd med skogs- och mossmarker. I jordeboken 1540 är Kärrsgärde upptaget som ett helt kyrkohemman, senare omvandlat till 3/8 skattehemman. Laga skifte genomfördes 1859, då var gården uppdelad på fyra brukningsenheter. I sockenboken Ullasjö (1985) berättas bl.a. att lanthandeln etablerades på gården under sent 1800-tal. 1892 övertogs den av Johan Fredrik Johansson och hans mor Anna som utvecklade verksamheten. Af-färsrörelsen blev efterhand viktigare än gårdens lilla jordbruk. Bl.a. anlade man en filial i Svenljunga och bedrev torghandel i Borås. Lanthandeln i Kärrsgärde blev även en knutpunkt för traktens hemarbete med strumpstickning till firmor i Borås. Handeln i Kärrsgärde var i drift till 1946. Verksamheten fortsatte sedan i Svenljunga.

Kärrsgärde och granngården Mansås omges av ett välhävdat, småskaligt odlingslandskap i backarna med odlings- och betesmarker, stenmurar, odlingsrösen och småvägar samt lövskogskullar med inslag av ek. Gårdens rödfärgade byggnader ligger samlade. Mangårdens trädgård, stenmur, häckar och lövträd omger manbyggnaden. Huset blev ombyggt ca 1880 men timmerstommen är troligen av äldre datum. En större tillbyggnad från ca 1890 har inrymt lanthandeln. I Sjuhärad finns olika exempel på att man på liknande sätt byggt till manbyggnaden med andra funktioner än för bostadsändamål. Tidigt 1900-talsprägel har husets trapphus, glasveranda och frontespis. Till husets lite speciella karaktär bidrar även fasadens ursprungliga paneler, bl.a. förvandringspanel, och de spröjsade fönstren. Taken täcks av pannplåt.



I hagen står en stor murad gråstenskällare (ca 1850 – 80), samt ett bryggghus. Fägårdens delvis timrade ladugård (1914) har en vidbyggd yngre gödselstad. Vidare finns vagnbod och ett större ut-hus (1910-tal).

Ute i odlingslandskapet finns lämningar efter en mindre gård som hör till Kärrsgärde 1:6. Här står två bibehållna byggnader: En delvis jordgrävd källare står invid en odlad terrasskant. Ålderdomlig är en delvis timrad ladugård med stickspåntak.

Överhuvudtaget förefaller denna del av Ullasjö socken, kallad Östanboroten, att innehålla intressanta agrarhistoriska strukturer. Även vägnätet i området har en ålderdomlig prägel t.ex. med inslag av äldre vägvisare och väghållningsstenar. Landskapet inrymmer flera småskaliga odlings- och hagmarkspartier.



86. SVENLJUNGA LÄGGARED 2:3 Nilsagården

Kommun: SVENLJUNGA.

Socken: Hillared.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Hillared 5, större kulturmiljö, odlingslandskapsinventering och område av riksintresse för kulturmiljövård.

Det innehållsrika bylandskapet i Läggared har bl.a. en enastående kontinuitet och förhistorisk förankring. Detta förstärker Nilsagårdens speciella karaktär och synnerligen stora kulturvärden. Här är en välhållen, hel gårdsmiljö med ett karaktäristiskt enkelt byggnadsbestånd från främst ca 1870-tal – 1930-tal. Gårdsmiljön återspeglar den här tidens jordbruk och bebyggelse i nedre Ätrådalen på ett mycket åskådligt sätt. Bebyggelsen är utmärkande för trakten, bl.a. har gården en mycket karaktäristisk ladugård. Av särskilt intresse är gårdens ålderdomliga, kombinerade kölna och linbasta som idag är en av mycket få bevarade i Västergötland. Gården har även en tvåvånings enkelstuga.

Läggareds by ligger i ett odlingsstråk ovanför högsta kustlinjen i mellersta Ätrådalen. Byn är högt belägen på en moränrygg mellan Ätran och ett system av småsjöar. Det riksintressanta odlingslandskapet har en anmärkningsvärt lång och tydlig kontinuitet. Detta uttrycks bl.a. i den vidsträckt fossila åkermarken (bl.a. odlingsrösen, stenhägnader och terrasser) med rötter i bronsåldern. Den fossila åkermarken ligger framför allt i omgivande lövskogsbäckar och har direktkontakt med 1600-talets inägomark och byläge. Även bronsåldersgravar



och järnåldersgravfält finns. Byn bestod 1548 av åtta hemman. Byläget låg nedanför åsens krön. Vid laga skiftet flyttades flera gårdar ut och nuvarande radbyliknande bebyggelse längs vägen tillkom.

Nilsagården (utflyttad vid skiftet) har omfattat 1/2 skattehemman. Gården är en av två gårdar med välbevarad laga skiftesbebyggelse och har mycket stor betydelse för karaktär och kontinuitet i byn. Enligt uppgift från en av ägarna ägs gården sedan 1964 av tre syskon, vars farfar inköpte den på 1890-talet. Gården drevs som sjuårigt växelbruk med vall, potatis och säd. På 1940-talet hölls sju mjölkkor, några grisar under året, samt höns och en häst. Fadern införskaffade inte någon traktor, på senare år anlätades maskinstationen. Jordbruket är numera utarrenderat till en granne, men man har egna betesdjur – köttdjur och får.



Foto: Fastighetsägaren



Kölnan med bevarad interiör ägdes tidigare gemensamt av tre gårdar.

Gården omges närmast av fossil åkermark, stenmurar, hagmark, öppna odlingsytor och den stensmurskantade byvägen. Bebyggelsemönstret är västsvenskt med fägården placerad vid sidan av mangården. Nästan alla gårdsbyggnader är rödfärgade – fränsett vitmålad manbyggnad och omålad kölna. Mangårdens stenmurar inramar en hävdad gammal trädgård med grusgång, rundel och vårdräd. Husen utgörs av manbyggnad (1879), ett mindre boningshus (1878) och brygghus (1920-tal). Lilla boningshuset byggdes som undantag. Det är en tvåvånings enkelstuga med oförändrad exteriör sedan sent 1800-tal. Manbyggnaden renoverades 1940 samt 1981 då den erhöll bl.a. tillbyggd köksfarstu.

Fägården omfattar ladugård (1875, ombyggd 1929), överbyggd gjuten gödselstad (1930-tal), källarbod (sent 1800-tal) och kölna (1800-talets början). Ladugården är delvis timrad, delvis byggd med stolpverksstomme. Det brutna takfallet är inte ovanligt på ladugårdar från 1920- och 30-talet i norra Kind och tillkom här när taket förhöjdes.

Den timrade kölnan vid bygatan är mycket välbevarad och är delvis byggd mot stengärdesgården. Kölnan har fungerat både som kölna och som linbasta. Även interiören är välbevarad med eldstad, lave samt utrustning. Före laga skiftet ägdes kölnan gemensamt av tre gårdar i byn.



87. SVENLJUNGA REDSLARED 1:4 Nedergården

Kommun: SVENLJUNGA.

Socken: Redslared.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Redslared 6 och i större kulturmiljö.

Nedergården är en väl bibehållen gårdsmiljö i ett småskaligt odlingslandskap i södra Västergötlands skogsbygd. Ekonomibyggnaderna är starkt förankrade i ett regionalt byggnadsskick i nedre Ätradalen. Av synnerligen högt agrarhistoriskt intresse är gårdens stora ladugård. Nedergården är även ett åskådligt exempel på att man under 1800-talets senare del kunde samla ihop gårdsfunktionerna i ett fåtal byggnader, även i Kinds virkesrika skogsbygder.



Redslareds lilla kyrkby ligger i den mossrika skogsbygden på höjderna väster om Ätradalen. Byn består av några glest liggande gårdar kring den gamla sockenstugan och kyrkan från 1600- och 1800-talen. Det stenbundna odlingslandskapet kännetecknas av betesmark och terränganpassad odlingsmark, i kanten av stormossar. Om odlingslandskapets långa hävd vittnar fossil åkermark vid Nedergården och järnåldersgravarna i skogskanten. Kyrkbyn bestod år 1542 av två gårdar, varav Nedergården var en.

Nedergårdens byggnader är relativt få och ligger i ett ganska fritt bebyggelsemönster vilket ger en ålderdomlig prägel. Samtliga byggnader är rödfärgade och har tvåkupigt tegel, frånsett vagnbodens sentida typ av plåttak.

Enastående är gårdens 46 m långa och 8 m breda, ladugårdslänga från ca 1870. Ladugården är timrad med överbyggt lider, byggd i sluttning och vilande på en mäktig stenfot. Exteriören är mycket välbevarad och troligen även interiören. Den är i likhet med

ladugården på Flenstorp Skattegården i Revesjö en av de förnämliga timmerladugårdar som påträffats inom den agrara bebyggelseinventeringen. Den fristående vagnboden är uppförd ca 1870 i timmer och stolpverk med utkragat loft – ett regionalt byggnadsskick i Sjuhärad som här bevarats.

Mangården med manbyggnad och flygel inramas av vådräd och syrenhäckar. Den breda manbyggnaden i en våning med vind byggdes 1833. Vid en renovering 1927 tillkom bl.a. en glasveranda. Som flygel ligger den knuttimrade bodlängan från ca 1850. Mangårdsbyggnaderna har renoverats i senare tid.



88. TRANEMO BJÖRDAL 1:3 Övregården

Kommun: TRANEMO.

Socken: Månstad.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Månstad 2.

Gårdsmiljön på Övregården är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse, inte minst p.g.a. dess påtagliga historiska koppling till den sammansatta agrara näringsstruktur som förr fanns i södra Sjuhärad. Manbyggnaden uppfördes som bostad för en av bygdens förmögna knallebönder. Byggnadsbeståndet (tidigt 1800-tal – 1910-tal) är mycket välbevarat och återspeglar i hög grad bebyggelseutveckling i regionen under motsvarande tid. Mangårdsbyggnaderna har på senare år rustats upp med stor kulturhistorisk omsorg och varsamhet. Även de förnämliga ekonomibyggnaderna är typiska både för bygden och för tillkomsttiden. Gården är väl förankrad i omgivande by och odlingslandskap.

Björdals by ligger i en öppen, småkuperad dalbygd kring Månstadsån. Byn omfattade 1550 fyra gårdar och flera kyrkängar. I Månstads socken var gårdfarihandeln betydande ännu långt in på 1800-talet. Av de bönder som bedrev gårdfarihandel (knallehandel) blev flera välbeställda och de lär ha kallats "Månsta' herrar". Flera av dem lät uppföra mer påkostade manbyggnader på sina gårdar, bl.a. på Övregården.

Idag består Björdal av en klunga gårdar vid ett vägskäl. Byn omges av ett öppet odlingslandskap med bl.a. lövskogsdungar och enstaka stengärdesgårdar. Nere vid ån finns ett madlandskap med flera madlador som tillhör gårdar i byn.

Övregården genomgick ett skifte mellan två bröder 1863 och denna gård flyttades då något från ursprungsläget. Gårdsanläggningen är en variant av den västsvenska gårdstypen, med en regelbundet uppbyggd mangård och fägården placerad bakom denna. Den välvärdade mangården med spjälstaket, häckar och vårdträd omfattar manbyggnad, bostadsflygel och bod- och magasinsflygel (se bild sid. 39). Manbyggnaden och bostadsflygeln blev medflyttade till det nya gårdsläget 1863. Manbyggnaden är en tvåvånings dubbelkammarsstuga med utskjutande knutar och en ståtlig portal vid huvudingången. Även interiören är pietetsfullt istandsatt. Den ålderdomliga bostadsflygeln är ovanligt nog en enkelstuga i två våningar, vilket är av stort byggnadshistoriskt intresse. Mangårdshuset är rödfärgade, med dörrar,



fönster och -foder målade i ljust grått. Taken täcks av enkupigt tegel.

Fägårdsbyggnaderna från 1910-talet omfattar ladugård, källare och en länga med vagnslider och stall m.m. Den välbevarade ladugården är ett gott prov på en tidstypisk länga, byggd i timmer och stolpverk och med en murad körbro till skullen. Källaren är ett fint exempel på de stora källare, murade av tuktad gråsten, som förekommer i bygden.



89. ULRICEHAMN GUNNARSBO 2:9, 2:5 Nolgården eller Norregården

Kommun: ULRICEHAMN.

Socken: Marbäck.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Marbäck 7 och i odlingslandskapsinventering.

I Gunnarsbo by ligger Nolgården (Norregården) vars kärna utgörs av två tätt liggande gårdar med byggnader huvudsakligen från senare delen av 1800-talet. En genuin prägel har även den omgivande byn som har flera inslag av väl bibehållna äldre bebyggelse och omges av ett välhävdat småskaligt odlingslandskap. Nolgårdens välbevarade byggnader har stark förankring i denna kuperade övergångsbygd mellan Åtradalen och Sydsvenska höglandet.

Det kuperade höglandet sydost om Ulricehamn kännetecknas av platåer, dalgångar och skogklädda ryggar. Mot väster sluttar höglandet brant ner mot sjön Åsunden. Gunnarsbo är en av flera små byar som ligger i skogsbygden på höjderna. Byn har troligen medeltida ursprung och bestod år 1557 av tre hemman. Idag ligger fyra – fem gårdar samlade kring vägsäl och små grusvägar i sluttningen. Några gårdar har välbevarad bebyggelse från ca 1850 – 1930. Mitt i byn står en liten byggnad, enligt uppgift från 1790-talet, som förr använts för brännvinsberedning. Även några mjölkbord står centralt vid vägsälken i byn. Odlingslandskapet i backarna är hävdat och har en småskalig prägel med odlings- och hagmarker, rösen, lövskogsdungar och stengårdesgårdar.

Gunnarsbo Nolgården eller Norregården har länge bestått av två gårdar. På den norra av gårdarna förekom tillverkning av kardor, vid sidan av jordbruket, under 1800-talets senare del.

Dagens Gunnarsbo 2:9 omfattar de två gårdar-



nas tätt liggande mangårdsbyggnader med häckar och höga lövträd samt stenmur från 1865. Av de två timrade manbyggnaderna har tvåvåningsstugan sannolikt fått sin nuvarande exteriör ca 1865. Det något lägre huset blev renoverat och påbyggt ca 1880. Husens bottenvåningar är emellertid troligen av betydligt äldre datum.

Fågårdarna hör idag till grannfastigheterna. Till 2:5 hör den delvis timrade ladugården söder om mangården (troligen ca 1880 – 1900) samt en vagnbod och några mindre uthus av trä. Samtliga gårdsbyggnader är rödfärgade och flertalet har tegeltak.



90. ULRICEHAMN MARBÄCK 20:3 Bäckagården

Kommun: ULRICEHAMN.

Socken: Marbäck.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Marbäck 16, odlingslandskapsinventering och i område av riksintresse för kulturmiljövård. Byggnadsminnesförklaring utfärdad år 1968 (bostadshus).

Bäckagårdens bebyggelse härstammar främst från tidsperioden mellan ca 1800 och tidigt 1900-tal. Gården är en väl samlad gårdsmiljö som vittnar om ett delvis mycket ålderdomligt byggnadsskick med stark hemortsrätt i Sjuhärad. Gården är ett bra exempel på hur gästgiverifunktionen ofta knöts till lite större gårdar i strategiska lägen. Sedan 1968 är Bäckagårdens äldre manbyggnad/f.d. gästgiveri skyddad som byggnadsminne enligt Lagen om kulturminnen.

Bäckagården är belägen i kanten av Marbäckens tätort som ligger söder om Ulricehamn. Trakten kännetecknas av högländets småkuperade avsatser och branta sluttningar ner mot sjön Åsundens dalgång. Inslag finns av småskaliga odlingslandskap med bl.a. rösen, stenmurar och gamla lövträd.

Marbäckens by omnämns 1357 och omfattade enligt de äldre jordeböckerna från 1500-talet 11 gårdar. Fortfarande ligger äldre gårdsbebyggelse vid sockencentrum kring den delvis medeltida kyrkan. Under 1900-talet har byn utvecklats till en mindre tätort. Bäckagården är belägen inom det gamla byområdet.

Gårdsnamnet finns omnämnt år 1619. Gården har utgjort 3/4 skattehemman men var i äldre tid ett helt kyrkohemman. Den fungerade länge som



gästgivargård. Enligt Sveriges Bebyggelse ca 1950 omfattade gården då 200 hektar mark, varav 19 hektar var åker, i övrigt främst skogsmark m.m.

Enligt en uppgift byggdes nuvarande manbyggnad 1917, som en stor salsbyggnad med drag av den tidens villastil. På mangården finns en knuttimrad tvåvåningsstuga som inrymt bostad och gästgivargård. Huset är en välbevarad långloftsstuga med karaktäristiska nyckelhålsskônkar vid ingångarna. År 1808 byggdes bottenvåningen och 1828 påbyggdes övervåningen. Fägården med ekonomibygnader från tidigt 1900-tal ligger bakom mangården. På andra sidan vägen ligger ytterligare en ålderdomlig tvåvåningsstuga, denna har inrymt bostad och lanthandel.



HÖGLANDET I SYDÖSTRA VÄSTERGÖTLAND



Landskapsbild

Den vidsträckt men mycket långsmala regionen omfattar främst delar av Redvägs och Kinds härad. Skogsbygd dominerar här i detta delvis starkt kuperade höglandsområde utmed smålandsgränsen. Bl.a. finns här Västergötlands högsta punkt, Galtåsen (359 m.ö.h.). Sänkor och dalstråk inrymmer många inslag av sjöar och mossar. I bygden finns även högmossar såsom Komosse. Exempelvis kring Musån i söder finns ett isälvs-landskap med stora höjdryggar. Odlingsstråken präglas av moränjordar ovan högsta kustlinjen. Idag är odlingsbygden främst begränsad till platåer och dalsidor kring vattendragen. Mestadels är nu området en utpräglad skogsbygd med produktiv skogsmark. Åtskilliga nedlagda jordbruksenheter finns, liksom ett stort fritidsboende i f.d. torpställen och småbruk.

Fornlämningsmiljöer,

fossila odlingslandskap och historiska biotoper
Järnåldersbygder är bl.a. områdets södra del med tidiga framställningsplatser för järn samt flera koncentrationer av rösen och gravar. I Redväg finns flera medeltida ödekyrkplatser. I Kind finns gott om förhistoriska och medeltida fossila odlingslandskap. Det gäller främst röjningsrösen i skogsmark samt åkerytor med bandparceller, stensträngar m.m. – särskilt i Nittorp och Ljungsarp. Småskaliga odlingslandskap med bl.a. ängs- och hagmarker, rösen och stenvägar, finns



Odlingslandskapet vid Gamla bygget, Mossebo sn.

kring många mindre gårdar och f.d. torp, samt även vid gamla byplatser. Lämningar efter mad- och myrslätter finns.

Agrarhistoria

Bebyggelsen har dominerats av ensamgårdar, varav flera förr var frälseägda. Byarna har som regel inte varit stora. Före skiftenas tid var här en ensädesbygd med en blandekonomi baserad på åkerbruk och boskapsskötsel. Laga skifte genomfördes ofta sent, i vissa fall på 1900-talet. Viktiga nätverk har av hävd funnits med Småland, t.ex. med järnbruket vid Nissastigen. Industrialiseringen präglades av trä- och torvindustrier som inte sällan blev betydelsefulla och fortlevde till sent 1900-tal. Den sparsamma tätortsutveckling som skett under 1900-talet – t.ex. Grimsås och Kättilstorp – hör mestadels samman med industrier vid de järnvägar som genomkorsar området.

Bebyggelsemiljöer

Regionen är delvis ett kärnområde för välbevarad agrar bebyggelse från 1800 – 1900-talen. Huvuddelen av området har haft kopplingar till småländsk byggnadstradition, t.ex. stora tvåvåningshus och flera dubbelkammartugor från 1800-talet. En regional prägel (i Kind främst) tycks ha förekommit i utformningen av bostadshusens takfots- och

fönstersnickerier. Heltimrade ladugårdar med skullutskott har inte varit ovanliga. Mellan ca 1915 – 1940 byggdes åtskilliga ladugårdar med körbro till hög skulle. Idag finns gott om ödeställda bondgårdar.

Troligen finns här jämte Ätradalen i väster, Västergötlands flest bevarade ålderdomliga kategorier av ekonomibyggnader, t.ex. linbastur, kölnor och loftbodar. I Gölingstorp finns en för dagens Västergötland helt speciell marknadsmiljö med bodlänga från näringsfrihetens införande. Sommarfähus och torvlador finns i någon mån ännu vid stormossarna i Redväg och Kind. Flera mossar har lämningar av torvtäkt, ibland i industriell skala såsom Ryttarens Torvströfabrik vid Kättilstorp längst i norr.

91. TRANEMO GÖLINGSTORP 2:3 Norrgården

Kommun: TRANEMO.

Socken: Nittorp.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Nittorp 8 och i större kulturmiljö.

Norrgården är en något större gårdsanläggning med bebyggelse främst från tidsperioden 1850-tal – 1930-tal. Framför allt gårdens äldre byggnader har en stark regional prägel och några av dem är av synnerligen stort kulturhistoriskt intresse. Ladugården är ett förnämligt prov på en stor stenladugård från tidigt 1900-tal. En fin representant för en regional byggnadstradition är den gamla manbyggnaden. Gårdsmiljön står i god samklang med det omgivande odlingslandskapet och kulturmiljön i Gölingstorp.



Norrgården är en jordbruksfastighet i Gölingstorp by, som ligger ovanför Jälmåns dalgång i östra Kind. Om bygdens förhistoriska anor vittnar fornlämningar från bronsålder och järnålder. Byns gårdar har tillsammans omfattat tre hela hemman, omnämnda år 1550. Den högt belägna byn omfattar idag flera samlade gårdar på en moränhöjd i odlingsstråket. Genom byn går landsvägen som följer ett gammalt färdstråk från Jönköping ner mot Kind och Åtradalen.

Norrgården har utgjort ett helt skattehemman. Enligt Sveriges Bebyggelse på 1950-talet omfattade då gården 32 hektar åker och 101 hektar skogsmark m.m.

Gården är en större gårdsanläggning av västsvensk typ, med en regelbundet uppbyggd mangård, avdelad från fägården av landsvägen. Utmärkande för gården är bl.a. att flera ekonomibyggnader, t.ex. ladugården, har brutet takfall. Fägården präglas främst av den ståtliga ladugården





(1910-tal), murad i välhuggen gråsten och överbyggd med hög skalle av trä. Den tidstypiska exteriören är välbevarad. Taket är omlagt med sentida plåt. Vidare finns ett karaktäristiskt vagnslider (1920-tal) samt ett brygghus (1930-tal) tillbyggt till maskinhall (1980-tal). Mangården med högvuxna lövträd, gång och rundel omfattar manbyggnad med två flyglar. Bostadsflygel är den välbevarade äldre manbyggnaden. Den är en ståtlig tvåvånings dubbelkammarsstuga (1855) med för trakten typiskt entréparti, fönster- och takfotssnickerier. Magasinsflygeln är troligen från 1880-talet. Den nuvarande huvudbyggnaden (1917) renoverades 1992.



Den bevarade körbron till skullen.

92. TRANEMO GÖLINGSTORP 5:6 och 2:8 Näbbagården

Kommun: TRANEMO.

Socken: Nittorp.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Nittorp 11 och i större kulturmiljö.

Näbbagården är en mycket väl bibehållen gårdsmiljö med ett välbevarat och delvis ålderdomligt präglat byggnadsbestånd från ca 1820 – 1940. Det är dock gårdsanläggningen jämte hela den miljö som hör till den som är av synnerligen högt agrarhistoriskt intresse. Vid gården ligger en f.d. gästgivargård och en marknadsplats med bevarade bodar från tiden för införandet av näringsfrihet på 1860-talet. Detta är en för dagens Västergötland unik och mycket skyddsvärd agrar miljö från 1800-talets landsbygd. De timrade marknadsbodarna återspeglar långt äldre handelstraditioner och bör idag vara särpräglade även för västsvenska förhållanden som helhet. Både gården och den omgivande byn bär i hög grad historisk vittnesbörd om de små knutpunkter som fanns på landsbygden i 1800-talets agrarsamhälle. Gården jämte den gamla vägslingan och angränsande äldre odlingslandskap är en väsentlig del av den värdefulla bymiljön i Gölingstorp.

Näbbagården är en jordbruksfastighet som ligger i den högt belägna Gölingstorps by, omgiven av en förhistorisk odlingsbygd vid Jälmån i östra Kind. Även efter laga skiftet finns här en samlad bybebyggelse kring Jönköpingsvägen. Byn har både varit ett bygdecentrum och en knutpunkt vid den viktiga färdvägen mellan Ätradalen och Nissastigen

Magasin och den f.d. gästgivargården.



i Småland. Här fanns en betydelsefull marknadsplats, gästgivargård, poststation och handelsbod m.m. Marknadsplatsen blev frimarknad redan 1862. Den ingår likt den f.d. gästgivargården (2:8) i den samlade gårdsmiljön kring ett förr centralt vägskal vid en allékantad äldre slinga av landsvägen.

Näbbagården har varit ett av byns tre hela skattehemman och är bebyggd som en stor bondgård. Bebyggelsemönstret har en friare västsvensk karaktär, men med viss uppdelning i mangård och fägård. Den tvåvånings timrade manbyggnaden är en stor salsbyggnad (ca 1820). Nyligen har den blivit omhändertagen och varsamt istandsatt efter en förfallsperiod. Ålderdomliga är dels två timrade magasin – varav det ena är byggt över en stor sten-



Huvudbyggnaden.

källare, dels ett fristående timrat avträde. Samtliga kan vara från ca 1850 – 70-tal. Ladugården (1939) är en för sin tid typisk större anläggning med hög skulle.

Den f.d. gästgivargården (1875) är ett vitmålat tvåvåningshus med panelfasad och fina snickerier från byggnadstiden. Huset har på 1900-talet inrymt såväl bostad och handelsbod som garage.

Marknadsbodarna.



Marknadsplatsens mycket långa bodlänga (1862) ligger i ett typiskt centralt och öppet läge vid vägskälet. Längan kan ha flyttats till platsen 1862. Den är heltimrad under spåntäckt tak, samt har ett genomgående lider och traditionella, öppningsbara bodluckor. Ett bostadshus från tidigt 1900-tal (2:7) står invid längans ena kortsida.

93. TRANEMO MALSSBO 1:1 Gamla bygget

Kommun: TRANEMO.

Socken: Mossebo.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Mossebo 12 och i odlingslandskapsinventering.

Gamla bygget uppmärksammas här eftersom den bör betraktas som en liten agrar miljö av mycket stort intresse. Byggnadsskicket är delvis påtagligt ålderdomligt. Särskilt bidrar de många omålade ekonomibyggnaderna till den karaktären. Omgivande odlingslandskap är småskaligt och rikt sammansatt. Det bidrar mycket till att gården ännu förmedlar ett helhetsintryck av en mindre 1800-talsgård i sydöstra Kinds skogsbygd.

Gamla bygget är en f.d. jordbruksfastighet som tidigare hört till Ambjörnarp socken. Gården ligger nära sjön Store Malen i höglandet vid gränsen mot Småland. Huvudgården Malsbo var förr ett helt frälsehemman (säteri) och är omnämnd i jordeboken år 1546.

Gamla bygget ligger i skogsbryn högt upp på en markerad höjdrygg. De väderbitet grå ekonomibyggnaderna omges av ett mycket småskaligt odlingslandskap. I de branta, steniga backarna finns gott om odlingsrösen och stenmurshägnader bland enar och gamla lövträd. Området betas av får och nötkreatur och är stängslat.

Gården har ett mer fritt bebyggelsemönster och omfattar manbyggnad, dass, magasin, vedbod, snickarbod (med smedja?), ladugård och brunns-hus. Byggnaderna är överlag timrade och omålade. Manbyggnad och dass är renoverade och rödfärgade.

Magasinet daterat år 1821.



Den lilla ladugården kan ha blivit om- eller nybyggd kring 1800-talets mitt. Den är till stor del timrad. Taket är plåttäckt. Vedboden har tak av stickspån. Snickarboden, med stor murstock och läge vid sidan av gårdens tomt, bör även ha haft andra funktioner, t.ex. smedja eller bryggghus. Brunns-huset är en låg timmerbyggnad med pulpettak. En av gårdens mest ålderdomliga byggnader är det knuttimrade magasinet som bär årtalet 1821 över ingången.

Manbyggnaden är en envånings ryggåsstuga, med grundkaraktär av 1800-talets förra del. Huset är av enkelstugutyp med sidokammare och bakåt utbyggt långkök. Det är renoverat på senare år.



94. TRANEMO MOSSEBO 1:22, 1:7 Mossebo Stom

Kommun: TRANEMO.

Socken: Mossebo.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Mossebo 14, i större kulturmiljö och i odlingslandskapsinventering.

Den välbevarade Mossebo Stom är av synnerligen stort intresse med sin karaktär av en gammal storbondegård i skogsbygden, under 1900-talet kompletterad och utvecklad vad gäller ekonomibyggnaderna. Mangårdshuset från 1700-talet har en stark förankring i äldre tiders byggnadsskick och är även i detaljer välbevarade. Hela anläggningen med byggnader, trädgård och omgivande hagmark, utgör en mycket god helhet. Gården är i hög grad även en del av den välbevarade kyrkomiljön från 1700-talet, vilken är av ungefär samma ålder som mangårdshuset. Gårdsmiljön är numera delad på två fastigheter.

I höglandets mer slutna skogsbygd nära smålandsgränsen ligger Mossebo kyrkby, belägen på en höjdrygg med jordbruksmark nere i sluttningarna. Stommen i Mossebo har utgjort 1/2 skattehemman men var 1540 ett helt kyrkohemman. Från 1730 innehades gården av storbonden Josef Hansson. Han var bl.a. förläggare, klockare och nämndeman samt inte minst riksdagsman – Hansson var talman för bondeståndet. Enligt uppgift var Hansson mangårdshusens byggherre ca 1760 och även den som genomdrev bygget av den nuvarande kyrkan 1773. I kyrkan finns porträttet av byggherren. Idag är mangården (1:22) avstyckad från fägård och jordbruksmark. Fägårdslängan (1:7) används i jordbruksdrift.

Gårdsmiljön kännetecknas av rödfärgade byggnader, vårdträd, gammal trädgård med droppformig rundel, häckar, spjälstaket och trägrindar. Omgivande gärdesgårdar, beteshagar och lövskogsdungar bidrar också till det ålderdomliga helhetsintrycket. Detta intryck förstärks av det nära förhållandet mellan mangården och kyrkplatsen med den rödfärgade spåntäckta träkyrkan i fonden.



Mangårdens knuttimrade manbyggnad (idag museum) och de två små knuttimrade flyglarna renoverades 1812. Flyglarna har ingångar med portaler från 1812 och ålderdomliga dörrar. Båda inrymde ursprungligen bostäder för tjänstefolket men kom senare att bli förråd. ”Tjuvagaller” minner om att en handelsrörelse bedrevs på vinden till den södra flygeln under 1800-talet. Norra flygeln används idag som bostad och den södra flygeln inrymmer café. Bakom mangården finns en kallmurad källare (1:7) eventuellt från 1700-talet.

Tidigare fägårdsbyggnader ersattes 1937 med en enda stor ladugårdslänga. Den välbevarade längan har mer karaktär av 1920-talets stora längor. Den är byggd i trä och gråsten och har körbrygga till skullen.



95. TRANEMO SNARÅS 1:4 Åsvedjan

Kommun: TRANEMO.

Socken: Tranemo.

Ingår i: kulturhistorisk inventering: Tranemo 32, i odlingslandskapsinventering och i område av riksintresse för naturvård.

Åsvedjans väl bibehållna, välvårdade gårdsmiljö omfattar en varierad bebyggelse som har en stark regional prägel. Gården har en traditionell landskapsanpassning. Tillsammans med det småskaliga, rikt sammansatta odlingslandskapet i backarna ger Åsvedjan i stort en god återspeglning av en liten skogsgård i Kind under 1800- och tidigt 1900-tal.



Åsvedjan är en liten f.d. jordbruksfastighet, belägen i det kuperade skogshöglandet kring Musån nära Tranemo. Snarås var på 1540-talet namnet på ett helt kyrkohemman och en kyrkotomt. Åsvedjan och flera andra mindre enheter i trakten har ursprung som torp till Stora Snarås. På Åsvedjan är dock bebyggelsens utformning och funktionsindelning betydligt mer utmärkande för en mindre bondgård än för ett torp.

En björkallé leder fram till den stenmurskantade mangården med trädgård och gångar kring manbyggnad (1887), undantagsstuga (1810) och magasin. Stall och ladugård utgör en fägårdsdel. Samtliga gårdsbyggnader är rödfärgade.

Manbyggnaden är troligen ett västsvenskt dubbelhus, delvis med källare i stenfoten. Exteriören är renoverad i sen tid. Som helhet utgör huset ett representativt exempel på traktens bostadshus från sent 1800-tal, t.ex. den karaktäristiska takfoten. Magasin och stall är båda timrade och har karaktär av 1800-talets förra del. Ladugården byggdes i timmer och stolpverk 1923 men har en något äldre prägel. Stall- och ladugårdstaken är omlagda med plåt.

Gården ligger i traditionellt läge i skogskanten, ovanför de mycket steniga backarnas hagmarker, små odlingsytor med odlingsrösen, stenmurshägnader och enbackar.

Överhuvudtaget kännetecknas området kring Snarås – Skillerås – Hinkelsbo m.fl. av agrarhistoriskt intressanta små kulturmiljöer. Här ligger flera mindre f.d. jordbruksenheter med välbevarad 1800-talsbebyggelse i småskaliga odlingslandskap som ligger i gläntor i skogsbygden. De sammanlänkas av ett nät av ringlande grusvägar, bl.a. med inslag av bevarade väghållningsstenar.



4. Projektet agrar bebyggelse med särskilda kulturvärden i Västergötland

I inledningen gavs bakgrunden till projektet Agrar bebyggelse med särskilda kulturvärden i Västergötland, som är grunden till denna skrift. I detta avsnitt redogörs mer utförligt för projektets innehåll och genomförande. Projektet är, som tidigare nämnts, ett samarbetsprojekt mellan Västergötlands museum, Regionmuseum Västra Götaland och Länsstyrelsen Västra Götaland.

Ett fortlöpande samarbete har bedrivits med två andra samtidigt pågående informationsprojekt som i hög grad berör jordbruksbebyggelsen och odlingslandskapet. Det ena avser framtagande av Agrarhistorisk landskapsöversikt över Västra Götalands län – Västergötland och Dalsland (projektledare Catarina Mascher). Landskapsprojektet och det agrara bebyggelseprojektet har delvis stora gemensamma beröringspunkter. Detta har möjliggjort ett effektivt utbyte av kunskap och att flera arbetsinsatser har kunnat samordnas. Exempelvis har den bebyggelsehistoriska översikten till stor del kunnat göras gemensam för båda projekten.

Det andra projektet har varit Bondens hus – En skrift om lantbrukets äldre ekonomibyggnader i Västra Götaland (projektledare Marie Odenbring Widmark). Syftet med Bondens hus är att fokusera på det hotade kulturarv som jordbrukets ekonomibyggnader utgör. Här ges historiska översikter vad gäller byggnadsskick och användning. Vidare presenteras ett antal goda exempel på dagens verksamhet, användning och återanvändning av äldre ekonomibyggnader på gårdar i Bohuslän, Dalsland och Västergötland. Berörda fastighetsägare berättar om hur man ser på hus och hävd.

Här bör även nämnas det positiva utbytet med det liknande projektet Bohusläns byggnadstradition, med Helene Carlsson, Bohusläns museum, som projektledare.

Framhållas bör att kontakt och dialog med fler än hundra fastighetsägare har på ett mycket positivt sätt bidragit till att förstärka det agrara bebyggelseprojektet.

Mål och användning

Projektet (bebyggelsestudien) syftar till att

- ge ett förbättrat kunskapsunderlag som bl.a. kan användas för prioriteringar av bevarande- och vårdinsatser, såväl i nuläget som i det långsiktiga bevarandeperspektivet.
- ett begränsat antal agrara bebyggelsemiljöer skall kunna skyddas som byggnadsminnen enligt lagen om kulturminnen (KML). Det skall även kunna fungera som ett kompletterande underlag i arbetet med upprättande av kulturresevat enligt miljöbalken.

I rapportens presenterande del ges en mängd exempel på välbevarade bondgårdar som på olika sätt återspeglar Västergötlands mycket variationsrika agrara bebyggelsehistoria. Denna exempelsamling om 95 gårdar kan fungera som ett kunskapsunderlag om jordbruksbebyggelsen i landskapet. Den kan även användas som referensobjekt i arbetet med bevarande av särskilt värdefull agrar bebyggelse. T.ex. för eventuella liknande, välbevarade gårdar som inte blivit uppmärksammade i inventeringen.

Det stora flertalet gårdar är främst uppmärksammade i egenskap av goda exempel. Ett begränsat antal av de gårdar som uppmärksammats är av sådant synnerligen högt kulturhistoriskt värde att de bör bli föremål för utredning om eventuell byggnadsminnesförklaring.

Är dessa 95 totalt sett de bondgårdar som besitter de högsta kulturvärdena i dagens Västergötland? Svar: Nej, så är det inte, men åtskilliga av dem finns med här. Att få med alla befintliga skulle inte vara möjligt i ett tidsbegränsat projekt som detta.

Projektarbetet har präglats av en process där de ursprungliga ansatserna delvis har förändrats under resans gång. Antalet mycket välbevarade gårdsmiljöer visade sig vara mycket större än vad som först förväntades. Arbetets ursprungliga inriktning har därför reviderats.

Från början var tanken att med grundval av ett mycket omfattande underlagsmaterial utvärdera ett fåtal synnerligen välbevarade gårdar. Studien skulle i princip resultera i fördjupade dokumentationer av gårdens bebyggelse och odlingslandskap samt kompletteras med intervjuer. I takt med att fältarbetet fortskred blev det uppenbart att det var mer rimligt

och meningsfullt att spegla bredden och mångfalden istället för att lyfta fram ett fåtal. Dessutom var det inte praktiskt möjligt att i ett och samma svep sovra fram ett fåtal gårdsobjekt från ett underlag som omfattar närmre ett par tusen gårdar.

Rapporten är i första hand tänkt att fungera som

- ett underlag för handläggning inom kulturmiljövården vid länsstyrelsen och museerna. Med grundval av det insamlade underlaget kan t.ex. ytterligare revideringar och kompletteringar göras som ett underlag för fortsatta prioriteringar och kulturhistoriska bedömningar.
- information/kunskapsförmedling om de stora kulturhistoriska värden som är förknippade med den agrara bebyggelsen. Här har ett mycket viktigt steg tagits i och med skriften *Bondens hus 2003*. Av stor betydelse är även *Agrarhistorisk landskapsöversikt Västra Götalands län – Västergötland och Dalsland*.
- en översiktlig belysning av kunskapsläget om agrar bebyggelse. Bland annat kan den ge vägledning i prioriteringar av kunskapsuppbyggande insatser.

Inriktning och avgränsning

Inventeringsområdet

Geografiskt består inventeringsområdet av huvuddelen av landskapet Västergötland. Området, som omfattar 28 kommuner, är stort till ytan och är delvis mycket tätbebyggt. Det består av västgötadelen av f.d. Älvsborgs län samt den huvudsakliga del av f.d. Skaraborgs län som sedan 1999 ingår i Västra Götalands län.

Till f.d. Göteborgs och Bohus län hörde fyra kommuner som ligger i såväl landskapet Västergötland som i Västra Götalands län. Dessa kommuner – Göteborg, Härryda, Mölndal och Partille – har dock inte omfattats av den här studien.

Vad gäller de mindre partier av landskapet Västergötland som numera hör till olika grannlän så innefattas de inte i studien: Sydöstra delen av f.d. Skaraborgs län med Habo och Mullsjö kommuner överflyttades till Jönköpings län 1999. Längst i nordost finns socknarna Finnerödja och Tived som numera hör till Örebro län. Längst i söder finns socknarna Grimmared, Gunnarsjö, Karl Gustav, Kungsäter och Älvsered som idag ingår i Hallands län. Södra Råda socken i Gullspångs kommun längst i norr hör till landskapet Värmland.

Vad menas med bondgård i inventeringen?

Jordbrukslandskapet Västergötland omfattar en mycket stor mängd agrara bebyggelsemiljöer. I första hand har det varit viktigt att finna ett hanterbart sätt att på kort tid förhålla sig till denna mängd och till de bebyggelsehistoriska dragen i stort.

Överhuvudtaget har tydliga avgränsningar av arbetsinriktning varit nödvändiga. Detta inte minst med avseende på det geografiska områdets storlek, det mycket stora antalet jordbruksenheter och mängden av infallsvinklar på det agrarhistoriska temat.

Bondgård är inte något entydigt begrepp, allra minst idag. Avgränsningen av begreppet bondgård i projektet har utförts på historiska och bebyggelsehistoriska grunder. Det är bondens gård som behandlas här – inte herremannens, officerens, prästens eller statstjänstemannens gård även om de också var jordbrukare förr i tiden. Torpstället var inte någon självständig enhet och faller på så vis utanför ramen. Det innebär således att varken herrgårdar, militära boställen, civila boställen (t.ex. prästgårdar) eller torpställen ingår i studien.

Med bondgård avses här en jordbruksenhet som har varit ett mantalsatt hemman eller hemmansdel. Den utgör en separat bebyggelseenhet. Bebyggelsen har inte högre ståndskaraktär och husens utformning har inte reglerats genom förordningar.

Bondgården i denna, mer gängse, mening har under 1800- och 1900-talen varit utmärkande för huvuddelen av Västergötland. De särpräglade, ofta mycket stort anlagda förläggargårdarna i Mark och Kind i södra Västergötland har här i regel inte betraktats som bondgårdar, utan mer som en slags ”borgerliga herrgårdar”. Något enstaka undantag har gjorts för mindre förläggargårdar med mer påtaglig jordbruksprägel.

Den viktiga helheten

I studien betonas att ekonomibyggnader kulturhistoriskt sett är minst lika mycket värda som manngårdsbyggnader.

Gårdens helhet står i fokus, d.v.s. att alla gårdens byggnader är mycket betydelsefulla för förståelsen och upplevelsen av gårdens verksamhet, produktionsinriktning, karaktär och innehåll.

Endast gården som en enhet uppmärksammas, således inga gårdsgrupper eller byar etc. I några fall redovisas två granngårdar tillsammans.

Ekonomibyggnaderna är särskilt utsatta för ett fortlöpande starkt förändringstryck, framför allt eftersom de förlorar sin tidigare funktion: Nedläggningar och sammanslagningar av jordbruksenheter fortgår och ekonomibyggnaderna blir mer eller mindre överflödiga. På kvarvarande jordbruksenheter blir också vanligen flertalet befintliga ekonomibyggnader överflödiga, eftersom de inte svarar upp mot ändrade behov vid fortlöpande rationaliseringar och specialiseringar av driften. Överflödiga ekonomibyggnader rivs eller blir bara stående.

Ekonomibyggnader utgör merparten av de ca 20% av jordbrukets fulla byggnadsbestånd som förvandlats till överloppsbyggnader. Mot denna bakgrund finns även ett särskilt behov av att uppmärksamma externt liggande äldre ekonomibyggnader, belägna utanför gården i anslutning till tidigare hävd och produktion i det omgivande odlingslandskapet. Här åsyftas t.ex. madlador, torvlador och sommarfåhus.

Frågeställningar och syfte

Bebyggelsehistoriskt sett finns generellt ett stort behov av ökad kunskap om bondgårdarnas bebyggelse. Särskilt stora kunskapsluckor finns om jordbrukets ekonomibyggnader som sällan uppmärksammas i lika hög grad som manbyggnaderna. Från kulturmiljövårdens perspektiv behövs ett förbättrat kunskapsunderlag för kulturhistoriska bedömningar samt för handläggning och informationsinsatser.

Det övergripande kunskapsbehovet om bondgårdarnas bebyggelse kan sägas bestå av två allmänna nivåer:

1. Vilka kulturhistoriska värden är förknippade med den agrara bebyggelsen?
2. Vilka övergripande bebyggelsehistoriska/agrarhistoriska sammanhang är dagens agrara bebyggelse en del av? Hur ser bebyggelsen ut? Hur kan man få kunskap om den?

För att förstå och tolka den förstnämnda nivån krävs således kunskap om den sistnämnda. Det är den sistnämnda nivån som står i fokus för studien.

Bebyggelsestudiens ena (mer övergripande) syfte är således att utgöra en form av initialstudie – d.v.s. en översiktlig introduktion i Västergötlands agrara bebyggelsehistoria, som den återspeglas genom befintliga byggnadsinventeringar. Arbetsfältet är alldeles för omfattande för att några djuplodande undersökningar skall kunna inrymmas i projektet.

Det andra, större, syftet är att på basis av genomgång och urval lyfta fram ett antal kulturhistoriskt värdefulla agrara gårdsmiljöer som i olika avseenden ger exempel på Västergötlands mångfasetterade agrara bebyggelsehistoria.

I den översiktliga genomgången av inventeringsmaterialet har eftersträvat att i stora drag få en uppfattning om

- regionala variationer i tid och rum
- bebyggelsemönster (gårdsformer)
- manbyggnaders hustyper (planlösningar)
- ekonomibyggnadernas funktioner
- byggnaders material och konstruktion
- de agrara näringarnas inriktning

Ovanstående ligger alltså till grund för belysningen av bondgårdarnas bebyggelsehistoria.

Utgångspunkten för den bebyggelsehistoriska översikten är befintligt kunskapsläge, som det framträder i stora drag efter avslutat fältarbete och översiktlig källgenomgång. Framhållas bör att här inte kommer att föras någon diskussion kring bebyggelsehistoriska begrepp och definitioner. Detta har inte ansetts falla inom ramen för utredningens syfte. Här refereras således till mer traditionella uppsättningar av begrepp såsom hustyper etc. Det allmänt växande intresse som finns runt om i landet, för diskussion och forskning kring agrar bebyggelse, kan förhoppningsvis på sikt leda till att tidigare begrepp och definitioner utvecklas och omtolkas i ett bredare agrarhistoriskt spektrum. Behovet är påtagligt av konkreta instrument för arbete och analys, förankrade i nutida forskningsperspektiv i stället för främst baserade på traditionerna från tidigt 1900-tal.

Metod och material

Metoden – tillvägagångssättet – har anpassats efter de befintliga tidsramarna. Studiens första skede har omfattat en ”kontorsinventering”. Denna bygger på genomgångar av befintliga kommuntäckande byggnadsinventeringar. Därefter har eftersträvat att ta vara på den kunskapsresurs som utgörs av antikvarier och f.d. byggnadsinventerare som är verksamma inom kulturmiljövården i Västergötland. I nästa skede utfördes en uppföljande fältinventering, som senare kompletterades ytterligare.

Sammanfattningsvis har arbetet genomförts enligt följande:

1. Genomgång av samtliga kommuntäckande byggnadsinventeringar i området. Av totalt ca 2500–3000 agrara byggnadsobjekt som redovisats i inventeringarna har sedan gjorts ett grovt urval av ca 400 gårdar.
2. Ett seminarium hölls med handläggande antikvarier och f.d. byggnadsinventerare som är verksamma i Västergötland. Seminariedeltagarna lämnade synpunkter om bebyggelsen i de bygder man är förtrogen med. Detta innebar att flera gårdar i grovurvalet kunde strykas och att även flera nya förslag tillkom. Efter seminariet gjordes en första översiktlig genomgång i fält, där flertalet seminariedeltagare medverkade. Bland ca 250 välbevarade gårdar gjorde sedan projektgruppen ett urval om ca 150 för uppföljning.
3. Uppföljning i fält. Fältinventeringen utfördes mycket översiktligt, främst med utgångspunkt från de äldre byggnadsinventeringarna.

4. Sammanställning hösten 2001 av arbetskonceptet Västgötagårdar 2001, som en första projektredovisning. Arbetskonceptet har till huvudsaklig del legat till grund för den här rapporten.

5. Under hösten 2002 och våren 2003 utfördes kompletteringar efter synpunkter från bl.a. referensgruppen. Arbetet med den agrarhistoriska landskapsöversikten hade bl.a. resulterat i önskemål om en större geografisk anpassning till landskapsregionerna. Kompletterande fältbesiktningar av ytterligare ett 75-tal gårdar gjordes i fält och det tidigare urvalet reviderades i viss mån. Även de befintliga fem byggnadsminnen som, enligt projektets definition, utgörs av bondgårdar (i f.d. Skaraborgs och f.d. Älvsborgs län) har tagits med i rapporten.

6. Efter urval av ca 95 gårdar har ett utskick med information om projektet gjorts till fler än hundra gårdsägare sommaren 2003. Ägarna har ombetts att ha synpunkter på beskrivningen av gården samt att lämna ett godkännande. Gensvaret har varit nästan hundra procentigt och överlag mycket positivt.

Materialet – det underlag som använts

En källkritisk fråga som måste ställas angående underlagsmaterialet är: – Håller inventeringarna som underlag för en studie med den här inriktningen?

Basen i studien utgörs av de kommuntäckande kulturhistoriska byggnadsinventeringar som läns museerna i f.d. Skaraborg och f.d. Älvsborg utfört under tidsperioden 1969–2000. Några kommuner har själva utfört inventeringar. De flesta uppgifterna om gårdarnas bebyggelse är hämtade från inventeringarna. (Inventeringarna redovisas i avsnitt 5)

I f.d. Älvsborgs län påbörjade läns museet 1969 kommunvisa systematiska inventeringar, där blankettunderlag med foto upprättades för varje fastighet. Kommunerna har sedan inventerats fortlöpande. Inventeringarna är totalinventeringar av all bebyggelse fram till ca 1980. Sedan har selektiva inventeringar gjorts men de omfattar relativt många inventerade byggnadsobjekt. En mer begränsad del av de inventerade objekten har sedan utvärderats såsom varande av stort kulturhistoriskt värde. Således anknyter inventeringsförfarandet i allt väsentligt till det inventeringsarbete som pågått i landet i stort under motsvarande tid. En kommun (Ulricehamn) har delvis inventerats genom kommunens egen försorg.

Under 1990-talet har uppföljande revideringsinventeringar utförts av läns museet i fyra kommuner som inventerades på 1970-talet. Endast en kommun i Älvsborgsdelen av Västergötland (Ale) är 2003 oinventerad.

I f.d. Skaraborgs län är underlaget mer blandat än i f.d. Älvsborg. Läns museet utförde under 1970-

talet flera selektiva kommuninventeringar. Till att börja med hade de dock mer karaktären av korta objektsbeskrivningar, utan underlagsblankett och endast ibland med fotobilaga. I sent 1970-tal utformades dock inventeringsverksamheten ungefär som i Älvsborg, om än med vissa skillnader i uppläggnings. I f.d. Skaraborg är betydligt färre objekt inventerade, eftersom man i stort sett främst inventerade de objekt som vid inventeringstillfället bedömdes vara av stort kulturhistoriskt värde. Urvalet av värdefulla objekt är dock oftast ungefär lika stort i de båda f.d. länen.

I Skaraborgsdelen av Västergötland har något fler kommuner utfört inventeringar i egen regi under 1980- och 90-talen (Falköping, Hjo och till en del Lidköping). Här finns byggnadsinventeringar i någon form för samtliga kommuner utom en (Gullspång) som är oinventerad.

Det tämligen generella koncept för byggnadsinventeringar i Sverige som tillämpades på 1960–80-talen, har under 1990-talet varit föremål för diskussion och ifrågasättande i en allmän debatt inom kulturmiljövärden. Vid sidan av omvärderingar av kulturhistorisk värdesyn och urvalskriterier har t.ex. även inventeringsmaterialets livslängd och hållbarhet ifrågasatts.

Från en annan aspekt kan här även nämnas att de västsvenska byggnadsinventeringarna låg till grund för projektet Hustyper i Väst som påbörjades vid läns museerna i Västsverige, i samarbete med Göteborgs universitet, runt 1990-talets början. Man genomförde bl.a. pilotstudier i fält med beskrivningar av planlösningar. Det intressanta hustypsprojektet kom dock inte att slutföras. I hustypsprojektet gav inte de befintliga inventeringarna tillräckligt underlag för ingående bebyggelsestudier. I det agrara bebyggelseprojektet har inventeringarna använts på ett betydligt mer översiktligt sätt.

Viktigare källkategorier och

kompletterande referensmaterial

Några djupdykningar i arkiv, kartor och litteratur har inte varit möjliga att genomföra inom ramen för projektet. Här bör dock kortfattat omnämnas viktigare källkategorier och exempel på referensmaterial i allmänhet.

Litteratur

Några standardverk måste särskilt omnämnas: Först och främst Nordiska museets Västgötagårdar. Herremännens och böndernas byggnadskultur i Skaraborg (red. Sigurd Erixon och Sigurd Wallin 1932) och Svensk byggnadskultur av Sigurd Erixon (1947).

Några periodiska tidskrifter är mycket centrala

ur ett regionalt perspektiv: Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift (VFT) omfattar flera viktiga publikationer. Särskilt bör nämnas Vägen till din historia (VFT 1985) och den innehållsrika Bygga och bo: 1000 år i Västergötland (VFT 1996) samt flera lite äldre volymer med artiklar såsom Sven Lampas byggestudier (i VFT 1908). Vidare finns Fässingen, Från Borås och de sju häradena. Framhållas måste Känn Sjuhäradsbygden. Del 7 Bebyggelsen. (Margareta Hallin och Anders Larsson 1991) samt Västgöta–Dal. Här bör främst nämnas Västgöta–Dal 1985/86 med artikeln Högloftsstugan eller Det sydgötiska huset av Anna-Lena Nordström

Bland äldre regionala arbeten märks t.ex. P. E. Lindsdags En kort beskrifning om Skara stift. 1812–1816 (1947) och L. Linnarssons trebandsverk Bygd, by och gård. Gammal bygd och folklig kultur i Gäsene, Laske och Skånings härad. (1948–50). Som exempel på en djupstudie bör nämnas S. Ambrosianis & A. Rolands dokumentation av Storegården i Rackeby (1913).

Viktigare översiktsverk som använts är främst Sveriges Bebyggelse från 1947–55 och det lite äldre Svenska gods och gårdar från 1941 (banden för Skaraborgs län respektive Älvsborgs län). Sveriges Bebyggelse inrymmer dessutom Sigurd Erixons och Ingegerd Vallins introduktioner till västgötsk agrar bebyggelse.

Källor med karaktär av handböcker och mönsterritningar är inte minst C.E. Löfvenskiölds tre planschverk om Landtmannabyggnader (1854–55, 1865–1868 och 1890–1894) och Lars N. Graméns Lantmannabyggnader. Handbok i byggnadskonst (flera upplagor fr.o.m. 1916).

Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 29/1995 är ett temanummer om jordbrukets ekonomibyggnader. Vidare måste särskilt omnämnas Skiftesverk i Sverige – ett tusenårigt byggnadssätt av Gunnar Henriksson (1996). Catharina Svalas Från ladugård till djurstall. Ekonomibyggnader under 250 år (1993) hör till det fåtal källor om ekonomibyggnader som går fram i nutid. Nutiden och aspekter på nyproduktionen behandlas av bl.a. Mats Molén och Ann Bergsjö (1989) i Lantbrukets bebyggelsemiljö. Landskap – gård – byggnad. Systemlösningar för jordbrukets driftsbyggnader.

Exempel på betydande agrarhistorisk litteratur från senare tid är Mylla, mule, människa. Det västgötska kulturlandskapet några brottstycken. (VFT 1993–94) och Agrarhistorisk landskapsöversikt över Västra Götalands län – Västergötland och Dalsland (2002). Här måste givetvis nämnas fembandsverket Det svenska jordbrukets historia (1998–2003).

Vad gäller studier av bebyggelsemönster kan bland flera andra omnämnas Sigurd Erixons Svenska byar utan systematisk reglering (1960), Gunnar Lindgrens Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt (1939) och Stefan Höglins Byar och landskap i Skaraborg (ur VFT 1993/1994). I Mulens marker Bete och boskap i hage och vallskog (1987) tar G. Arnborg, Å. Carlsson och T. Hagman upp uthuskategorier med stark anknytning till beteslandskapet.

Socken- och hembygdsböcker är ofta en betydande lokal kunskapsresurs. Nedslag i socken- eller hembygdsböcker har dock gjorts i begränsad utsträckning.

Arkiv, informanter och övriga Betydelsefulla informanter har åtskilliga fastighetsägare varit, i några fall även hyresgäster. De har bidragit med mycket värdefull muntlig information. Vad gäller kartor har vissa nedslag gjorts kring de äldre ekonomiska kartorna för Skaraborgs län (1877–82) och Älvsborgs län (1890–97).

Avseende arkiv har nedslag gjorts i läns museernas stora bildsamlingar. Museernas ämbetsarkiv är här också väsentliga, t.ex. vad gäller rapportsammanställningar vid antikvariska kontroller av byggnadsarbeten samt utredningar om bidrag till vård av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Värdet av det efterlämnade materialet från projektet Hustyper i Väst bör här framhållas. Museernas byggnadsinventeringsunderlag och inventeringsrapporter har givetvis varit de främsta källorna (se ovan).

Urval – kulturhistoriskt värde

I stort sett samtliga gårdar som presenteras har tidigare uppmärksammats i museernas inventeringar och där bedömts som kulturhistoriskt värdefulla. Här skall bara i korthet redogöras för det kulturhistoriska värdebegreppet såsom detta på senare år tillämpats.

Kulturhistoriskt värde innefattar flera olika och i regel samverkande delvärden som kan tillskrivas en byggnad eller en miljö. De kulturhistoriska värdena är i hög grad kvalitativa och därmed kan de också ibland vara mer svårdefinierade. Grundläggande kulturhistoriska värden är kunskapsvärden och upplevelsevärden. Kunskapsvärden (eller dokumentvärden) är de värden som gör att bebyggelsen berättar något om sin samtid. Den kan t.ex. berätta om näringsliv, samhälle, byggnadsskick, teknik, bostadsförhållanden, sociala villkor eller estetiska ideal. Genom att bebyggelsen bevaras ger den oss möjlighet att förstå och uppfatta något av vår historia.

Upplevelsevärden är de värden som bidrar till att skapa upplevelser hos betraktaren eller brukaren. Det kan t.ex. handla om ett arkitektoniskt eller konstnärligt uttryck, patinan som förmedlar åldrande och tid, eller de identitets- och symbolvärden som bebyggelsen ger uttryck för.

Värden som förstärker de grundläggande värdena är autenticitet (ursprunglighet) och pedagogiskt värde med graden av tydlighet och tillgänglighet. Sällsynthet och representativitet ur såväl nationellt, regionalt och lokalt perspektiv är också förstärkande faktorer. Helhetsmiljön med sammanhangen mellan byggnader och dess omgivning är av grundläggande betydelse.

I bebyggelsestudien läggs särskild betoning på gårdar med välbevarad bebyggelse som ger uttryck för:

- Representativitet och regional bebyggelsehistorisk förankring i tid och rum. Representativitet är en faktor som här tillmätts stor betydelse. I urvalet har särskilt eftersträvat att få en god geografisk spridning i Västergötland och även en spridning över tiden.

- Kontinuitet. Gårdsmiljön präglas av en utveckling som återspeglar gårdens liv och verksamhet samt byggnadernas användning under en längre tidsperiod. Från början eftersträvades att främst uppmärksamma gårdar som är aktiva jordbruksenheter. I många fall har dock även gårdar uppmärksammas som inte längre har ett eget aktivt jordbruk, men där omgivande marker ännu hävdas.

- Bibehållen disposition av gårdsmiljön. T.ex. byggnaders indelning i mangård och fägård, samt karaktäristisk arrondering med tomt, trädgård, samt brukningsvägar, fägator etc. Stor uppmärksamhet ägnas ekonomibygnaderna för att lyfta fram deras stora betydelse. Att gården har både ladugård och manbyggnad i behåll är grundläggande för att gården uppmärksammas. En stor andel synnerligen välbevarade och karaktäristiska ekonomibygnader kan i vissa fall "kompensera" en manbyggnad som genomgått mer påtagliga förändringar. Inga enstaka byggnader inom en gård uppmärksammas hur välbevarade de än månne vara, inte heller om det är fråga om endast en bevarad del av en gård, t.ex. endast mangården.

- Landskapskontext och kontakten med jordbruksnäringen. Bibehållna sammanhang mellan gårdsbebyggelse och omgivande odlingslandskap. Bevarade historiska strukturer i landskapet är av mycket stor betydelse. I händelse av att jordbruket upphört skall kontakten med näringen ändå ha en

upplevelsemässighet i sammanhang med omgivande hävdade marker.

- Vålhallna byggnader. Detta kriterium har varit svårast att uppfylla, framför allt eftersom stora mängder ekonomibygnader blivit överlopsbyggnader. Många underhålls knapphändigt eller inte alls.

Framhållas bör också att gårdar som är aktiva jordbruksenheter i regel är starkt anpassade till nutida produktionssätt. Gården har då inte sällan genomgått en hel del förändringar i sen tid. Den f.d. gården där jordbruket nedlagts är inte sällan mer välbevarad ur strikt antikvarisk synpunkt, men i gengäld har den då ofta tappat kontakten med näringen och förlorat en del av identiteten. Ur kulturhistorisk synpunkt är detta en avvägningsfråga.

Gårdar som kan ha mycket välbevarad bebyggelse av byggnadsminnesklass kanske inte uppmärksammas eftersom jordbruket sedan länge är borta. Gårdskaraktären kan ha blivit alltför "museal", eller tvärtom alltför övergiven eller förfallen. Även sammanhangen med omgivande odlingslandskap kan vara brutna genom t.ex. granplanteringar på den f.d. inägomarken. Att kontinuiteten i bebyggelsen uppvisar alltför tvära avbrott kan också vara ett skäl till att gårdar inte uppmärksammas.

Sammanfattningsvis har eftersträvat: En stark inriktning på hela gårdsmiljöer med välbevarade och vålhallna mangårds- och ekonomibygnader, välintegrering i landskapet och bibehållen kontakt med jordbruksnäringen och odlingslandskapet.

Resultat och diskussion

Nedan sammanfattas allmänna synpunkter och reflexioner från arbetet med det agrara bebyggelseprojektet. Främst gäller detta inventeringsunderlagen och hur de fungerat som arbetsmaterial i bebyggelsestudien. Vidare berörs synpunkter på urvalet av välbevarade gårdar.

Genomförandet av bebyggelsestudien

Valet av metod gjordes som ett alternativt förhållningssätt till att närma sig det geografiskt stora området Västergötland och dess väldiga mängd av bondgårdar. Att åka runt och nyinventera gårdar i fält är tids- och resurskrävande och fanns inte utrymme för inom projektets ramar.

I stora drag har genomförandeprocessen fungerat väl, även om det finns både plus och minus. En negativ effekt av upplägget blev att fältarbetets skede hamnade för sent i tidsschemat. Detta skapade tidspress och minskade tidsutrymmet för eventuella kompletteringar.

Inledningsvis ställdes frågan om inventeringsmaterialet är hållbart för en översiktlig genomgång av det här slaget. Helhetsintrycket är att frågan kan med ja besvaras – under förutsättning att man ser till de övergripande dragen.

Metodens främsta styrka är att den erbjuder ett möjligt sätt att sovra i ett mycket omfattande underlag – vilket är av stort värde vid tids- och resursbrist. Källkritiskt kräver dock metoden en stor medvetenhet om att den givetvis inte kan återspegla verkligheten mer än vad byggnadsinventeringarna gör. Vidare ställer metoden krav på att de som gör jobbet har bra baskunskaper om agrar bebyggelsehistoria och en övergripande agrarhistorisk regional kännedom.

Metodens svaghet är dess starka beroende av materialet. Det krävs aktuella och välunderbyggda inventeringsunderlag och även att kulturmiljövårdens företrädare har en god lokalhistorisk kunskap. Att leta efter representativa, välbevarade gårdar baserat på en 25 år gammal inventering, kan annars lätt bli tämligen hopplös och slumpmässig sysselsättning. Överhuvudtaget är det svårare att få överblick av bebyggelsen i kommuner med starkt åldrade inventeringar. Konsekvensen är att det i flera fall blivit ganska få gårdar som nu uppmärksammats i de kommunerna.

I kommuner med gamla inventeringar tycks det dessutom inte vara ovanligt att de antikvariska byggnadsärendena är färre. Detta har ibland fått till följd att museerna då inte har någon aktuell helhetsbild av bebyggelsen i trakten, som således kan vara ganska ”okänd” inom kulturmiljövården på museer och länsstyrelse. Förhållandena är ofta anorlunda i kommuner som inventerats i ett senare skede. Där har ofta kontakter med fastighetsägare etablerats och bibehållits efter inventeringen. Exempelvis kan uppmärksammade objekt ha blivit aktuella som rådgivnings- eller bidragsärenden.

Generellt kan sägas att inventeringar gjorda mer än fem–sex år tillbaka i tiden inte längre är färskvara, men de har ett väsentligt mått av aktualitet. Vid tio år finns vanligen fortfarande en god användbarhet. Vid 15 år fungerar främst de mycket väl underbyggda inventeringarna. Inventeringar som är 20 år eller mer har dock, på en med åldern fallande skala, en begränsad aktualitet. Framhållas bör att de här synpunkterna endast avser inventeringarnas användbarhet för en bebyggelsestudie av det här slaget. Inventeringarnas livslängd och hållbarhet för t.ex. handläggning, andra typer av undersökningar, eller deras egenskap av historiska dokument, är en helt annan fråga som inte berörs här.

Det äldre inventeringsmaterialets mycket stora förtjänst är dess betydelse som tidsdokument. I

stort förmedlar de en god bild av den rumsligt, tidsmässigt och funktionellt varierade bebyggelse som ofta ännu fanns kvar in på 1970- och 80-talen. Då var fortfarande en del mindre och många medelstora jordbruk i verksamhet och flertalet byggnader användes för sina ursprungliga ändamål.

I den debatt om byggnadsinventeringarna som fördes på 1990-talet framfördes ibland att det kulturhistoriska värdebegrepp som använts med tiden blivit inskränkt och föråldrat. Vidare framhölls ibland att inventeringarnas urval inte återger en relevant bild av den befintliga bebyggelsen.

I västgötastudien är det framför allt i vissa mycket översiktliga inventeringar från 1970- och 80-talen som urvalet idag framstår som mycket begränsat. Dessa inventeringar har inte gått att använda nämnvärt i studien. De är emellertid inte många.

Snarare verkar flera byggnadsinventeringar ha haft en relativt god representativitet i urvalet. Däremot har urvalet av mängden objekt ibland begränsats. Långt ifrån alla representativa objekt har blivit uppmärksammade. Det finns också en tendens till att betona mangårdsbebyggelsen.

Inventeringarnas stora begränsning gäller bebyggelse som tillkommit fr.o.m. 1930 och framåt i tiden. Påtagligt är också att kunskapen om jordbrukets bebyggelse, särskilt då om ekonomibyggnadernas funktioner, har varit mycket växlande hos byggnadsinventerarna. Exempelvis har det förr inte varit ovanligt att byggnadsinventeringar utförts av nyblivna antikvarier – att inventera har setts som en ”inskolning” i antikvariejobbet. Det spelar också in att inventeringsuppdragen som regel varit begränsade till bebyggelsens yttre och dessutom haft stränga tidsramar. Flera ekonomibyggnader måste ses inifrån för att identifieras. Det är också påtagligt att inventeringar som är öppnare för helheter, och även nämner något om t.ex. gårdens markanvändning, arbete och produktion, trotsar tidens gång bättre än de som strikt omnämner byggnader.

Åtskilligt av dagens jordbruksbebyggelse har tillkommit efter 1900-talets mitt. Detta innebär i praktiken att mycket av befintlig agrar bebyggelse – särskilt ekonomibyggnader – inte alls är uppmärksammade i de tidigare inventeringarna. Konsekvensen av detta är påtaglig i studien. Generellt kan sägas att 1900-talet, fr.o.m. efter första världskrigets slut (1918) står för en stor tidsmässig lucka i urvalet av välbevarade västgötagårdar.

Sämst representerade i urvalet är gårdar som främst ger uttryck för 1930-talet och tiden därefter. Det har varit svårt att med ledning av inventeringarna finna några välbevarade gårdar i fält. Här bör framöver läggas extra krut på att belysa hela

1900-talets synnerligen viktiga och växlingsrika epok i jordbrukets utveckling och omgestaltning med åtföljande förändringar av livsvillkor och byggd miljö på landsbygden.

Några lite yngre byggnadsinventeringar från 1990–2000 har ett tidsperspektiv som omfattar bebyggelse även från 1940- och 50-talen, vilket ur kulturhistorisk synpunkt är mycket viktigt. Här kan nämnas Grästorp från 1992 och Bollebygd från 1996.

Omnämnas bör att det kan förekomma en uppfattning, att det än idag skulle finnas gott om välbevarade manbyggnader från det tidiga 1900-talet och mellankrigstiden. Konsekvensen av den uppfattningen blir då lätt att särskilt höga krav ställs vid kulturhistoriska prioriteringar av gårdarnas bostadshus från den tidsperioden. Därför är det viktigt att påpeka att även den bebyggelsen i regel har genomgått stora förändringar i slutet av 1900-talet. Det är ett av de bestående intrycken från fältarbetet.

Bilden av bebyggelsen – något om geografi, karaktärer och urval

Som tidigare nämnts tar inte rapporten upp någon diskussion kring mer eller mindre vedertagna bebyggelsehistoriska begrepp och definitioner. Utgångspunkten är befintligt kunskapsläge, som det framträder i stora drag efter avslutat fältarbete och rapportsammanställning.

Västergötlands agrara bebyggelsehistoria vilar på en rikligt sammansatt byggnadstradition. Inte endast de stora växlingarna i naturgeografi och odlingstraditioner har påverkat byggnadsskickets utveckling. Även t.ex. Västergötlands centrala geografiska läge mellan Halland, Bohuslän, Dalsland, Värmland, Småland och Närke bidrar till att olika västliga, sydliga, sydostliga och mer uppsvenska kulturgränser har mötts i landskapet.

Generellt kan sägas att den samlade bild av den agrara bebyggelsen som framträder i de lite äldre byggnadsinventeringarna från 1970- och 80-talen ofta är förändrad idag. Här framträder tendenser till en regional variation, vilket i viss utsträckning återspeglas i urvalet av gårdar i studien. Tydlig är effekterna av landsbygdens omstrukturering med bl.a. nedläggning och sammanslagning av jordbruksenheter, avfolkning (främst i vissa bygder) och ett ökat fritidsboende etc. Sedan har tiden också haft sin gängse gång med ombyggnader av husen vid generationsskiftet eller försäljning.

Man skulle lätt kunna tro att förändringstrycket på gårdens byggnader alltid har varit som starkast i de utpräglade jordbruksbygderna under 1900-talet. Det vill säga, att man här skulle ha varit mer

benägen, att i takt med teknikens utveckling, goda perioder för jordbruket och näringens successiva förvandling, investera i stora om- och nybyggnader av byggnaderna. Visserligen har detta skett på många håll, men bebyggelsebilden som helhet är mycket mer mångfasetterad än så. Många av de mest välbevarade västgötagårdarna från 1800-talet ligger i de utpräglade jordbruksområdena.

Ett tydligt intryck från fältarbetet är nämligen att delar av kommunerna Skövde, Töreboda, Mariestad och Falköping fortfarande har ganska gott om välbevarad äldre gårdsbebyggelse (tidsperioden ca 1850–1940). Geografiskt motsvaras detta ungefär av Falbygden, norra Billingsbygden, södra Kåkindsslätten och större delen av Vadsboslätten. Liknande tycks även gälla för delar av Götene kommun, d.v.s. Kinnekulle med omnejd. Gemensamt är att detta är utpräglade, aktiva jordbruksbygder med många verksamma jordbruksenheter.

I några utpräglade jordbruksbygder i västra delen av f.d. Skaraborgs län har dock förändringstrycket varit mycket påtagligt, särskilt under 1900-talets senare del. Exempelvis kan nämnas en stor del av Lidköpings kommun, med delar av Kålland och de norra partierna av den stora slätten. Kålland utmärker sig däremot på ett helt annat sätt, genom att bebyggelsen på de många f.d. torpställena och herrgårdarna/boställena i regel är betydligt mer välbevarad än på bondgårdarna. På Varaslättens centrala del är bondgårdsbebyggelsen ofta starkt präglad av förändringar i sen tid. Här finns även flera nutida ödegårdar mitt i den högintensiva jordbruksbygden. Strukturrationaliseringarna under det sena 1900-talet har medfört sammanslagningar av flera gårdar till mycket stora enheter.

Alingsås, Borås och Lerum är storstadsnära kommuner där många agrara miljöer numera präglas mer av ett urbant moderniseringstryck som hör samman med permanentboende/pendling, hästgårdar eller fritidsboende. Positivt är att mycket av den äldre f.d. jordbruksbebyggelsen kunnat leva vidare på detta sätt. Det har däremot inneburit att den ofta förändrats relativt mycket på senare år.

I skogsbygderna har exempelvis Tiveden tämligen gott om bevarad 1800-talsbebyggelse. Nedläggningen av de många mindre jordbruksenheter, alltsedan efterkrigstidens 1940- och 50-tal, har dock medfört att flera gårdar rivits eller omvandlats till fritidsbostäder. I det senare fallet har inte sällan ekonomibygnaderna försvunnit. I Sjuhärad har särskilt delar av Kinds och Marks skogsbygder en hel del 1800-talsbebyggelse i behåll. Vidare förekommer ödegårdar med ofta oförändrad men förfallen äldre bebyggelse utmed smålandsgränsen i skogsbygderna i Kind och Redväg.

Andra geografiska aspekter handlar som tidigare nämnts om inventeringsmaterialet och dess karaktär. Tydligast framträder detta i att de helt oinventerade kommunerna Ale och Gullspång inte är representerade i urvalet. Det betyder inte att där saknas välbevarade gårdar. Tvärtom finns det sannolikt flera mycket fina gårdsmiljöer där. Bristen på underlag medför dock att dessa områden hamnar utanför. Geografiskt motsvarar Gullspång bygden i nordvästra Tiveden mot värmlandsgränsen med sjön Skagern och angränsande del av Väneren. Ale kommun omfattar södra Göta älvdalen och en stor del av skogsbygden på Risveden och Alefjäll.

Områden med åldrade inventeringar, vilket konkret medfört att inte så många gårdar uppmärksammas där, utgörs t.ex. av kommunerna Essunga, Hjo (delvis), Götene, Lidköping, Lilla Edet, Skara, Tibro, Ulricehamn (delvis), Vara och Vårgårda, vilka samtliga har gamla underlag. Geografiskt motsvaras detta av en stor del av slätten (Lidköpings- och Varaslätten) med randbygder, mellersta Göta älvdalen, Sävåsens övre dalgång, övre Ätradalen, norra Kåkindsslätten och sydvästra Vikaskogen.

Det finns också några andra geografiska områden där urvalet kommit att bli mycket begränsat. Framst gäller detta Väneren med Kållandsö och Torsö. Där hade det behövts ett särskilt underlag som tydligare visade mer av de kustnära näringarnas betydelse i bebyggelsemönstret. Samtidigt präglas båda områdena av flera välbevarade f.d. torp- och småbruksmiljöer. Framst på Kållandsö finns även välbevarade storgårdsmiljöer. Historiskt sett kanske detta bebyggelsemönster delvis kan ses som mer kännetecknande för Vänerkusternas och -öarnas sjönära bebyggelse än vad bondgårdar i allmän mening är. Vätterkusten i Guldkroken kring Hjo är ett annat område där herresäten samt torp- och småbruksmiljöer påtagligt präglar bebyggelsen mer än vad bondgårdarna gör. Detta avspeglas också tydligt i urvalet.

Bebyggelsens ålder och olika kategorier av byggnader

Produktionstekniska landvinningar och ett ökat välstånd är två av de faktorer som starkt påverkat och förändrat byggnadsskicket över tiden. Hela gårdsmiljöer där all bebyggelse är från 1700- och 1800-tal är ovanliga numera. I regel är gården präglad av en kontinuerlig bebyggelseutveckling som ofta tar sin utgångspunkt efter laga skifte (efter 1827), den kanske mest omvälvande av de faktorer som påverkat svenskt jordbruk. Lantbrukets nuvarande byggnadsbestånd är påtagligt präglad av de sista 100 till 150 åren.

En vanlig företeelse idag är att gårdens bostadshus är äldre, kanske tillkommet i slutet av 1800-talet och moderniserat under senare delen av 1900-talet. Ekonomibyggnaderna är däremot i hög utsträckning uppförda på 1900-talet.

I några områden är det uppenbart att man på flera gårdar satsade på nybyggnad av manbyggnaden under tidigt 1900-tal. Ett sådant område utgörs av Falbygdens södra och sydvästra utkanter (Vilske och Frökinds härader) och angränsande delar av norra Sjuhärad (Gäsene, Ås och Redvägs härader). Här lät många gårdar bygga nya manbyggnader under tidsperioden ca 1910–40.

Bondgårdsbebyggelse som utgör en hel miljö från 1700- eller tidigt 1800-tal förekommer endast sparsamt. Särskilt ovanliga är de i de utpräglade jordbruksbygden i landskapets centrala delar.

Äldre manbyggnader/bostadshus från tidigt 1800-tal eller sent 1700-tal är inte vanliga. Av inventeringarna att döma är de mer förekommande i norr och i söder. I norr gäller det skogsbygden på Tiveden och Vikaskogen och i skogskanten kring Vadsboslätten. Mest utmärkande är detta emellertid för skogs- och randbygden i södra och sydvästra Västergötland. Särskilt avses södra Sjuhäradsbygden med angränsande del av Härskogsområdet. Det är också enbart här som det ålderdomliga s.k. sydgötiska huset (även kallat högloftsstugan) bevarats i Västergötland (15 st. allt som allt). Antalet bevarade ryggåsstugor bör överlag vara högre i Sjuhärad än på andra håll i landskapet.

Byggnader uppförda före 1700-talets mitt är ytterligt sällsynta bland bondgårdsbebyggelsen i Västergötland. I förekommande fall är det nästan enbart på prästgårdar, boställen och herrgårdar, eller på hembygdsgårdar och friluftsmuseer, som byggnader med en så hög ålder påträffas idag.

Jämfört med manbyggnaderna har nyttobyggnader som ladugården, svinhuset och andra produktionsbyggnader i mycket större utsträckning förnyats. För dessa har slitaget varit hårdare och behovet större av anpassning till växlingar i jordbruksnäringens utveckling. Ekonomibyggnader (för djurhållning) har en kortare livslängd. Byggnadsskick, inredning och djurhållning förändrades under 1800-talets senare del. Generellt kan sägas att enstaka bevarade ekonomibyggnader (för djurhållning) äldre än från 1850 kan förekomma, men idag måste de emellertid betraktas som mycket ovanliga. Överhuvudtaget bör välbevarade ekonomibyggnader med fähus uppförda före ca 1880-talet ges mycket stor uppmärksamhet ur bevarandesynpunkt. Den samlade kunskapen om de äldre ekonomibyggnaderna är emellertid fortfarande klart bristfällig.

Ekonomibyggnader från sent 1800-tal är fortfarande ganska vanliga i flera trakter. Även de är emellertid i avtagande totalt sett. Om man jämför med kommuninventeringarna från 1970- och 80-talen märks att mycket har försvunnit bara under 1990-talet. I stor utsträckning är dock ladugårdar, stall och svinhus m.fl. uppförda under 1900-talet, inte sällan under seklets första del. I jordbruksbygderna finns gott om typritade ladugårdar från 1900-talets mitt.

Det verkar som om den jordbruksutveckling som följer med den agrara revolutionen och sätter avtryck i t.ex. uppförandet av gårdsmejerier, inte i första hand lämnar spår på bondgårdarna utan främst gör det på storbondegårdar och herresäten. Vanligen är det den stora egendomen som har mejeri, tegelbruk, flera fähus för olika kreaturslag, lantarbetarbostäder, pumphus för invallning, kanske en kvartärstation (transformatorhus), stor torkria etc. Samma gäller även 1800-talets och det tidiga 1900-talets rikt differentierade teknik-, konstruktions- och materialutveckling som också märks mest tydligt på de stora jordbruksenheterna. Generellt kan sägas att detta sätter mindre prägel på bondgårdarna.

Magasinsbyggnader och olika slag av bodar tillhör ofta de äldsta ekonomibyggnaderna på gårdarna. I vissa bygder, t.ex. i Sjuhärad och i sydväst samt i kambrosiluområdena, är stenkällarna ofta framträdande. Inte sällan är de gårdens äldsta byggnad eller en av de äldsta byggnaderna. Vanligen har de en överbyggnad av trä. Karaktäristiskt för trakten kring Vårgårda och Alingsås är två–tre radställda källare (matkällare och potatiskällare). I Bollebygds härad i Sjuhärad finns de typiska Ballbostugorna med möbelsnickarverkstad/bostadsrum ovanpå en stenkällare.

Av särskilt ålderdomliga byggnadskategorier, framför allt då loftbodas, kölnor och linbastur, finns ett fåtal bevarade. I Sjuhäradsbygden finns merparten av bevarade linbastur. Externt liggande byggnader i odlingslandskapet, som vittnar om gårdens hävd ute i markerna, är också en idag mycket snabbt försvinnande kategori byggnader. Främst härstammar de från tiden efter skiftena och tidigt 1900-tal och utgörs av sommarfähus, madlador och torvlador. Ängsladorna, som troligen är förknippade med ett omfattande äldre ängsbruk, är sannolikt nästan utplånade idag.

Bland de 95 gårdar som uppmärksammats i rapporten är det dock knappt någon gård som innehar de mest ålderdomliga byggnadskategorierna såsom högloftsstugor och loftbodas. Överhuvudtaget hör det idag till undantagen att de här sällsynta kategorierna av byggnader ligger inom en bondgård. Flera

står på hembygdsgårdar. Snarare är det bebyggelsen med rötter i laga skiftet och kontinuitet fram till idag som dominerar urvalet av gårdar och som numera är representativ för den västgötska bebyggelsen.

Några intryck från projektarbetet har sammanfattats i de enkla spridningskartor som redovisas i den bebyggelsehistoriska översikten i avsnitt 2. I några fall, t.ex. avseende gårdsbyggnader ute i odlingslandskapet, redovisas antalet påträffade objekt i inventeringar o.d. Vanligen är det dock ett betydligt mer översiktligt intryck av förekomst som redovisas – t.ex. vad gäller skiftesverksladugårdar, stenladugårdar, ladugårdar i gjutteknik (kalkbruksgjutna) m.fl.

5. Arkiv och litteraturförteckning

Arkiv

Hjo kommun, Byggnadsnämnden nedslag i byggnadsinventering, 1997

Regionmuseum Västra Götaland, Vänersborg
Museets bildarkiv, ämbetsarkiv samt följande kulturhistoriska bebyggelseinventeringar:
Alingsås 1976–82; Bollebygd 1975, 1995–96; Borås 1998; Hemsjö (Alingsås) 1971; Herrljunga 1986–87; Lerum 1995; Lilla Edet 1976–79; Mark 1976–88; Svenljunga 1985–89; Tranemo 1975, 1996–97; Trollhättan 1976–81; Ulricehamn 1981, 1987–89; Vårgårda 1974; Vänersborg 1969, 2000

Vadsbo museum, Mariestad
Byggnadsinventering 1981, senare uppdaterad

Vänermuseet, Lidköping
Bebyggelseinventering i Lidköpings kommun, socknarna Otterstad, Strö och Sunnersberg 1981–83
Kulturmiljöinventering i Lidköpings kommun 1988–89

Västergötlands museum, Skara
Museets bildarkiv, ämbetsarkiv samt följande kulturhistoriska bebyggelseinventeringar:
Essunga 1978; Grästorps 1992; Götene 1977; Karlsborg 1985–86; Skara 1979–80; Skövde 1986–87; Tibro 1981; Tidaholm 1987, 1989; Vara 1978, 1984

Kartmaterial

Ekonomisk karta, Skaraborgs län 1877–82 och Älvsborgs län 1890–97. Nytryck 1986–88, Skala 1:20 000. Skaraborgs länsmuseum, Stiftelsen Älvsborgs länsmuseum.

Otryckta källor

Andersson, K., Larsson, U. Axtorp Lillegården.
Kulturhistorisk utredning 1999:12.
Västergötlands museum. 1999

Birath, A., Fickler, S., Lökvist, L., Rypistö, A.
Raggagårdens mejeri. Årskurs 2-uppsats,
Göteborgs universitet Institutionen för kulturvård 1991:8. 1991.

Carlquist, T. Anestad Västergården. Främmedads socken, Essunga kommun, Västergötland.
Antikvarisk slutbesiktningsrapport 1999. Byggnadshistorisk rapport 2000:11. Västergötlands museum 2000.

Carlsson, H., Hansen, A. Bohuslänska gårdar
- Byggnadstraditioner i ett föränderligt agrarsamhälle. Bohusläns museum. Länsstyrelsen i Västra Götalands län. Koncept till 2003 utgiven publikation.

Carlsson, Carina. Antikvarisk kontrollrapport. Härene Nordgården 3:8, Södra Härene socken, Vårgårda kommun, Västra Götalands län. Regionmuseum Västra Götaland. 2002.

Göthberg, E. Kulturhistoriskt värdefulla byggnader i miljöer i Mariestads kommun. Landsbygden. Västergötlands museum. Koncept till 2003 utgiven publikation.

Hjelm, F. Tranemo kommun. Kulturhistorisk byggnadsinventering 39. Älvsborgs länsmuseum 1996/97.

Holmström, E. Det mångtydiga fähuset – en studie av sommarfähuset i en av Nordiska museets frågelistor. Agrarhistorisk uppsatskurs 10 p 2000/2001. SLU. Institutionen för landskapsplanering, Ultuna. 2001.

Larsson, U. Ladugård. Dala 4:4 Dala socken, Falköpings kommun. Västergötland.
Antikvarisk slutbesiktningsrapport. 1999:4 Västergötlands museum 1999.

Larsson, U. Lövboden, Lövboden 2:1. Ugglums socken, Falköpings kommun. Västergötland.
Antikvarisk slutbesiktningsrapport. Byggnadshistorisk rapport 2003:32 Västergötlands museum 2003.

Orebäck Krantz, E. Borrabo 1:9, Trävattna socken, Falköpings kommun. Byggnadsdokumentation 1997:22. Skaraborgs länsmuseum 1999.

Orebäck Krantz, E., Rosengren, M., Vretemark, M. Rapport Heljesgården i Bolum. Kunskapsunderlag inför upprättande av detaljerad skötselplan. Skaraborgs länsmuseum. 1997.

Sjöberg, E., Sjökvist, H., Westerlund, M. Lars Persgården – bevaren mig väl! Årskurs 2-uppsats, Göteborgs universitet Institutionen för kulturvård 1994:30. 1994.

Litteratur

Agrarhistoria. 1997. Larsson, B; Morell, M, Myrdal, J. (red.)

Agrarhistorisk landskapsöversikt – Västergötland och Dalsland. 2002. (red. Mascher, C.). Rapport 2002:14. Länsstyrelsen i Västra Götaland, Regionmuseum Västra Götaland, Västergötlands museum.

- Alingsås kommun: Alingsås församling utom stads-kärnan. 1978. Älvsborgs länsmuseum.
- Alingsås kommun: Erska och Långareds socknar. 1981. Älvsborgs länsmuseum.
- Alingsås kommun: Magra, Stora Mellby socknar samt del av Långareds socken. 1982. Älvsborgs länsmuseum.
- Ambrosiani, S., Roland, A. 1913. Storegården i Rackeby. Nordiska Museet.
- Arnborg, G. 1980. Stenmur'n – Odlarmöda i Västergötland.
- Arnborg, G., Carlsson, Å., Hagman, T. 1985. Folk och potatis.
- Arnborg, G., Carlsson, Å., Hagman, T. 1987. Mulens marker. Bete och boskap i hage och vallskog.
- Atlas över svensk Folkkultur. 1957. I. Materiell och social kultur.
- Augustsson, J-E. 1995. Ekonomibyggnader på landsbygden under medeltiden. Jordbrukets byggnader. Ur Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 29/1995.
- Augustsson, J-E. 1996. Medeltida hus. Ur Bygga och bo: 1000 år i Västergötland. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1995–96.
- Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 29. 1995. Jordbrukets byggnader (temanummer) (red. Lange, U., Myrdal, J.).
- Bergström, L., Orebäck Krantz, E. 1994. Kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i Grästorps kommun. Skaraborgs länsmuseum.
- Bevarandeprogram för odlingslandskapets naturvärden och kulturvärden. Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län. 1994. Länsstyrelsen i Älvsborgs län.
- Bevarandeprogram och åtgärdsprogram för odlingslandskapets natur- och kulturmiljövärden i Skaraborgs län. 1992. Gravsjö konsult. Skaraborgs länsmuseum. Länsstyrelsen i Skaraborgs län.
- Björkman, E. 1980. Lidköpings kommun Översiktlig kulturhistorisk inventering 1977. Skaraborgs länsmuseum.
- Bollebygdskommun. Kulturhistorisk byggnadsinventering. 1996. Älvsborgs länsmuseum.
- Bondens hus – en skrift om lantbrukets äldre ekonomibyggnader i Västra Götaland. 2002. (red. Odenbring Widmark, M.) Länsstyrelsen i Västra Götaland.
- Bygga och bo: 1000 år i Västergötland. 1996. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1995/96. Skaraborgs länsmuseum.
- Byggnadsminnen 1961–1978. 1989. Riksantikvarieämbetet.
- Byggnadsminnen 1978–1988. 1989. Riksantikvarieämbetet.
- Byggnadstradition på den svenska landsbygden. 1987. Riksantikvarieämbetet.
- Carlquist, T. 1988. Kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i Skövde kommun. Skaraborgs länsmuseum.
- Carlquist, T. 1983. Skara kommun. Kulturhistorisk inventering. Skaraborgs länsmuseum
- Carlsson, H., Hansen, A. 2003 Gårdar i Bohuslän. Byggnadstraditioner i ett föränderligt agrarsamhälle. Rapport 2003:43. Länsstyrelsen i Västra Götaland. Bohusläns museum.
- Carlsson, Å. 1994. Lövtäkt i Västergötland. Bonnedagböcker berättar. Ur Mylla Mule människa. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1993–1994.
- Connelid, P. 2000. Kulturlandskap och förändring i Berghems kyrkby. Berghem – en arkeologisk undersökning i en vikingatida – medeltida by i Viskans dalgång. UV Väst rapport 2000:5. Arkeologisk undersökning.
- Eriksson, A-G., Nordström, A-L. 1991. Kulturmiljöprogram. Marks kommun. Älvsborgs länsmuseum m.fl.
- Eriksson, A-G., Nordström, A-L. 1993. Kulturmiljöprogram. Svenljunga kommun. Älvsborgs länsmuseum m.fl.
- Erixon, S. 1947. Svensk Byggnadskultur.
- Erixon, S. 1960. Svenska byar utan systematisk reglering, del I och II.
- Ewald, G. 1925. Beskrivning över Gäsene härad, dess pastorat, socknar och gårdar. Älvsborgsbygdens hävder, del II.
- Gadd, C-J. 2000. Den agrara revolutionen, 1700–1870. Det svenska jordbrukets historia, band 3.
- Gadd, C-J. 1996. Jordbruksomvandlingen på 1700- och 1800-talen. Ur Mellan Bronssköld och JAS-plan – glimtar av Lidköpingsbygdens historia.
- Gillberg, I-M., Orebäck Krantz, E. Vara kommun. Kulturhistorisk inventering. 1987. Skaraborgs länsmuseum.
- Gramén, L.N. 1918. Lantmannabyggnader. Handbok i byggnadskonst. 2 uppl.
- Gustafsson, C. 1991. Herrljunga kommun. Kulturhistorisk byggnadsinventering 36. Älvsborgs länsmuseum.
- Göthberg, E. 1983. Töreboda kommun. Kulturhistorisk inventering. Skaraborgs länsmuseum.
- Göthberg, E. 1996. Stildrag och exempel ur Charles Emil Löfvenskiölds banbrytande byggnadsverksamhet. Ur Bygga och bo: 1000 år i Västergötland. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1995–96.
- Hallin, K. 1980. Götene kommun. Översiktlig kulturhistorisk inventering 1977. Skaraborgs länsmuseum.

- Hallin, M., Larsson, A. 1991. Känn Sjuhäradsbygden. Del 7. Bebyggelse.
- Hedin, M. 2001. Stråtak i Hornborgabygden. Inventering och dokumentation av vasstak. del I och II Byggnadshistorisk rapport 2001. Västergötlands museum.
- Hemsjö kommun. 1971. Del 1 och Del 2. Älvsborgs läns museiförening.
- Henriksson, G. 1996. Skiftesverk i Sverige – ett tusenårigt byggnadsätt.
- Hjelm, F., Strandberg, A.-C. 1996. Lerums kommun. Kulturhistorisk byggnadsinventering 40. Älvsborgs länsmuseum.
- Hjo kommun. Översiktlig kulturhistorisk inventering. 1976. Västergötlands Fornminnesförening.
- Holmström, E. 2001. Fyrar och farledsmiljöer i Väneren. Sjöfart och bebyggelse. Ur Bebyggelsehistorisk Tidskrift nr 41/2001.
- Holmström, E. 1989. Hus och miljöer på Falbygden. Kulturhistorisk inventering. Falköpings kommun.
- Holmström, E. 1984. Otterstad, Strö, Sunnersberg. Kulturhistorisk bebyggelseinventering i Lidköpings kommun 1981–84. Lidköpings Hantverks och Sjöfartsmuseum.
- Holmström, E.; Orebäck Krantz, E. 1989. Kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i Tidaholms kommun. Skaraborgs länsmuseum.
- Höglin, S. 1994. Byar och landskap i Skaraborg. Ur Mylla, mule, människa. Det västgötska kulturlandskapet några brottstycken. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1993–94.
- Jacobsson, L. 1995. Ekskog och gråa stugor i det forna Gäsene. Ur Fässingen. Gäsene härad. Från Borås och de sju häradena.
- Jacobzon, L., Vretemark, M. 1996. Råda – från vikingaby till villasamhälle. Ur Mellan Bronssköld och JAS-plan – glimtar av Lidköpingsbygdens historia.
- Julihn, E., Spade, S. 1979. Industriminnet i Götene kommun. En inventering utförd 1978.
- Kalm, P. 1960. Pehr Kalms Västgöta och Bohuslänska resa. Förrättad År 1742.
- Kultur på väg i Skaraborg. 1997. Länsstyrelsen i Skaraborgs län. Vägverket Skaraborg.
- Lampa, S. 1908. Anteckningar rörande äldre bygdelif i Västergötland. II. Ur Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1908.
- Larsson, A.-K. Karlsborgs kommun. Kulturhistorisk inventering. Skaraborgs länsmuseum 1986.
- Larsson, A.-K., Hedin, M. 1996. Vasstak i Hornborgabygden. Ur Bygga och bo: 1000 år i Västergötland. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1995–96.
- Larsson, U. 1998. Lerhus i Skaraborg. Ur Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1997–98. Lerums kommun. Program för kulturminnesvård. 1985. Lerums kommun.
- Lilla Edet kommun. Etapp 1. 1976. 1977. Kulturhistorisk utredning 14. Älvsborgs läns museiförening. 1977.
- Lilla Edet kommun. Etapp 2. 1979. 1979. Kulturhistorisk utredning 23. Älvsborgs läns museiförening.
- Lindgren, G. 1939. Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt. Ur Geographica 6.
- Lindskog, P. E. (Nytryck, faksimil) 1985. Försök till en kort beskrifning om Skara stift. 1812–1816.
- Linnarsson, L. 1948–50. Bygd, by och gård. Gammal bygd och folkkultur i Gäsene, Laske och Skånings härad. Band I–III.
- Lundahl, I. 1950–81. Ortnamnen i Skaraborgs län. (Flera volymer).
- Lundegrén, J. 1994. Efterkrigstidens skaraborgsbönder har skapat nya kulturlandskap. Ur Mylla, mule, människa. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1993–94.
- Lundquist, L., Stibéus, M. 1999. Från Saleby till Lidköping: från land till stad? Forskaren i fält. Avd. för arkeologiska undersökningar, skrifter nr 27.
- Magnusson, G. 2003. Ett rikt odlingslandskap. Bevarande av lantbrukets kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader. Ur Kulturmiljövård 1/2003.
- Marbäck – bygden vid Åsunden. 2002. Åsunden: Marbäckens hembygdsförening.
- Marks kommun. Etapp 1. Häggåns dalgång. Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 12. Älvsborgs länsmuseum. 1976.
- Marks kommun. Etapp 2. Socknarna Sätilla och Tostared. Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 20. Älvsborgs länsmuseum. 1978.
- Marks kommun. Etapp III 1984. Socknarna Fotskäl, Hajom och Hyssna. Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 32. Älvsborgs länsmuseum. 1985.
- Marks kommun. Etapp 4/5. Socknarna Berghem, Horred, Istorp, Skephult, Surteby-Kattunga, Torestorp, Älekulla, Öxabäck och Öxnevalla. Kulturhistorisk byggnadsinventering 34. Älvsborgs länsmuseum. 1988.
- Molén, M., Bergsjö, A. 1989. Lantbrukets bebyggelsemiljö. Landskap – gård – byggnad. Systemlösningar för jordbrukets driftsbyggnader. Inst. för lantbrukets byggnadsteknik, LBT. SLU, Lund.

- Mylla, mule, människa. Det västgötska kulturlandskapet några brottstycken. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1993–94. Skaraborgs länsmuseum. 1994.
- Morell, M. 2001. Jordbruket i industrisamhället, 1870–1945. Det svenska jordbrukets historia, band 4.
- Myrdal, J. 1999. Jordbruket under feodalismen. 1000–1700. Det svenska jordbrukets historia, band 2.
- Natursten i byggnader. Skaraborgs och Älvsborgs län. 1996. Inst. för konservering. Riksantikvarieämbetet och statens Historiska Museer.
- Nordström, A-L. 1986. Byggnadstraditioner i Älvsborgs län II. Högloftsstugan eller Det sydgötiska huset. Ur Västgöta Dal 1985/86 Årsbok för Älvsborgs länsmuseum.
- Odenbring, M. 1990. Kulturmiljöprogram. Trollhättans kommun. Trollhättans kommun.
- Odlingsbygder i Västra Götaland. 1999. Larsson, A. Gimdal, R. (red) Länsstyrelsen i Västra Götaland.
- Orebäck Krantz, E. 1987. Bengtssonska magasinet. Byggnadsminnen i Skaraborg nr 5. Länsstyrelsen/Länsmuseet i Skaraborgs län.
- Ortnamnen i Älvsborgs län. 1906–48. På offentligt uppdrag av Kungl. Ortnamnskommissionen. (Flera volymer).
- Palmquist, L. 1997. Förläggargårdar, dalslandsstugor och bruksherrgårdar. Om hur bebyggelsen avspeglar samhällsförändring på landsbygden under 1700- och 1800-talen. Ur Älvsborgs län. Historia i gränsbygd.
- Palmquist, L. 1998. Landsbygdens folkliga byggnadsskick. Studier till kulturmiljöprogram för Sverige. Riksantikvarieämbetet.
- Roeck Hansen, B. 1997. Storbyar och ensamgårdar. Om bebyggelsens anpassning till ett omväxlande landskap. Ur Älvsborgs län. Historia i gränsbygd.
- Reis, J. von. 1980. Kulturhistorisk byggnadsinventering i samband med kommunal energisparplanering. Metodstudie i Borås kommun. Riksantikvarieämbetet rapport 1980:5.
- Rydin, C.G. 1834. Gjutna kalkbrukshus. Ett nytt byggnadssätt. (2 uppl).
- Sevärdheter i Västergötland Skaraborgs län. 1997. Länsstyrelsen i Skaraborgs län. Landstinget Skaraborg.
- Sevärdheter i Västergötland Älvsborgs län. 1982. Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Landstinget Älvsborg, Älvsborgs länsmuseum.
- Spade, B. 1996. Bygdetransformatorer. Ur Bygga och bo: 1000 år i Västergötland. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1995–96.
- Svala, C. 1993. Från ladugård till djurstall. Ekonomibyggnader under 250 år.
- Svenljunga kommun 1985–89. 1989. Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 35. Älvsborgs länsmuseum.
- Svenska gods och gårdar. Västergötland Skaraborgs län. 1941 (red. Ohlén, C.E., Sydow, W., Björkman, S.) Del 30–32.
- Svenska gods och gårdar. Västergötland Älvsborgs län. 1941. (red. Ohlén, C.E., Sydow, W., Björkman, S.) Del 29.
- Sveriges Bebyggelse: Statistisk -Topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. 1953–55. (Erixon, S. red). Skaraborgs län. Del 3–5.
- Sveriges Bebyggelse: Statistisk-Topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. 1947–53. (Erixon, S. red). Älvsborgs län. Del 2–8.
- Sveriges Nationalatlas (SNA). Jordbruket (1992) Kulturlandskapet och bebyggelsen (1994).
- Tidernas Lidköping – staden och bygden. En bok om kulturmiljöer i Lidköpings kommun. 1991. Lidköpings Hantverks- och Sjöfartsmuseum.
- Trollhättans kommun. Del 1. Norra Björke, Rommele och Upphärads socknar. 1975. Kulturhistorisk utredning 9. Älvsborgs läns museiförening.
- Trollhättans kommun. Del 3. Fors och Väne-Åsaka socknar. 1979. Kulturhistorisk utredning 22. Älvsborgs länsmuseum.
- Trollhättans kommun. Del 4. Gärdhems socken. 1979. Kulturhistorisk utredning 24. Älvsborgs länsmuseum.
- Trollhättans kommun. Del 5. Lagmansereds socken ... 1981. Kulturhistorisk byggnadsinventering 27. Älvsborgs länsmuseum.
- Ullasjö – bygden, gårdarna, människorna ... 1985. Utg av Ullasjö JUF.
- Ulricehamns kommun. Inventeringsrapport kulturhistorisk bebyggelse. 1990. Byggnadsnämnden Ulricehamns kommun.
- Ulricehamns kommun. 1981. Del 2. Blidsbergs, Dalums, Humla, Kölabby och Timmele socknar samt Ulricehamns stad med Brunn och Vist f.d. socknar. Kulturhistorisk utredning 26. Älvsborgs länsmuseum.
- Unnerbäck, A. 2002. Kulturhistorisk värdering av bebyggelse. Riksantikvarieämbetet.
- Welinder, S., Pedersen, E., Widgren, M. 1998. Jordbrukets första femtusen år, 4000 f. Kr.–1000 e. Kr. Det svenska jordbrukets historia, band 1.
- Werne, F. 1993. Böndernas bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige.
- Vikström, E. 1996. Stationssamhällen på västgötaslätten. Ur Bygga och bo: 1000 år i Västergötland. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1995/96. Skaraborgs länsmuseum.

- Vårgårda kommun. 1974. Kulturhistorisk utredning 7. Älvsborgs läns museiförening.
- Vägen till din historia. 1985. Regionalt kulturminnesvårdsprogram och kulturhistorisk beskrivning för Skaraborgs län. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1985. Skaraborgs länsmuseum.
- Västgötagårdar. Herremännens och böndernas äldre byggnadskultur i Skaraborg. 1932. (Erixon, S., Wallin, S. (red). Undersökt genom Nordiska museet.
- Vänersborgs kommun. Väne-Ryrs socken och del av Vänersborgs stad. 1995. Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 38. Älvsborgs länsmuseum.
- Vänersborgs kommun. Vänersnäs och Västra Tunhems socknar. 2000. Kulturhistorisk byggnadsinventering nr 46. Älvsborgs länsmuseum.
- Västra Götaland – din miljö. 1999. Länsstyrelsen Västra Götaland 1999:6.

6. Register över beskrivna gårdar

ALINGSÅS ERSKA 2:11 Håkansgården, nr 66, region nr 12a	144
ALINGSÅS ERSKA 2:12 Håkansgården, nr 67, region nr 12a	144
ALINGSÅS LÄKAREBO 1:1 Läkarebo, nr 72, region nr 13	155
ALINGSÅS TORSTÖ 1:1 Stora Torstö, nr 70, region nr 12b	150
ALINGSÅS VÄNGA 2:4 och 2:10, nr 64, region nr 11b	141
ALINGSÅS ÖDENÄS 2:103 och 2:118 Östergården, nr 73, region nr 13	156
ALINGSÅS ÖRSBRÅTEN 1:7 Örsbråten, nr 74, region nr 13	157
BOLLEBYGD TORSTAD 1:7 Gustava, nr 75, region nr 13	158
BORÅS DANNIKE 1:18 Längberget, nr 82, region nr 15	170
ESSUNGA ANNESTAD 2:19 Västergården, nr 68, region nr 12a	146
ESSUNGA ESSUNGA 4:18 Lars-Persgården, nr 69, region nr 12a	147
FALKÖPING BOLUM 16:5 Heljesgården, nr 20, region nr 4a	82
FALKÖPING BORRABO 1:9 Borrabo, nr 21, region nr 4a	83
FALKÖPING BRUNNHEM 1:4 Mossagården, nr 22, region nr 4a	84
FALKÖPING DALA 4:4 Stora Vådegården, nr 23, region nr 4a	85
FALKÖPING LÖVBODEN 2:1 Lövboden, nr 24, region nr 4a	86
FALKÖPING MAKVARN 1:2 och samfällighet Madkvarn, nr 25, region nr 4a	87
FALKÖPING VÅRKUMLA-AXTORP 2:2 och 2:5 Lillegården, nr 26, region nr 4a	88
GÖTENE KVARNTORP 1:5 Kvarntorp, nr 14, region nr 3	73
GÖTENE VEDUM 1:45 Brogården, nr 15, region nr 3	74
GÖTENE VEDUM 2:2 Storegården, nr 16, region nr 3	74
GÖTENE ÖRNEKULLA 7:1 Nolegården, nr 17, region nr 3	76
HERRLJUNGA HEDE 1:3 Hede, nr 34, region nr 4c	100
HERRLJUNGA SKOGSBO 1:4 Skogsbo, nr 35, region nr 4c	101
KARLSBORG FRÄCKESTAD 1:66 Karsjöhult, nr 60, region nr 9a	135
KARLSBORG HAVSMON 1:20, 1:21, nr 61, region nr 9a	136
KARLSBORG RIPANÄS 1:4, nr 47, region nr 6	115
LERUM ÖSTAD 11:18 Lidagården, nr 65, region nr 11b	142
LIDKÖPING RESVILLE 3:17 och 3:32 Ingemarsgården, nr 8, region nr 2d	64
LIDKÖPING RESVILLE 4:5 Backgårdskvarn, nr 9, region nr 2d	65
LIDKÖPING ÄNGSBO 3:7 Ängsbo, nr 10, region nr 2d	66
LIDKÖPING ÖRSLÖSA 3:1 Backgården, nr 7, region nr 2c	61
LILLA EDET HÄRKLÄTTAN 1:8 Härklättan, nr 11a, region nr 63	138
LILLA EDET TÖSSLANDA 1:2 Skattegården, nr 11a, region nr 62	139
MARIESTAD BODA 1:13 Fjällagården, nr 1, region nr 1	53
MARIESTAD DYRENÄS 1:13, nr 18, region nr 3	77
MARIESTAD EKBY-VALLBY 2:4 och 2:2 Östergården, nr 50, region nr 8	122
MARIESTAD KARLEBY 2:6 Lassegården, nr 51, region nr 8	123
MARIESTAD ODENSÅKERS KLOCKARBOL 9:1 Klockarbolet, nr 52, region nr 8	124
MARK GINKALUNDA 6:2 Smedsgården, nr 78, region nr 14	163
MARK GUNNTORP 6:1 Andersgården, nr 79, region nr 14	164
MARK LUNDABO 1:3 och samfällighet Lundabo, nr 80, region nr 14	166
MARK SJÖGARÅS 1:1 Sjögarås, nr 81, region nr 14	167
SKARA FOXERNA 8:1 Nolegården, nr 27, region nr 4a	90
SKARA HÅLLTORP 3:1 Hålltorp, nr 28, region nr 4a	91
SKARA HÄNDENE 1:30 Händenetorp, nr 11, region nr 2d	67
SKARA SKÄRV 9:1 Gatebo, nr 29, region nr 4a	92
SKÖVDE ATTEBO 1:1 Attebo, nr 19, region nr 3	78

SKÖVDE DJURSÄTRA 2:12 Västergården, nr 40, region nr 5	107
SKÖVDE HAGELBERG 3:2 Tåstorp, nr 41, region nr 5	108
SKÖVDE TÅNGATORP 1:1 Tångatorp, nr 42, region nr 5	108
SKÖVDE KYRKEBOLET 1:9 Kyrkebolet, nr 43, region nr 5	110
SKÖVDE LJUNGHEN 2:22 Norra Värmagården, nr 48, region nr 7	118
SKÖVDE STORA VÄRING 2:15 Bussagården, nr 53, region nr 8	125
SKÖVDE VALLBY 2:36, 2:3 Sörgården, nr 54, region nr 8	126
SKÖVDE VAROLA 4:6 och 4:28 Gallegården, nr 44, region nr 5	111
SKÖVDE VÄRSÅS 3:1 Lillegården, nr 45, region nr 5	112
SKÖVDE YTTERSÖRA 11:2 och 12:3 Baggården, nr 30, region nr 4a	93
SVENLJUNGA FLENSTORP 1:8 Skattegården, nr 83, region nr 15	171
SVENLJUNGA KLEVEN 1:72 Klevs gästgivargård, nr 84, region nr 15	172
SVENLJUNGA KÄRRSGÄRDE 1:6 Kärrsgärde, nr 85, region nr 15	173
SVENLJUNGA LÄGGARED 2:3 Nilsagården, nr 86, region nr 15	174
SVENLJUNGA REDSLARED 1:4 Nedergården, nr 87, region nr 15	176
TIBRO MICKELSTORP 2:2 Mickelstorp, nr 46, region nr 5	113
TIDAHOLM BOGSHULT 1:6, nr 49, region nr 7	119
TIDAHOLM GERUM 14:2 Bosgården, nr 31, region nr 4a	94
TRANEMO BJÖRDAL 1:3 Övregården, nr 88, region nr 15	177
TRANEMO GÖLINGSTORP 2:3 Norrgården, nr 91, region nr 16	182
TRANEMO GÖLINGSTORP 5:1 och 1:8 Näbbagården, nr 92, region nr 16	184
TRANEMO MALSBO 1:1 Gamla bygget, nr 93, region nr 16	186
TRANEMO MOSSEBO 1:22 och 1:7 Mossebo Stom, nr 94, region nr 16	187
TRANEMO SNARÅS 1:4 Åsvedjan, nr 95, region nr 16	188
TROLLHÄTTAN BÖRSLE 1:3 Västergården, nr 4, region nr 2b	57
TÖREBODA EKAGÄRDET 1:6 och 1:7 Ekagärdet, nr 55, region nr 8	128
TÖREBODA GÄRDESBODA 1:9 Sörgården, nr 56, region nr 8	129
TÖREBODA HABOSKOGEN 4:9 Skinnarud, nr 57, region nr 8	130
TÖREBODA RIKSBERG 1:2 Sörgården, nr 58, region nr 8	131
TÖREBODA ÄSPÅNG 2:6 och 2:7 Mellangården, nr 59, region nr 8	132
ULRICEHAMN DÄLLEBO 1:4 Övergården, nr 36, region nr 4c	102
ULRICEHAMN GUNNARSBO 2:5 och 2:9 Nolgården, nr 89, region nr 15	178
ULRICEHAMN HUMLA 6:2 Backgården, nr 32, region nr 4b	96
ULRICEHAMN MARBÄCK 20:3 Bäckagården, nr 90, region nr 15	179
ULRICEHAMN ÖRSERED 1:6 Stora Örsered, nr 33, region nr 4b	97
VARA ELING 2:2 Stommen, nr 13, region nr 2e	70
VARA LONG 7:1 Skogsbo, nr 12, region nr 2d	68
VÄRGÅRDA HOLTSÄCKRA 1:2 Holtsäckra, nr 37, region nr 4c	103
VÄRGÅRDA HÄRENE 3:8 Nordgården, nr 71, region nr 12b	152
VÄRGÅRDA KYRKEBOL 1:7 Kyrkebol, nr 38, region nr 4c	104
VÄRGÅRDA LANDA 1:3 Landa stora, nr 39, region nr 4c	105
VÄRGÅRDA KAMPARÅS 1:3 Kamparås, nr 76, region nr 13	159
VÄRGÅRDA LJUNGÅS 1:1 Ljungås, nr 77, region nr 13	160
VÄNERSBORG HÄRSTAD 2:3 Haregården, nr 5, region nr 2b	58
VÄNERSBORG HÄRSTAD 6:3 Sjögården, nr 6, region nr 2b	58
VÄNERSBORG KVILLEN 1:1 Kvillen, nr 2, region nr 1	54
VÄNERSBORG MUNKESTEN 1:2 Munkesten, nr 3, region nr 1	55



Västergötland är ett av de folkrikaste landskapen i Sverige och en av landets äldsta och mest utpräglade jordbruksregioner. Som ett självklart inslag i det västgötska landskapet ligger bondgården med sina byggnader – ladugård, silo, smedja, magasin, boningshus och många fler. Gårdens bebyggelse har formats av landskapets skiftande förutsättningar, jordbrukets inriktning, byggnadsskickets utveckling och bondens behov.

Denna skrift lyfter fram Västergötlands rika bebyggelsehistoria med fokus på böndernas byggande. Den inledande delen ger en översikt av bondgårdsbyggandet från medeltid fram till idag. Därefter presenteras 95 gårdar som tillsammans ger en god bild av jordbrukets variationsrika byggnadstradition i Västergötland.

En ökad kunskap om bondgårdens bebyggelsehistoria och stora kulturvärden ökar möjligheten att bevara och vårda denna omistliga del av vårt gemensamma kulturarv.



västergötlands museum

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN



REGIONMUSEUM
VÄSTRA GÖTALAND

Rapport nr 2004:36